

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

AZƏRBAYCAN TARİXŞÜNASLIĞI
ELMİ ƏSƏRLƏR
2022, №2 (83)

1947-Cİ İLDƏN NƏŞR OLUNUR

*1947-2020-ci illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun “Elmi Əsərləri” adı ilə nəşr olunmuşdur*

BAKİ – 2022

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Baş redaktor:

Kərim Şükürov
Tarix elmləri doktoru, professor

Redaksiya heyəti:

Azərbaycan

Nərgiz Axundova – AMEA-nın həqiqi üzvü, tarix elmləri doktoru, professor
İradə Bağirova – tarix elmləri doktoru, professor (baş redaktorun müavini)
Allahverdi Əlimirzəyev – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mais Əmrəhov – tarix elmləri doktoru, professor
Şahin Fərzəliyev – tarix elmləri doktoru, professor
İsmayıl Hacıyev – AMEA-nın həqiqi üzvü, tarix elmləri doktoru, professor
Hacı Həsənov - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ədalət Qasımov – tarix elmləri doktoru, dosent
Yaqub Mahmudov – AMEA-nın həqiqi üzvü, tarix elmləri doktoru, professor
Kamran İsmayılov – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Tofiq Mustafazadə – tarix elmləri doktoru, professor
Tofiq Nəcəfli – tarix elmləri doktoru, dosent
Güntəkin Nəcəfli – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İlqar Niftəliyev – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nailə Vəlixanlı – AMEA-nın həqiqi üzvü, tarix elmləri doktoru

Xarici ölkələrdən

Van Chaoquanq – tarix elmləri doktoru, professor (Çin)
Arşi Xan – tarix elmləri doktoru, professor (Hindistan)
Pyotr İsgəndərov – tarix üzrə fəlsəfə doktoru (Rusiya)
Sergey Karpov – Rusiya Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, tarix elmləri doktoru, professor
Andrey Kudryachenko – Ukrayna Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü
Kahramon Rajabov – tarix elmləri doktoru, professor (Özbəkistan)
Kipke Rudiger – professor (Almaniya)
Piotr Taraxa – tarix elmləri doktoru, professor (Polşa)
Con Vuds – tarix elmləri doktoru, professor (ABŞ)
Selma Yel – tarix elmləri doktoru, professor (Ankara)
Hakan Yılmaz – (Türkiyə)
Elmira Zulpıxarova – tarix elmləri doktoru, professor (Qazaxıstan)

Məsul katib:

Ellada Bəkirova
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

**AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
A.A.BAKIKHANOV INSTITUTE OF HISTORY**

**AZERBAIJAN HISTORIOGRAPHY
SCIENTIFIC WORKS
2022, №2(83)**

PUBLISHED SINCE 1947

*In 1947-2020, was published as “Scientific works” of A.A.Bakikhanov Institute of History
of the Azerbaijan National Academy of Sciences*

BAKU – 2022

Published by the decision of the Scientific Council of A.A.Bakikhanov Institute of
History of Azerbaijan National Academy of Sciences

Editor-in-Chief:

Kerim Shukurov

Doctor of Historical Sciences, professor,

Editorial board:

Azerbaijan

Nargiz Akhundova – full member of ANAS, Doctor of Historical Sciences, professor

Irada Bagirova – Doctor of Historical Sciences, Professor (*Deputy Editor-in-Chief*)

Allahverdi Alimirzayev – Doctor of Philosophy in history, associate professor

Mais Amrahov – Doctor of Historical Sciences, professor

Shahin Farzaliyev – Doctor of Historical Sciences, Professor

Ismail Hajiyev – full member of ANAS, Doctor of Historical Sciences, professor

Haji Hasanov – Doctor of Philosophy in history, associate professor

Adalat Gasimov – Doctor of Historical Sciences, associate professor

Yagub Mahmudov – full member of ANAS, Doctor of Historical Sciences, professor

Kamran Ismayilov – Doctor of Philosophy in history, associate professor

Tofiq Mustafazadeh – Doctor of Historical Sciences, professor

Tofiq Najafli – Doctor of Historical Sciences, associate professor

Guntekin Najafli – Doctor of Philosophy in history, associate professor

Ilgar Niftaliyev – Doctor of Philosophy in history, associate professor

Naila Velikhanli – full member of ANAS, Doctor of Historical Sciences

From foreign countries

Van Chaoquang – Doctor of Historical Sciences, professor (China)

Arshi Khan – Doctor of Historical Sciences, professor (India)

Pyotr Isgandarov – Doctor of Philosophy in history, (Russia)

Sergey Karpov – Full member of the Academy of Sciences of Russia, Doctor of
Historical Sciences, professor

Andrey Kudryachenko – full member of the National Academy of Sciences of Ukraine

Kahramon Rajabov – Doctor of Historical Sciences, professor (Uzbekistan)

Kipke Rudiger – professor (Germany)

Piotr Taracha – Doctor of Historical Sciences, professor (Poland)

John Woods – Doctor of Historical Sciences, professor (USA)

Selma Yel – Doctor of Historical Sciences, professor (Ankara)

Hakan Yilmaz – (Türkiye)

Elmira Zulpikharova – Doctor of Historical Sciences, professor (Kazakhstan)

Executive Secretary:

Ellada Bekirova

Doctor of Philosophy in history

MÜNDƏRİCAT – CONTENTS

MƏQALƏLƏR – ARTICLES

AZƏRBAYCAN TARİXİ – HISTORY OF AZERBAIJAN

<i>Kerim Şukurov (Bakı)</i>	–	Вторая Карабахская-Отечественная война в контексте армяно-азербайджанских войн	7
<i>Kamran İsmayilov (Bakı)</i>	–	Azərbaycanda sovet düşüncə sisteminin formalaşması (XX əsrin 20-30-cu illəri)	22
<i>Fəridə Əliyeva (Bakı)</i>	–	Azərbaycan SSR-in Xəzərətərafı regionlarında azərbaycanlı əhalinin yerləşməsi və say dinamikası (1920-1930-cu illər)	44
<i>Elnur Həsənov (Gəncə)</i>	–	Gəncə şəhərində XX əsrin birinci yarısında incəsənətin inkişafı	59
<i>Vasif Qafarov (Bakı)</i>	–	Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixi-siyasi coğrafiyası (1918-1920)	72
<i>Sahibə Budaqova (Bakı)</i>	–	XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda ənənəvi sənətkarlığın tarixi coğrafiyası	96
<i>Rövşən Məmmədli (Bakı)</i>	–	Azərbaycan şəhərlərinin tarixinin tədqiqində Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivi sənədləri mənbə kimi (XVIII əsrin sonu – XIX əsrin ilk yarısı)	110

DÜNYA TARİXİ – WORLD HISTORY

<i>Наиля Мамедова (Bakı)</i>	–	Продвижение Францией религиозного прозелитизма на территории Сефевидского государства (на основе работ французских исследователей)	126
------------------------------	---	--	-----

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR – INTERNATIONAL RELATIONS

<i>Şahla Məmmədli (Bakı)</i>	–	Müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikası ilə Polşa Respublikası arasında iqtisadi əlaqələr	141
<i>Tofiq Mustafazadə (Bakı)</i>	–	XVIII əsrin 20-40-cı illərində Xəzərdə üstünlük uğrunda beynəlxalq rəqabət	163
<i>Tofiq Nəcəfli (Bakı)</i>	–	Ağqoyunlu hökmdarı Həsən Padşahın Polşa Kralı IV Kazimirlə əlaqələri	172

RESENZİYALAR – REVIEWS

- Yaqub Mahmudov (Bakı)** – Azərbaycan albanşünaslığına qiymətli töhfə
(*Ellada Bəkirovanın “Albaniyanın qərb torpaqları (antik dövr)” monoqrafiyası haqqında*) 189
- Низяр Гезалова (Баку)** *Рецензия на монографию Назима Мустафы «Террор и резня армян в Иреванской губернии и Зангезурском уезде (1905-1906 гг.)» (“Ermənilərin İrevan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında törətdikləri terror və qırğınlar (1905-1906)” Bakı: “Elm və Təhsil”, 2022)* 194

YUBİLEYLƏR – JUBILEES

- Cəbi Bəhramov (Bakı)** – Əliövsət Quliyev – 100 197
- Fərhad Cabbarov (Bakı)** – İlqar Niftəliyev – 50 205
- İradə Bağırova (Bakı)** – Şamil Rəhmanzadə – 50 208

Nəşr olunan materialların AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun, həmçinin redaksiya heyətinin nöqtəyi-nəzərini əks etdirməsi məcburi deyil. Məqalələrdə göstərilən məlumatların dəqiqlik və doğruluğuna müəlliflər məsuliyyət daşıyır. Müvafiq ekspertizadan və Tarix İnstitutunun Elmi Şurasından keçən məqalələr nəşr üçün qəbul edilir.

Redaksiyanın ünvanı

AZ1143, Bakı şəhəri, H.Cavid Pr., 115

AMEA-nın binası – 6-cı mərtəbə

e-mail: azerbaijan.historigraphy@gmail.com

AZƏRBAYCAN TARİXİ – HISTORY OF AZERBAIJAN

**İKİNCİ QARABAĞ-VƏTƏN MÜHARİBƏSİ
ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN MÜHARİBƏLƏRİ KONTEKSTİNDƏ**

©2022

KƏRİM ŞÜKÜROV*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ORCID: 0000-0001-6121-4182; e-mail: shukurovkk@gmail.com

***Xülasə:** Bəşər tarixində təxminən on beş min müharibə baş verdiyi müəyyən edilmişdir. Müharibələr səbəblərinə, qarşısında duran məqsədlərə və s. kriteriyalara görə, təsnif edilir. Azərbaycan tarixində də təxmini hesablamalar üzrə yetmişdən çox müharibə və ya döyüşlər baş vermişdir. Bu müharibələr içərisində dördü ermənilər və ya Ermənistan ilə olmuşdur. 1905-1906-cı illərdə ermənilər və azərbaycanlılar arasında baş vermiş toqquşmalar tarixdə “erməni-müsəlman davası” kimi məşhurdur. Həmin dövrdə hər iki xalq Rusiya imperiyası tərkibində idi. 1918-ci ilin mayında Azərbaycan dövlət müstəqilliyini elan etdi. Elə həmin dövrdə tarixi Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan dövləti elan olundu, mayın 29-da isə Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən İrəvan şəhəri paytaxt kimi Ermənistana verildi. Buna baxmayaraq, Ermənistan Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları irəli sürərək müharibəyə başladı. 1918-1920-ci illəri əhatə edən bu müharibədə Azərbaycan Cümhuriyyəti müəyyən qələbələr əldə etsə də, 1920-ci ilin aprelinə Sovet Rusiyasının müdaxiləsi ilə süqut etdi. Ermənistanın da sovetləşdirilməsindən sonra, Rusiya bu müharibənin hərbi-siyasi nəticələri ilə hesablaşmayaraq, öz geopolitik məqsədlərindən çıxış etdi və Ermənistana Azərbaycan torpaqları hesabına yeni ərazilər verildi. 1980-ci illərin sonlarında Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları başladı. SSRİ daxilində ilk hərbi toqquşmalar oldu. SSRİ-nin dağılması ilə*

bu hərbi toqquşmalar geniş miqyaslı müharibəyə çevrildi. 1991-1994-cü illəri əhatə edən bu müharibə Birinci Qarabağ müharibəsi kimi tarixə daxil olmuşdur. Birinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən Azərbaycan ərazisinin 20%-i işğal olundu. Ermənistan Azərbaycan torpaqlarının qeyd-şərtsiz azad edilməsi haqqında BMT-nin dörd qətnaməsini yerinə yetirməkdən imtina etdi və bu ərazilərdə işğal rejimi yaratdı. Minsk qrupunun fəaliyyəti də faktiki olaraq heç bir nəticə vermədi. Ermənistanın 27 sentyabr 2020-ci ildə törətdiyi yeni təxribatlarına Azərbaycan əks-hücumla cavab verdi. Nəticədə, İkinci Qarabağ müharibəsi başlandı. Azərbaycan bu müharibədə qalib gəldi, Ermənistan kapitulyasiya edildi. İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycan silahının tarixi Zəfəri olub, dövlətin ərazi bütövlüyünün bərpası ilə başa çatdı. İkinci Qarabağ müharibəsinin qeyd edilən müharibələr kontekstində araşdırılması onun tarixi əhəmiyyəti və dərslərini daha dərinlən müəyyən etməyə imkan verir.

***Açar sözlər:** müharibə, Azərbaycan, Ermənistan, Birinci Qarabağ müharibəsi, İkinci Qarabağ müharibəsi.*

THE SECOND KARABAKH-PATRIOTIC WAR IN THE CONTEXT OF THE ARMENIAN-AZERBAIJANI WARS

©2022

KERIM SHUKUROV*

*A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS
ORCID: 0000-0001-6121-4182; e-mail: shukurovkk@gmail.com

***Abstract:** About fifteen thousand wars have been identified in the history of mankind. Wars are classified according to various criteria, such as the causes of wars, the goals they face, and so on. According to rough estimates, there were more than seventy wars or big battles in the history of Azerbaijan. Four of these wars were with Armenians or Armenia. Clashes between Armenians and Azerbaijanis in 1905-1906, are known in history as “Armenian-Muslim fights”. At that time, both nations were part of the Russian Empire. In May 1918, Azerbaijan declared its independence. At the same time, the state of Armenia was proclaimed on the historical lands of Azerbaijan, and on May 29 the city of Iravan was given to Armenia as the capital by the National Council of Azerbaijan. Despite this, Armenia started the war with new territorial claims against Azerbaijan. Although the Republic of Azerbaijan achieved certain victories in this war, which lasted throughout 1918-1920, it fell with the intervention of Soviet Russia in April 1920. After the Sovietization of Armenia, Russia, regardless of the military-political consequences of this war, acted for its own geopolitical goals, and new territories were*

given to Armenia at the expense of Azerbaijani lands. In the late 1980s, new territorial claims of Armenia against Azerbaijan began. The first military clashes took place within the USSR. With the collapse of the USSR, these clashes escalated into a full-scale war. This war, covering 1991-1994, entered into history as the First Karabakh War. As a result of the First Karabakh War, 20% of the territory of Azerbaijan was occupied by the armed forces of Armenia. Armenia refused to fulfill four UN resolutions on the unconditional liberation of Azerbaijani lands and established an occupation regime in these territories. The activities of the Minsk Group also did not bring any results. Azerbaijan responded to the new provocations committed by Armenia on September 27, 2020, with counterattack. As a result, the Second Karabakh War began. Azerbaijan won this war, and Armenia capitulated. The second Karabakh war became a historic victory for the Azerbaijani arms and ended with the restoration of the territorial integrity of the state. The investigation of the Second Karabakh War in the context of the mentioned wars allows us to determine its historical significance and the lessons of it more deeply.

Keywords: war, Azerbaijan, Armenia, First Karabakh War, Second Karabakh War.

ВТОРАЯ КАРАБАХСКАЯ-ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ВОЙНА В КОНТЕКСТЕ АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ВОЙН

©2022

КЕРИМ ШУКЮРОВ*

*Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА

ORCID: 0000-0001-6121-4182; e-mail: shukurovkk@gmail.com

Резюме: В истории человечества было выявлено около пятнадцати тысяч войн. Войны классифицируются по различным критериям, таким как причины войн, цели стоящие перед ними и т.д. По примерным подсчетам, в истории Азербайджана было более семидесяти войн или больших сражений. Четыре из этих войн были с армянами или Арменией. Столкновения между армянами и азербайджанцами в 1905-1906 гг. известны в истории как «армяно-мусульманские войны». В то время оба народа входили в состав Российской империи. В мае 1918 года Азербайджан объявил о своей независимости. В то же время на исторических землях Азербайджана было провозглашено Армянское государство, а 29 мая город Иреван был передан Армении Национальным советом Азербайджана в качестве столицы. Несмотря на это, Армения начала войну с новыми терри-

ториальными претензиями к Азербайджану. Хотя Азербайджанская Республика добилась определенных побед в этой войне, длившейся на протяжении 1918-1920 годов, она пала в апреле 1920 года в результате интервенции Советской России. После советизации Армении Россия, не считаясь с военно-политическими последствиями этой войны, действовала в своих геополитических целях, и Армении за счет азербайджанских земель были переданы новые территории. В конце 1980-х годов начались новые территориальные претензии Армении против Азербайджана. Первые боевые столкновения произошли в составе СССР. С распадом СССР эти боевые столкновения переросли в полномасштабную войну. Эта война, охватывающая 1991-1994 годы, вошла в историю как Первая Карабахская война. В результате Первой карабахской войны 20% территории Азербайджана были оккупированы вооруженными силами Армении. Армения отказалась выполнять четыре резолюции ООН о безоговорочном освобождении азербайджанских земель и установила на этих территориях оккупационный режим. Деятельность Минской группы также не принесла никаких результатов. На новые провокации, совершенные Арменией 27 сентября 2020 года, Азербайджан ответил контратакой. В результате началась Вторая Карабахская война. Азербайджан выиграл эту войну, Армения капитулировала. Вторая Карабахская война стала исторической победой азербайджанского оружия и завершилась восстановлением территориальной целостности государства. Рассмотрение Второй Карабахской войны в контексте упомянутых войн позволяет более глубоко определить ее историческое значение и уроки преподанные ею.

Ключевые слова: война, Азербайджан, Армения, Первая Карабахская война, Вторая Карабахская война.

Введение

В мировой истории насчитывается около 15 тысяч войн, четыре из которых произошли между армянами и азербайджанцами (в составе Российской империи), в том числе между Арменией и Азербайджаном. Основная причина этих войн заключается в территориальных претензиях армян к азербайджанцам и Азербайджану после создания армянского государства на Южном Кавказе. Репрезентация их только в качестве этнических и межрелигиозных столкновений, исключая первопричину, не отражает истины.

«Армяно-мусульманская (азербайджанская) война» 1905-1906 годов

В результате политики массового переселения, проводившейся царской Россией особенно после Туркманчайского договора (1828 г.), армяне вслед за политико-экономическим упрочением своих позиций стремились и к геогра-

фической консолидации на Кавказе. Впервые эти претензии переросли в войну в 1905-1906 годах.

Следует отметить, что события 1905-1906 годов, за некоторыми исключениями, можно рассматривать как войну, но не в классическом понимании, а по сути. Дело в том, что в то время и азербайджанцы, и армяне являлись подданными Российской империи. Российские официальные круги не были заинтересованы в именовании событий внутри империи войной и поэтому пытались представить их в качестве столкновений. Однако среди населения и политической элиты они получили название армяно-мусульманской (азербайджанской) войны. После завершения наиболее острой фазы столкновений царское правительство провело в Тифлисе мирные переговоры с целью примирения сторон¹.

Война 1918-1920 годов

В прямом смысле слова межгосударственная война началась после первого провозглашения независимости Азербайджана и Армении (государство Армения было создано на исторической территории Азербайджана и город Иреван (Эриван) официально передано Армении как, столица Азербайджанским Национальным Советом²) и хронологически охватывала 1918-1920 годы. Эта война приобрела масштабный характер, боевые действия развернулись в Нахчыване (Нахичеване), Зангезуре и Карабахе, но война в политическом отношении не была завершена. В результате интервенции Советской России в апреле 1920 года, в Азербайджане произошел государственный переворот, Азербайджанская Демократическая Республика была свергнута, а страна оккупирована. После интервенции Советской России Армения также была советизирована в ноябре 1920 года. Таким образом, война 1918-1920 годов прекратилась без подписания политического документа, регулирующего отношения между сторонами, и Советская Россия, используя свое военное положение, добилась доминирования в решении территориального вопроса. Территория Армении была вновь увеличена за счет азербайджанских земель, и с передачей западной части Зангезура Азербайджан был отделен от Нахчывана.

Ситуация в советское время: как разрешался конфликт?

Отношения между Азербайджаном и Арменией после короткого периода формальной независимости продолжались в основном в рамках СССР (с 30 декабря 1922 г.). Руководству СССР определенными уступками удавалось предотвратить претензии армян. Так, в 1923 году без достаточных на то правовых и политических оснований на территории Азербайджана была образована Нагорно-Карабахская

---

¹ Шукюров К. **Азербайджан в системе международных отношений**. 1648-1991. Баку, 2020, с. 291-300.

² **Государственный Архив Азербайджанской Республики**. Ф. 907, оп.1, д.1, л. 51

Автономная Область. В 1948-1953 годах около 150 тысяч азербайджанцев были депортированы со своих историко-этнических земель в Армению и пр. Горбачев же, пришедший к власти в СССР в 1985 году, отошел от этой традиции, при нем стали осуществляться реальные шаги по отторжению Нагорного Карабаха у Азербайджана. Здесь следует отметить два факта: интервью советника М.Горбачева А.Аганбеяна французской газете “Humanite” и устранение и преследование Гейдара Алиева – видного государственного деятеля, игравшего важную роль в руководстве СССР. После этих и других подготовительных работ, с февраля 1988 года Армения стала использовать все средства для реализации своих территориальных претензий к Азербайджану. Азербайджанцы были полностью депортированы из Армении. Все это встретило сильное сопротивление Азербайджана, противостояние переросло в военному столкновению с конца 1980-х годов в составе СССР³. А после распада СССР возникла новая война между двух государств. Эта война рассматривается как Первая Карабахская война.

Первая Карабахская война: 1991-1994 гг.

В ходе Первой Карабахской войны можно выделить четыре периода:

1. Конец 1991 г. – весна 1992 г..

В этот период в феврале 1992 года Армения совершила геноцид в Ходжалы. 8 мая 1992 года захватом Шуши, в основном завершился оккупации территории бывшей Нагорно-Карабахской Автономной Области (НКАО, официально упразднена Азербайджаном 26 ноября 1991 года).

2. Весна 1992 г. – лето 1993 г.

С оккупацией Лачина Вооруженными силами Армении 18 мая 1992 г. война выходит за рамки территории бывшей НКАО, возникает Лачинский коридор.

С целью разрешения конфликта летом 1992 года была создана Минская группа СБСЕ (с января 1995 г. – ОБСЕ). Армения расширяет военные действия за пределами Нагорного Карабаха. В апреле 1993 года был оккупирован Кельбаджар. Совет Безопасности ООН 30 апреля 1993 года принял резолюцию №822 о безоговорочном освобождении Кельбаджара, которая осталась нереализованной.

3. Лето – осень 1993 г.

В результате расширения военных действий Арменией в 1993 г. были оккупированы: 23 июля – Агдам, 23 августа – Физули и Джебраил, 31 августа – Губадлы и 29 октября – Зангилян. Хотя Совет Безопасности ООН принял еще три резолюции – 29 июля 1993 г. (№853) об освобождении Агдама, 14 октября 1993 г. (№874) – Физули, Джебраила и Губадлы и 12 ноября 1993 г. (№884) Зангилана, ни одна из них, включая резолюцию от 30 апреля 1993 г. (№822), не была выполнена.

4. Зима 1993 г. – весна 1994 г.

³ См. Араслы Дж. **Армяно-азербайджанский аспект: Военный аспект**. Баку, 1985.

В результате мер, предпринятых президентом Гейдаром Алиевым, укрепилась обороноспособность страны. Благодаря этому, было не только остановлено нападение противника, но и в результате Горадизской операции с 6 декабря 1993 года по 6 января 1994 года был возвращен ряд территорий, оккупированных армянами. Подписанием Бишкекского протокола о прекращении огня 8 мая 1994 года война между Азербайджаном и Арменией была приостановлена. 12 мая было объявлено о перемирии. Армения, воспользовавшись с одной стороны полной поддержкой некоторых проармянских государств, а с другой – политической напряженностью в Азербайджане, оккупировала территорию бывшего Нагорного Карабаха и семь прилегающих районов, которые составляли 20% общей территории Азербайджана.

Период прекращения огня: 1994-2020 гг.

В период прекращения огня события развивались по трем основным направлениям: с одной стороны, велись переговоры, с другой стороны, Армения, пользуясь возможностью, устанавливала оккупационный режим на азербайджанских территориях, а Азербайджан принимал меры по освобождению оккупированных земель.

Мирные переговоры

Таким образом, начинается новый этап в истории конфликта – период прекращения огня. Данный период тоже можно разделить на определенные этапы:

1. Май 1994 г. – апрель 2016 г.

На Будапештском саммите СБСЕ (5-6 декабря 1994 г.) учреждается институт сопредседательства. Вначале сопредседателями были Россия и Финляндия. На Лиссабонском саммите (2-3 декабря 1996 г.), наряду с Россией, сопредседательствовали Франция и США. Ими для урегулирования конфликта были предложены планы: «пакетного решения» (июнь 1997 г.), т.е. одновременное согласование всех вопросов, включая статус Нагорного Карабаха; «поэтапного решения» (сентябрь 1997 г.), т.е. постепенное урегулирование конфликта, и проект «единого государства» (ноябрь 1998 г.), которого не было в мировой практике. С этим проектом переговоры зашли в тупик.

По предложению сопредседателей Минской группы было решено продолжить переговоры на уровне постоянных представителей президентов Азербайджана и Армении. Первые такие встречи прошли в марте и июле 2002 года в Праге. А с апреля 2004 года переговоры в Праге велись с участием министров иностранных дел. Первый этап этих встреч продлился до февраля 2006 года. Эти встречи из-за их серийности получили название «Пражский процесс». На основе «Пражского процесса» были разработаны основные принципы урегулирования, которые в ноябре 2007 года представлены министрам иностранных дел в Мадриде и получили название «Мадридских принципов». Переговоры становились все более формаль-

ными и служили легитимизации оккупации, что никак не могло удовлетворять азербайджанскую сторону.

2. Апрель 2016 г. – апрель 2018 г.

Успешное контрнаступление, начатое азербайджанской армией в апреле 2016 года в ответ на армянские провокации, стало поворотным моментом периода прекращения огня. В этих сражениях, порой именуемых «апрельской войной», азербайджанской армии удалось освободить ряд стратегических высот. В основном при активном вмешательстве России контрнаступательная операция азербайджанской армии была остановлена. Хотя тогдашнее правительство Армении после апрельских боев пыталось укрепить свою власть, изменив политическую структуру, это привело к обратным последствиям, и в мае 2018 года власть перешла от карабахского клана к важной фигуре последующих политических событий - Н. Пашиняну.

3. Май 2018 г. – сентябрь 2020

Пришедший к власти Н.Пашинян, как и его предшественники, видел в использовании карабахской карты главный инструмент укрепления своей власти. Это осуществлялось в двух направлениях. С одной стороны, он и члены правительства (министр обороны и др.) делали заявления, противоречащие духу переговоров, с другой стороны предпринимались военные провокации.

Среди этих заявлений фраза «Карабах – это Армения, и точка» по сути означала окончание переговоров. Президент Азербайджана Ильхам Алиев, ответив Н.Пашиняну «Карабах – это Азербайджан, и восклицательный знак!» подтвердил, что не смирится с таким подходом.

Получившая резкий отпор в этой «филологической войне», Армения в июле 2020 года начала широкомасштабное наступление за пределами зоны конфликта в направлении Товузского района на западе Азербайджана. После отражения этой атаки азербайджанской армией на территорию страны была направлена провокационная группа. После разоблачения и этой попытки 27 сентября Армения начала широкомасштабную атаку. Таким образом, конфликт перешел в горячую фазу.

Оккупационный режим на территориях, захваченных Арменией

По мере оккупации азербайджанских земель Армения включала их в состав так называемой «Нагорно-Карабахской Республики». Было введено новое административно-территориальное деление и изменена историческая топонимия. В то же время, с целью помешать Азербайджану освободить свои земли от оккупации, создавалась военная инфраструктура и система обороны под названием Армии обороны Нагорного Карабаха, которая фактически составляла неотъемлемую часть армянской армии. Ее назвали «линией Оганяна» в честь бывшего министра обороны Армении С.Оганяна. Кстати, в ходе боевых действий в апреле 2016 года азербайджанской армии удалось в кратчайшие сроки прорвать этот рубеж

обороны⁴. Наряду с оборонными укреплениями оккупированные территории были заминированы.

Арменией также систематически осуществлялось присвоение богатств и ресурсов оккупированных территорий Азербайджана. Вопреки принципам международного права, на оккупированных территориях проводилась политика заселения армян. После освобождения оккупированных территорий в результате Второй карабахской войны масштабы армянского вандализма стали более очевидными. Почти все эти районы и города были стерты с лица земли, все дома и здания снесены, а материалы вывезены в Армению или проданы Ирану. Религиозному и культурному наследию Азербайджана также был нанесен серьезный ущерб. Мечети были уничтожены или превращены в хлева для свиней и других животных. Президент Ильхам Алиев серьезно проанализировал ситуацию на оккупированных Арменией территориях. Учитывая важность фактических цифр в этом анализе, их необходимо представить. Президент Ильхам Алиев сказал: *«После войны более 150 граждан Азербайджана погибли, либо получили серьезные увечья, подорвавшись на минах. Армения отказывается передать нам полные карты минных полей. То небольшое количество таких карт, которые были переданы Азербайджану, имеют точность около 25 процентов. На освобожденных территориях за годы почти 30-летней оккупации разрушены почти все здания и исторические памятники. Из 67 мечетей на освобожденных территориях 65 полностью разрушены. В оставшихся двух, полуразрушенных, оккупанты держали свиней и коров, намеренно оскорбляя чувства мусульман. В городе Физули и всех селах Физулинского района разрушено 100 процентов зданий и домов. То же самое в городе Агдам и Агдамском районе. Город Агдам назван «Хиросимой Кавказа». В Джебраильском районе целыми остались всего два здания, где размещались военнослужащие вооруженных сил Армении. Похожая ситуация и в Зангиланском, Губадлинском, Лачинском и Кяльбаджарском районах. В городе Шуша Арменией разрушены 16 из 17 существовавших до оккупации мечетей. Одна была оставлена для демонстрации «толерантности», и при пособничестве так называемых специалистов из Ирана была попытка представить ее как персидскую. Дома и общественные здания были разобраны на кирпичи и камни и проданы в Армению и в Иран. Таково наследие армянского вандализма, учиненного на территориях Азербайджана. Также нанесен огромный ущерб природе, около 60 тысяч гектаров лесов было вырублено, распилено и продано в Армению и Иран. Осуществлялась незаконная эксплуатация золотоносных месторождений и других природных ресурсов. При участии одной европейской компании систематически загрязнялась трансграничная река Охчучай, что привело к экологической катастрофе, подтверж-*

⁴ <http://interfax.az/view/762189>

денной уже авторитетными международными экспертами. Такова реальная картина на освобожденных территориях»⁵.

Армения организовывала незаконный оборот наркотиков из Ирана через оккупированные территории и сумела получить от этого крупную прибыль⁶.

Стратегия Азербайджана по освобождению своих земель от оккупации

Азербайджанское государство никогда не мирилось с оккупацией своих земель Арменией, и отдавало предпочтение мирному пути для их освобождения. При этом всегда говорилось, что если мирный процесс не сработает, не исключен и военно-политический путь.

В связи с этим была проведена целенаправленная политика по освобождению земель от оккупации. Ее центральным вопросом было создание сильной экономики, которая также позволила сформировать базу для военного строительства. Таким образом, Азербайджанское государство смогло создать армию, отвечающую современным стандартам. Именно эта армия успешно достигла поставленных целей во Второй карабахской войне.

Азербайджанское государство также уделяло особое внимание укреплению военно-патриотического воспитания.

Работ, проводимых внутри страны, было бы недостаточно для борьбы с армянской оккупацией. Для этого была необходима соответствующая дипломатическая деятельность. Азербайджанское государство смогло успешно выполнить поставленные и в этой сфере задачи.

Вторая Карабахская-Отечественная война: 27 сентября - 10 ноября 2020 г.

Президент, Верховный Главнокомандующий Ильхам Алиев: обращения к народу, информационное обеспечение войны, дипломатия военного времени

27 сентября 2020 года Президент Ильхам Алиев принял историческое решение ответить на широкомасштабное наступление Вооруженных сил Армении против Азербайджана контрнаступательными операциями, и для Азербайджана началась Отечественная Вторая Карабахская война. С первых минут войны Ильхам Алиев в качестве Верховного Главнокомандующего взял на себя всю ответственность за ведение войны.

В тот же день он обратился к народу. В речи говорилось: *«Сегодня утром вооруженные силы Армении, используя различные виды оружия, в том числе тяжелую артиллерию, с нескольких направлений подвергли обстрелу наши*

⁵ <https://azertag.az/ru/xeber/1899849>

⁶ <https://azertag.az/ru/xeber/1899849>

населенные пункты, а также военные позиции. В результате вражеского обстрела есть потери, раненые среди мирного населения и военнослужащих. Да упокоит Аллах души наших шехидов! Их кровь не останется на земле. Азербайджанская армия в настоящее время подвергает обстрелу, наносит удары по военным позициям врага, и в результате этих ударов большая часть военной техники противника уничтожена. Это – очередное проявление армянского фашизма». Выступление завершилось следующими изречениями: *«Мы на справедливом пути. Наше дело правое. Мы победим! Карабах наш, Карабах – это Азербайджан!»*⁷. С той же уверенностью Ильхам Алиев привел народ к победе. Ильхам Алиев, обращавшийся к народу во время войны восемь раз, начиная со своего первого обращения, которое было особенно волнующим, делясь с народом информацией и взглядами на ход войны, сумел мобилизовать его на победу.

Ильхам Алиев также взял на себя миссию по доведению до мировой общественности информации о войне. В ходе войны он дал интервью представителям около тридцати влиятельных мировых СМИ. Он разъяснил все без исключения темы, включая подчас провокационные вопросы, подробно объяснив причины начала войны, участие Турции и дальнейшие шаги.

В течение войны Ильхам Алиев семнадцать раз поддерживал телефонную связь с руководителями Турции, России, Франции и других стран, изъясняя справедливую позицию Азербайджана. В своем обращении к народу 4 октября президент Ильхам Алиев назвал единственным способом положить конец войне уход Армении с территории Азербайджана, признание его территориальной целостности и предоставление графика вывода армянских войск с оккупированных территорий⁸. Приняв эти условия только после сокрушительного поражения, руководство Армении принесло тяжелые бедствия своему государству и народу.

Перевод страны на военные рельсы. Стратегия и тактика

Под руководством президента Ильхама Алиева, с первого дня войны были приняты меры по переводу страны на военные рельсы. 27 сентября 2020 года под председательством президента было проведено заседание Совета безопасности. В тот же день был издан указ президента об объявлении военного положения в республике, 28 сентября – указ о частичной мобилизации и введении комендантского часа в период военного положения.

Судьба войны решалась на полях сражений. Поэтому главный вопрос был связан со стратегией и тактикой войны. В отличие от предыдущих военных операций, на этот раз Азербайджан решительно хотел освободить свои оккупи-

---

⁷ <https://ru.president.az/articles/40968>

⁸ <https://ru.president.az/articles/41713>

рованные территории. Касаясь использованной тактики, Президент, Верховный Главнокомандующий Ильхам Алиев говорил: *«Мы старались построить свою тактику так, чтобы было меньше потерь. В то же время в нашей тактике было достаточно много и неожиданных шагов. Примененные нами тактические методы являются новшеством для мировой военной науки. Со временем по этому вопросу будет представлена более широкая информация»*⁹.

Несмотря на предположения Армении, что основное контрнаступление будет осуществляться в центральном – Агдамском направлении, азербайджанское военное руководство предпочло северное и южное направления, а Агдамская операция была перенесена на следующий этап. Президент, Верховный Главнокомандующий Ильхам Алиев прояснил этот вопрос во время своего визита в Агдам 23 ноября 2020 года: *«Здесь (в Агдаме – К.Ш.) есть пять линий обороны. Враг поджидал нас здесь. Мы не могли допустить перехода в атаку там, где нас поджидал враг. Мы держали на этом направлении достаточно большое воинское соединение, чтобы военные силы противника также оставались здесь, чтобы они не перешли на другое направление... Раскрывать все секреты войны пока рано. Придет время, всплывут очень интересные моменты. Но сегодня я абсолютно спокойно могу сказать, что Агдамская операция планировалась. Мы все равно бы взяли Агдам»*.

Подготовка и проведение боевых действий. Инновации в современном военном искусстве

Президент, Верховный Главнокомандующий Ильхам Алиев лично руководил подготовкой и реализацией планов боевых действий. В прессе сообщалось, что 7 и 25 октября под его руководством на Центральном командном пункте Минобороны прошли оперативные совещания.

В соответствии с требованиями войны, в зависимости от обстоятельств, планы военных действий иногда пересматривались или уточнялись военным руководством Азербайджана. В результате этого, Физули, Гадрут, Джебраил, Зангилян, Губадлы, Шуша и в целом более 300 населенных пунктов были освобождены от армянской оккупации.

Вооруженные силы Азербайджана эффективно использовали самое современное вооружение и зенитные орудия. В то же время при освобождении Шуши традиции военной истории обогатились современным подходом.

Верховным главнокомандующим было дано отдельное поручение не применять разрушительное оружие при освобождении одного из культурных центров Азербайджана – Шуши, и на основе этого был подготовлен план спецоперации. Спецназ азербайджанской армии, взбираясь по скалам с легким вооружением,

⁹ <https://azertag.az/ru/xeber/1673403>

вошел в Шушу, где Армения установила мощную систему обороны, и практически рукопашным боем освободил город. Не случайно, операция азербайджанской армии в Шуше вызвала широкий международный резонанс.

Мужество азербайджанских солдат и офицеров

Во время войны азербайджанские солдаты и офицеры проявили невероятный героизм. Не случайно, азербайджанская армия за всю войну не отступила ни на шаг, и противник не смог вернуть ни одного освобожденного населенного пункта.

С первых дней Армения начала предпринимать шаги, противоречащие международным документам о ведении войны, в том числе Женевским конвенциям 1949 года. Армения со своей территории обстреливала населенные пункты Азербайджана, находящиеся вне зоны боевых действий, что привело к жертвам среди гражданского населения.

Жертвами армянских атак стали города и районы, не входящие в зону конфликта: один из оздоровительных центров Азербайджана – Нафталан, 8 раз подверглись обстрелам Тертерский районный центр и села, 2 раза – Агдамский район, 5 раз – второй по величине город и промышленный центр республики – Гянджа, 2 раза – город Мингячевир, где находится самая большая ГЭС на Южном Кавказе, 4 раза – город Барда, и мирное население в целом, более двадцати раз подверглись обстрелу. В результате этих варварских актов 94 мирных жителя, включая женщин, детей и стариков, были убиты, 400 человек получили ранения, а гражданским объектам был нанесен серьезный ущерб¹⁰.

Армения стремилась вызвать панику, нападая на мирное население, а также нанося удары в тыл, спровоцировать Азербайджан на нанесение ответных ударов по этим огневым точкам. Таким образом, с одной стороны, она хотела превратить Азербайджан в объект критики мирового сообщества, с другой – втянуть в войну Организацию Договора о коллективной безопасности (ОДКБ) СНГ, утверждая, что территория Армении подверглась нападению.

Военно-политическое банкротство Армении. Заявление от 9/10 ноября

Освобождение 8 ноября Шуши и 70 других населенных пунктов азербайджанской армией, вынудило Армению принять условия, выдвинутые президентом Ильхамом Алиевым на первом этапе войны. Война была остановлена при посредничестве президента России Владимира Путина. С 9 на 10 ноября в видеоформате было подписано трехстороннее заявление президентом Азербайджана, премьер-министром Армении и президентом Российской Федерации¹¹.

---

¹⁰ <https://44days.info/ru/attacks-on-civilians>

¹¹ <http://kremlin.ru/events/president/news/64384>

Согласно 2-ой статье Декларации, состоящей из девяти статей, Агдам возвращался Азербайджану мирным путем. 3-я и 4-я статьи Декларации касались срока пребывания российских миротворцев и их размещения вдоль Лачинского коридора. 5-ой статьей учреждался миротворческий центр для контроля за соблюдением режима прекращения огня. 6-я статья предусматривала возвращение по графику Кельбаджара и Лачина Азербайджану. По этой же статье, Лачинский коридор (шириной 5 км), который будет обеспечивать связь Нагорного Карабаха с Арменией и при этом не будет затрагивать Шушу, остается под контролем российского миротворческого контингента. В то же время в статье предусматривалось согласование сторонами в течение трех лет плана строительства нового маршрута движения по Лачинскому коридору, обеспечивающему связь между Нагорным Карабахом и Арменией, с последующей передислокацией российского миротворческого контингента, для охраны этого маршрута. Азербайджан гарантировал безопасное передвижение граждан, транспортных средств и грузов в обоих направлениях по Лачинскому коридору. В 7-ой статье речь шла о вынужденных переселенцах и беженцах, а в 8-ой – о пленных и заложниках. 9-я статья предусматривала восстановление всех экономических и транспортных связей в регионе и строительство новых транспортных коммуникаций, соединяющих Нахчыванскую Автономную Республику и западные районы Азербайджана.

После подписания заявления Агдам был возвращен Азербайджану 20 ноября, Кельбаджар – по консенсусу 25 ноября (согласно декларации должен был быть возвращен 15 ноября), а Лачинский район – 1 декабря. Таким образом, Азербайджану удалось вернуть эти три района мирным путем.

Потери Второй Карабахской войны

Ни одна война не обходится без потерь. Вторая Карабахская война также отмечена человеческими жертвами. В ходе войны Азербайджан потерял более 2900 человек, 14 человек числятся пропавшими без вести. Учитывая то, что Азербайджан проводил контрнаступление и стратегические высоты на освобожденных территориях находились в руках армян, эти потери можно считать минимальными. Азербайджан предоставил поименный список всех военнослужащих, погибших в этой войне¹².

Что касается военных потерь Армении, 3773 военнослужащих погибли, 243 пропали без вести. Учитывая протесты матерей солдат в Армении и тот факт, что останки армянских солдат до сих пор время от времени обнаруживаются на освобожденных территориях, можно предположить, что Армения сознательно снизила количество потерь.

---

¹² <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-55234647>

Меры по увековечиванию победы Азербайджана во Второй Карабахской войне. Парад Победы: 10 декабря

Азербайджан на государственном уровне определил меры по увековечению своей исторической победы во Второй Карабахской войне. Были учреждены Дни Памяти (27 сентября) и Победы (8 ноября), ордена и медали. 10 декабря прошел Парад Победы.

Значение Второй Карабахской войны: разрешение Нагорно-Карабахского конфликта

Вторая Карабахская война была для Азербайджана справедливой войной, войной за правду. Азербайджан смог осуществить военно-политическим путем то, что Совет Безопасности ООН и другие международные организации не смогли сделать за столько лет, сумел урегулировать Нагорно-Карабахский конфликт. *«Война и конфликт остались в истории. Мы готовы начать переговоры с Арменией по делимитации границы при условии взаимного признания территориальной целостности, и готовы также начать переговоры по мирному соглашению с Арменией. Азербайджан как страна-победитель готов к нормализации отношений. Надеемся, что руководство Армении не упустит этот исторический шанс»* – так Президент Ильхам Алиев определил новые предстоящие задачи¹³.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Şükürov Kərim Kərəm oğlu – tarix elmləri doktoru, professor, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun baş direktoru. Azərbaycan, Bakı.

Shukurov Kerim Karam – Doctor of historical sciences, professor, director general of A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS. Azerbaijan, Baku.

¹³ <https://azertag.az/ru/xeber/1899849>

AZƏRBAYCANDA SOVET DÜŞÜNCƏ SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI (XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİ)

©2022

KAMRAN İSMAYILOV*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ORCID: 0000-0001-9960-9286; e-mail: ismayilov-kamran@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda həyata keçirilmiş milli siyasətin mərhələləri və mahiyyəti nəzərdən keçirilir. Həmin dövrdə milli siyasətin müqayisəli təhlili göstərir ki, bütün digər milli respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycan SSR-də iki onillikdə mərkəzin tətbiq etdiyi milli siyasət kursu müəyyən fərqliliklərə və özəlliklərə malik idi. 20-ci illərdə milli siyasət korenizasiya prinsiplərinə əsaslanırdı ki, bu siyasətin əsas mahiyyətini yerli idarəçiliyin, mədəniyyətin, maarifin milliləşdirilməsi, milli dillərin fəaliyyət sferasının genişləndirilməsi, milli kadr potensialını yaradılması və onların rəhbər vəzifələrə irəli çəkilməsi, milli dillərin əlifbasının yaradılması və s. təşkil edirdi. Bu isə son nəticədə bütün sovet xalqlarının milli-mədəni inkişafının təmin olunmasına və onların hüquqi və siyasi bərabərliyinə nail olunmasına xidmət etməli idi.*

Lakin 30-cu illərin ortalarından stalinizm üsul idarəsinin bərqərar olması ilə sovet rejimi “korenizasiya” siyasətindən imtina etməyə başladı ki, bu da özünü real həyatda unifikasiyanın güclənməsinə, “mədəni inqilab” adı altında milli-və dini dəyərlərə hücumların artmasında, milli ruhlu ziyalılara qarşı təqiblərin genişlənməsində özünü göstərirdi. Milli-mədəni sferalarda həyata keçirilən kursun son nəticəsi isə Azərbaycanın mədəni müstəqilliyinin məhdudlaşdırılması oldu. Bütün bunlar isə ölkədə vahid sovet düşüncə sisteminin formalaşdırılmasına xidmət edirdi.

Açar sözlər: *Azərbaycan; XX əsrin 20-30-cu illəri; milli siyasət; milliləşdirmə; milli-mədəni dəyərlər; sovet düşüncə sistemi*

FORMATION OF THE SOVIET SYSTEM OF THINKING IN AZERBAIJAN
(20-30-s of the 20th century)

©2022

KAMRAN İSMAYILOV*

*A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS
ORCID: 0000-0001-9960-9286; e-mail: ismayilov-kamran@mail.ru

Abstract: *The article examines the stages and essence of the national policy pursued in Azerbaijan in the 20-30s of the 20th century. A comparative analysis of the national policy of this period shows that, as in all other national republics, the course of national policy pursued by the center in the Azerbaijan SSR for two decades had certain differences and features. In the 1920s, the national policy was based on the principles of indigenization, which should ultimately serve to ensure the national-cultural development of all Soviet peoples and achieve their legal and political equality.*

However, with the establishment of Stalinism, from the mid-1930-s, the Soviet regime began to abandon the previous policy of “coronation”, which led, under the guise of a “cultural revolution”, to increased unification, attacks on national and religious values, and persecution of the national intelligentsia. The end result of the course in the national-cultural sphere was the restriction of the cultural independence of Azerbaijan. All this served to form a unified Soviet system of thinking throughout the country.

Keywords: *Azerbaijan; 20-30-s 20th century; national policy; nationalization; national cultural values; Soviet system of thinking*

ФОРМИРОВАНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ СОВЕТСКОЙ СИСТЕМЫ
МЫШЛЕНИЯ (20-30-ые годы XX столетия)

©2022

КАМРАН ИСМАИЛОВ*

*Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0001-9960-9286; e-mail: ismayilov-kamran@mail.ru

Резюме: *В статье рассматриваются этапы и сущность национальной политики, проводившейся в Азербайджане в 20-30-е годы XX века. Сравнительный*

анализ национальной политики этого периода показывает, что, как и во всех других национальных республиках, курс национальной политики, проводившийся центром в Азербайджанской ССР на протяжении двух десятилетий, имел определённые отличия и особенности. В 1920-х годах национальная политика основывалась на принципах коренизации, которая, в конечном счёте, должна была послужить обеспечению национально-культурного развития всех советских народов, достижению их правового и политического равноправия.

Однако, с утверждением сталинизма, с середины 1930-х годов советский режим стал отказываться от прежней политики коренизации, что привело под прикрытием «культурной революции» к усилению унификации, наступлению на национальные и религиозные ценности и преследованию национальной интеллигенции. Конечным результатом курса в национально-культурной сфере стало ограничение культурной независимости Азербайджана. Все это служило формированию единой советской системы мышления по всей стране.

Ключевые слова: *Азербайджан; 20-30-е годы XX века; национальная политика; коренизация; национально-культурные ценности; советская система мышления*

Giriş:

Məqalədə XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan SSR-də tətbiq olunmuş və son məqsədi vahid sovet düşüncəsinin formalaşdırılması olan partiya-dövlət milli siyasətinin təkamül mərhələləri və nəticələri öyrənilir. Bu məqsədlə iki onillikdə ayrı-ayrılıqda həyata keçirilmiş siyasətin müqayisəli təhlili aparılmış, korenizasiya adlanan kursun mahiyyət və formaları təhlil edilir. Göstərilən dövrdə Sovet hakimiyyətinin mədəni-maarif sahəsində gördüyü tədbirlərin müsbət və mənfi tərəfləri işıqlandırılır. Konkret faktların təhlili əsasında 30-cu illərin ortalarından başlayaraq bu siyasətdən imtina edildiyi və Azərbaycanın mədəni müstəqilliyinin tədricən məhdudlaşdırıldığı, bunun son məqsədinin vahid sovet düşüncə sisteminin formalaşdırılması olduğu göstərilir.

Əsas mətn:

1920-ci illərin əvvəllərində Cənubi Qafqazın işğalını başa çatdıran bolşevik hakimiyyəti milli-dövlət quruculuğu prosesində tədricən öz əvvəlki prinsiplərindən imtina edərək formaca çoxmillətli olsa da mahiyyətcə vahid, unitar, mərkəzləşdirilmiş dövlət quruculuğuna üstünlük verməyə başladı. Bu o demək idi ki, artıq heç bir müttəfiq respublika beynəlxalq münasibətlərin subyekti olmaq, mərkəzlə razılaşdırılmadan qərar qəbul etmək hüququna malik deyildi. SSRİ-nin çoxmillətliliyi bolşeviklərin əlində sovet respublikalarını müstəmləkəyə çevirmək məqsədini ört-basdır etmək alətinə çevrilirdi.

Ancaq eyni zamanda bolşevik rəhbərliyi dərk edirdi ki, SSRİ-nin qeyri-rus xalqları ilə qarşılıqlı etimada əsaslanan möhkəm əlaqələr qurmadan mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq mümkün deyildir. Bu məqsədlə 20-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq yerliləşdirilmə (başqa sözlə milliləşdirilmə) (rusca: коренизация) siyasəti tətbiq edilirdi ki, bu siyasətin də əsasını respublikalarda ana dilində təhsilin, mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi, idarəçiliyin milliləşdirilməsi, rəhbər inzibati vəzifələrə yerli xalqdan olan kadrların irəli çəkilməsi təşkil edirdi. Yerliləşdirilmənin rəsmən elan edildiyi RK(b)P-nin XII qurultayındakı çıxışında İ.Stalin göstərirdi ki, respublikalarda Sovet hakimiyyətinin anlaşılın və doğma olması, Sovet hakimiyyətinin təkəcə rus deyil, həm də millətlərarası hakimiyyət olması üçün bütün tədbirlər görülməlidir. Bunun üçün zəruridir ki, təkəcə məktəblər deyil, həm də bütün müəssisələr, partiya, sovet orqanları addım-addım milliləşdirilsinlər, onlar kütlələrlə onların anladıqları dildə işləsinlər, həmin xalqın məişətinə uyğun şəraitdə fəaliyyət göstərsinlər. Yalnız bu şəraitdə biz rus Sovet hakimiyyətini millətlərarası, bütün respublikaların, xüsusən təsərrüfat və mədəni cəhətdən geridə qalmış respublikaların əməkçi kütlələrinə yaxın, anlaşılıqlı, doğma hakimiyyətə çevirə bilərik¹. Qurultayın qətnaməsində yerliləşdirilmənin həyata keçirilməsi üçün konkret təkliflər də öz əksini tapmışdı².

Yerliləşdirilmə həyata keçirilərkən rusdilli partiya və dövlət işçilərinə yerli əhalinin dilini öyrənmək tövsiyə edilir, müttəfiq respublikalarda milli etnik strukturların yaradılması, milli adət-ənənələrin öyrənilməsi, inkişafı və bərpası diqqət mərkəzinə çevrilirdi. Bu kommunist partiyasının bütün sovet xalqlarına, onların mədəniyyətinə, milli dəyərlərinə hörmət və qayğısının sübutu kimi qələmə verilirdi. Çarizmin ayrı-seçkilik və assimilyasiya siyasətinin əksinə olaraq 20-ci illərdə Sovet dövlətində həyata keçirilən milli siyasət çevikliyi ilə səciyyələnərək qeyri-rus əhalini öz tərəfinə çəkmək və onu yeni dövlət quruculuğuna inteqrasiya etmək məqsədi güdüdü. Rusiya imperiyasında tətbiq olunan ayrı-seçkiliyin siyasətlə müqayisədə SSRİ-də 20-ci illərdə bütün xalqlara bərabər siyasi və mədəni hüquqlar verilməsi elan edilmiş, geridə qalmış xalqların və etnosların sosial-iqtisadi və mədəni-təhsil inkişafını təmin etmək üçün Sovet dövləti səviyyəsində müvafiq qanunlar və qərarlar qəbul edilmişdi. Bir sıra əyintilərə baxmayaraq 20-ci illərdə Azərbaycanda partiya-dövlət strukturlarında, ictimai təşkilatlarda, elm və mədəniyyət sahələrində, ziyalılar sırasında yerli millətin nümayəndələri əhəmiyyətli dərəcədə təmsil olunmağa başlamışdılar. Digər respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da Sovet hökuməti idarəetmə və inzibati orqanlara qeyri-azərbaycanlıların hədsiz yerləşdirilməsi praktikasından imtina edərək bu strukturlara Sovet hökumətinə loyallıq tutmuş ziyalıları cəlb etməyə çalışırdı.

¹ Двенадцатый съезд РКП (б). Стенографический отчет. Москва: Политиздат, 1968, с.492.

² А.г.ә., s. 695-696.

Bakı rayonu istisna olmaqla Azərbaycanın əksər bölgələrində müsəlman əhalinin təhsil səviyyəsinin aşağı olması və Sovet hakimiyyətinin əsas dayağı sayıla biləcək sənaye fəhlələrinin azlığı yerliləşdirilmə prosesinin sürətinə mənfi təsir göstərsə də yerli kadrlar arasında titul xalqın nümayəndələrinin payı 20-ci illərin sonlarında 36,79%-ə çatmışdı. Düzdür, qonşu Ermənistanda və Gürcüstanda bu rəqəmlər daha yüksək idi, müvafiq olaraq 93,53% və 74,6%³. Lakin təhsilli kadrların çatışmadığı Orta Asiya regionu ilə müqayisədə Azərbaycanda bu sahədə vəziyyət daha qənaətbəxş idi. Yerliləşdirilmə siyasəti bəzə hallarda respublikada qeyri-millî xalqların nümayəndələrinin narazılığı ilə üzləşsə də mövcud şəraitdə bu narazılıq açıq kütləvi hal almırdı.

Azərbaycanda milliləşdirilmənin ən mühüm nəticələrindən biri Azərbaycan türkcəsinin inkişaf etdirilməsi, idarəetmə, ədliyyə-hüquq, xüsusən məktəb sistemində geniş tətbiq olunması oldu. Əlbəttə, bu siyasət SSRİ-nin bütün milli respublikalarında və muxtar bölgələrində həyata keçirilirdi. Məhz bu illərdə SSRİ-nin 48 xalqı və etnosu üçün ilk dəfə olaraq yazı dili yaradıldı. 70-ə yaxın xalq və etnos üçün isə latın qrafikasına əsaslanan əlifba tətbiq edildi.

Bu kontekstdə Azərbaycanda latın qrafikalı yeni əlifbanın tətbiqi məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan türkcəsi üçün heç də əlverişli olmayan, mürəkkəb və öyrənilməsi çətin olan ərəb əlifbası əvəzinə latın qrafikalı əlifbanın tətbiqi kökləri qədimlərə gedib çıxan mədəni irs və İslam dini ilə bağlılığı qırmaq məqsədi güdsə də, bu hadisə bir çox cəhətlərinə görə mütərəqqi xarakter daşıyaraq Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynadı.

Sovet hakimiyyəti kütlələrin yeni cəmiyyət quruculuğuna cəlb edilməsində maarifin və mədəniyyətin rolunu yaxşı başa düşdüyündən bu sahədə var olan bütün süni maneələrin aradan qaldırılmasına çalışırdı. Belə məsələlərdən biri də xalqın savadlanmasında əngəl olan köhnə ərəb əlifbasının yenisi ilə əvəz olunması ilə bağlı idi. Azərbaycanda sovet rejimi bərqərar olunduğu ilk günlərdən bu məsələ gündəliyə düşmüş və demək olar ki, 20 il ərzində mədəni-maarif siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdu. Hələ 1920-ci il iyulun 20-də Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı yeni əlifbanın tətbiqi ilə bağlı xüsusi dekret vermişdi. İki il sonra – 1922-ci ilin aprelində əlifba islahatın həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan MİK-nin S.A.Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə Yeni Türk Əlifbası Komitəsi yaradıldı⁴.

1924-cü ilin iyun ayının 24-də Azərbaycan MİK yeni türk əlifbasının icbari olaraq dövlət əlifbası kimi istifadə olunması haqqında qərar qəbul etdi. 1925-ci il martında keçirilmiş IV Ümum-Azərbaycan Sovetlər Qurultayı 1925/1926-cı dərs ilindən başlayaraq bütün məktəblərin I pillələrində dərslərin yeni latın əlifbası əsasında tədris

³ Николай Хмара, «Из опыта национально-государственного строительства в СССР (1920-е – 1930-е годы)», **Отечественная история**, 2006, №3, с. 126-139.

⁴ Тамилла Мусаева, **Революция и народное образование в Азербайджане. Очерки истории развития народного образования в Азербайджане. 1920-1940 гг.** Баку, «Элм», 1979, 286 с., с.61.

edilməsi və 7 il ərzində ərəb əlifbasından tamamilə latın əlifbasına keçirilməsi haqqında qərarlar qəbul etdi⁵. Əlbəttə, belə qərarın qısa müddətdə həyata keçirilməsinin təmin etmək çox böyük maddi vəsaitlə yanaşı, müvafiq hazırlığa malik pedaqoji kadrların varlığı tələb olunurdu.

1929-cu il yanvarın 1-dən Azərbaycan SSR-də rəsmi olaraq yeni əlifbaya keçirildi. Azərbaycanın ardınca SSRİ-nin türk və müsəlman respublikaları da yeni əlifbaya keçdilər.

Bir sıra əyintilərə baxmayaraq Sovet hakimiyyəti həmin dövrdə bu sahədə ciddi addımlar ataraq mütərəqqi nəticələrə nail oldu. Yeni əlifbanın tətbiq edilməsi ilə bağlı müxtəlif sahələri əhatə edən çox ciddi işlər görüldü. Azərbaycan xalqı da daxil olmaqla SSRİ-nin bütün türk-müsəlman xalqlarının latın qrafikası əsasında yeni əlifbaya keçirilməsini hazırda bir sıra tarixçilərin və publisistlərin Sovet rejiminin bu xalqları öz milli köklərindən, dəyərlərindən, islam dinindən ayırmaq məqsədi güddüyü haqqında fikirlərinə⁶ hörmətlə yanaşaraq yeni əlifbaya keçidin Azərbaycan xalqının həyatında mütərəqqi hadisə olduğunu və onun gələcək mənəvi inkişafında mühüm rol oynadığını inkar etmək olmaz.

Mürəkkəb ərəb əlifbasından asan qavranılan latın qrafikalı ədəbiyyata keçid həm də respublikada savadsızlığın ləğvi uğrunda mübarizənin, ana dilində məktəblər şəbəkəsinin genişlənməsinə təkan vermiş oldu. Artıq 20-ci illərin sonunda məktəbyaşlı azərbaycanlı uşaqların əksəriyyəti öz ana dilində oxuyurdu. Lakin milli müəllim kadrların çatışmazlığı ucbatından milli məktəblərdə tədrisin səviyyəsi hələ də aşağı idi. Bu sahədə mühüm irəliləyişlərə yalnız 30-cu illərdə nail olmaq mümkün oldu. Məhz 30-cu illərdə Azərbaycanda ibtidai, orta və ali məktəblərin geniş şəbəkəsini yaratmaq mümkün oldu ki, bu da milli elitanın təşəkkül tapmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdi.

Lakin yerliləşdirilmə siyasəti uzun sürmədi. 20-ci illərin sonu – 30-cu illərin əvvəllərində bu siyasət milli respublikalarda “milli burjuaziya və milli təmayüllərə qarşı mübarizə” ilə əvəz edildi. Yerliləşdirilməni kəskin şəkildə ruslaşdırılmaya qayıdıla əvəz edən möhkəmlənmiş diktatura rejimi artıq liberal milli siyasət oyununu oynamağa ehtiyac duymurdu. SSRİ-də 20-ci illərin sonlarında inzibati-amirlik sisteminin təşəkkül tapması ilə Sovet dövlətinin milli siyasətində ciddi dəyişikliklər baş verməyə başladı. Bu dəyişikliklər 30-cu illərdə özünü daha açıq büruzə verdi. Əgər SSRİ-də 20-ci illər “proletar beynəlmilətçiliyi” şüarı altında keçdisə, 30-cu illərdə vəziyyət tamamilə dəyişdi. Formal olaraq Sovet rejimi milli siyasətdə “Lenin prinsiplərinə”, “proletar

⁵ Четвертый Всеазербайджанский съезд советов рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов: Стенографический отчет. АзЦИК, Баку, 1925, с.208.

⁶ Аypapa Rüstəмова, “Azərbaycanda əlifba dəyişiklikləri mənəvi soyqırımın tərkib hissəsi kimi” / XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları mövzusunda V Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 25-27 aprel 2028-ci il. Qusar şəhəri. AMEA Tarix İnstitutunun əsərləri. Xüsusi buraxılış. №71, 72, 73, Bakı, 2018, s.418-422.

beynəlmiləçiliyi” şüarına sadiqliyini elan etsə də, mahiyyətə milli məsələyə “liberal” yanaşma getdikcə aradan qalxmağa başlayırdı. 20-30-cu illərdə dünyada baş verən dəyişikliklər, dünya sosialist inqilabı ideyasının iflası, nasistlərin Almaniyada hakimiyyətə gəlməsi, Qərbi dünyasının yeni çağırışlara adekvat cavab verməsi nəticəsində sosial və iqtisadi böhranlardan çıxması bolşevik ehkamçılarının dünya proletar inqilabının perspektivlərinə olan inamını azaltmaqla onları “ayrılıqda götürülmüş bir ölkədə sosializm qurmaq” zəruriliyi ilə üz-üzə qoydu. Belə şəraitdə Stalinin milli siyasətində defakto real beynəlmiləçilikdən böyük dövlətçilik və bir millətin (rus millətinin) digərləri üzərində mədəni (həm də siyasi) üstünlüyü istiqamətinə dönüş baş verir. Məhz bu dövrdə Stalin tez-tez rus xalqı haqqında “bərabər sovet xalqları arasında böyük qardaş” ifadəsini işlətməyə başlayır. Məhz bu dövrdə SSRİ-də bütün təhsil və mədəniyyət sisteminin tədricən ruslaşdırılması prosesi başlayır ki, bu proses Sovet dövlətinin süqutuna qədər davam etmişdir. Ruslaşdırma siyasəti RSFSR, Ukrayna və Belorusiya kimi slavyan respublikalarında daha sürətlə getsə də Cənubi Qafqaz və Orta Asiya respublikaları da bu siyasətin təsirindən kənarda qala bilmədilər. Ruslaşdırma siyasəti təhsil və mədəniyyət sahələri ilə məhdudlaşmayaraq dövlət idarəçiliyində, məhkəmə, milis, ordu sisteminə geniş tətbiq olunmağa başlandı.

I. Stalinin ÜİK(b)P-nin 1934-cü ildə keçirilmiş XVII qurultayında çıxışında milli məsələdə milli təmayüllə mübarizəyə çağırışı yeriləşdirilmə siyasətinə nöqtə qoyulması demək oldu.

Əlbəttə, milli dildə məktəblərin yaradılması, ədəbiyyatın, qəzet və jurnalların nəşri, radio verilişlərin aparılması, kinofilmlərin çəkilməsi ilk növbədə əhali arasında yeni kommunist ideologiyasının yayılması məqsədini güdsə də, ümumən respublikada maarifin, elmin, mədəniyyətin inkişafına xidmət edirdi.

20-ci illərdə sovet rejiminin dinə, o cümlədən İslam dininə müəyyən qədər liberal münasibəti də 30-cu illərdə tamamilə aradan qalxmış oldu. Məscid və kilsələrə məxsus torpaq sahibliyi ləğv edildi. Dini qalıqlarla mübarizə adı altında əksər dini müəssisələr bağlanılır, dini ocaqlar, məscid və kilsə binaları nümayişkarənə şəkildə dağıdılırdı. Şəriət məhkəmələri ləğv edilərək onların işləri sovet hüquq-mühafizə orqanlarının səlahiyyətinə verildi. Din xadimləri üzərində kütləvi məhkəmələr keçirilir, onlar xalqı aldatdıqlarını, yalan danışdıqlarını könüllü etiraf etməyə məcbur edilirdilər. Cinayət məəcəlləsinə hətta fəhlə-kəndli hökumətini yıxmaq, onun qanun və qərarlarına müqavimət təşkil etmək məqsədi ilə dini mövhumatdan istifadə etməyə görə xüsusi maddə salınmışdı.

Şəhər və kəndlərdə kommunist əxlaqına zidd olan dini və milli adət ənənələrə qarşı kampaniyalar təşkil olunmuş, dini bayramlara, geyimlərə, xüsusən çadraya qarşı əsil müharibə elan edilmişdi. Sovet ailə qanunvericiliyinə bir araya sığmadığı elan edilərək çoxarvadlılıq və başlıq kimi adətlər qadağan edilmişdi. İslam dininin əsas şərtlərindən biri olan həcc ziyarəti 1935-ci ildə qadağan edildi. Bəzi məqamları mütərəqqi xarakter daşmasına baxmayaraq vicdan azadlığının və əsas vətəndaş hüquqlarının kobud şəkildə pozulması ilə müşayiət olunan bütün bu tədbirlər əhali arasında ciddi narazılıqla

qarşılansa da, ölkədəki total qorxu və repressiyalar şəraitində kütləvi müqavimət miqyasını almadı. İslam dininə və müsəlmanlara qarşı repressiyalar ona gətirib çıxardı ki, insanlar öz dini baxışlarını açıq ifadə etməkdən çəkinməyə başladılar. Lakin bu qadağalar inanclı insanların dinə münasibətini dəyişdirə bilmədi.

İnanclı insanlara, dini icmalara, məscid və kilsələrə qarşı amansız tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı. Bu istiqamətdə “Allahsızlar cəmiyyəti” daha böyük “fəallıq” göstərirdi. Dini bayramların və mərasimlərin keçirilməsi qadağan edilmişdi, bu tədbirlərdə iştirak edənlər işdən qovulur, onlara “ictimai məzəmmət” elan edilirdi. Partiya üzvünün dini ayinləri yerinə yetirməsi isə avtomatik olaraq onun partiyadan çıxarılması və işdən qovulması ilə nəticələnirdi. Çadra və papaq isə keçmişin qalığı elan edilərək qadağan edilmişdi. 1929-cu ilin aprelinde AK(b)P MK-nin plenumu dini mövhumata və “keçmişin qalığı” olan çadraya və papağa qarşı mübarizə ilə bağlı məsələləri müzakirə edərək xüsusi qətnamə qəbul etmişdi. Qətnamədə din əleyhinə mübarizədə əyintilərin baş verdiyi etiraf olunur, inzibati metodlar əvəzinə izahat işlərinin aparılması, çadra və papaqla mübarizədə zorakı üsullardan imtina etmək tövsiyə olunurdu. Plenum dindarların əlindən alınmış 400 məscidin yarısının (!) yenidən onlara qaytarılmasını tələb etmişdi⁷. Buna baxmayaraq dinə, çadra və papağa qarşı mübarizə nəinki səngimədi, əksinə 30-cu illərdə daha amansız formalarda həyata keçirilməyə başlandı. Lakin bu mübarizə elə də effektiv nəticə vermədi. Azərbaycanlılar “papağın əvəzinə şapka qoyun” göstərişini əslində ruslaşdırmanın bir forması hesab edərək onu yerinə yetirməkdən qətiyyətlə imtina etdilər. Papağın Avropa baş geyimi ilə əvəzlənməsi cəhdlərinə son qoyulsa da din və çadra ilə mübarizə sonrakı illərdə də davam etmişdir. Azərbaycan SSR XDİK DTİ-nin məlumatlarına görə 1936-cı ilə qədər Azərbaycanın 45 rayonunda 1365 məscid bağlanmış, cəmi 105 məscid fəaliyyət göstərirdi. Bakıda 37 məsciddən 35-i, Naxçıvanda 63-dən 47-si, Masallıda 52, Astarada 21, Qutqaşəndə isə 81 məscidin hamısı bağlanmışdı⁸. Rayon və kəndlərdə çadra əleyhinə kampaniyalar keçirilir, çadrasını atmayan qadınların ərləri dövlət işlərindən, məktəblərdən uzaqlaşdırılır, partiyadan çıxarıldılar. 1937-ci ildə keçirilmiş AK(b)P-nin XII qurultayında dinə qarşı mübarizənin hələ də bərbad vəziyyətdə olduğu bildirilərək bütün partiya təşkilatlarından din əleyhinə təbliğatın genişləndirilməsini, kütlələr arasında hər gün izahat işinin aparılmasını, “Mübarizə allahsızlar İttifaqı”nın və onun yerlərdəki şöbələrinin möhkəmləndirilməsini tələb etmişdi⁹.

20-ci illərin sonu – 30-cu illərin əvvəllərində SSRİ-də inzibati-amirlik sisteminin möhkəmlənməsi Azərbaycan türk dilinin və mədəniyyətinin inkişafına da öz təsirini göstərdi. Milli mədəniyyətlərin sovetləşdirilməsi kursu həyata keçirilməyə başlandı. Bu

⁷ Коммунистическая партия Азербайджана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, Том первый. 1920-1937. Баку, «Азернешпр», 1986, с.469.

⁸ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİ İSSA), f.1, s.231, iş 113, v.132-133.

⁹ Коммунистическая партия..., I т., с.662.

özünü birinci növbədə dövlət idarəçiliyində, təhsildə Azərbaycan türkcəsinin təcridən sıxışdırılması, rus dilinin isə geniş yayılmasında göstərdi. İbtidai və orta məktəblərdə ikinci dil kimi rus dilinin tədrisi icbari hala çevrildi. Bu məqsədlə həm Sovet dövləti, həm də Azərbaycan hökuməti səviyyəsində xüsusi qərarlar qəbul edildi. Bu sahədə ən mənfə tendensiyalardan biri tədrisin yalnız rus dilində aparıldığı sinif və məktəblərin sayının artması oldu. Bu meyl qonşu Ermənistan və Gürcüstanla müqayisədə Azərbaycanda özünü daha qabarıq göstərirdi.

Bütün təhlükə və təqiblərə baxmayaraq təqribən 30-cu illərin ortalarında Azərbaycan sovet rejiminə qarşı mübarizə davam etmiş, bu mübarizənin ön sıralarında isə milli ruhlu ziyalılar getmişdir. Xalqın sovet rejiminə qarşı etirazı ən müxtəlif formalarda baş verirdi. Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin sənədlərində 30-cu illərin I yarısında Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, müəssisələrində hakimiyyət əleyhinə tətillər və çıxışlar haqqında məlumatlar mövcuddur¹⁰. Sovet repressiya aparatının hədə və təhdidlərinə baxmayaraq tədris müəssisələrində, ziyalılar, xüsusən müəllimlər arasında milli ruhlu insanların sayı kifayət qədər çox idi. Təhlükəli vəziyyətə baxmayaraq onlar gənclər arasında milli ideyaların yayılması üçün bütün imkanlardan istifadə edirdilər. Azərbaycan gəncləri arasında millətçilik təmayüllərinin qarşısını almaq üçün hələ 1929-cu ildə Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsi (ADSİ) partiya rəhbərliyindən müəllimlər arasında təmizləmələr aparmağı, xüsusən guya tələbələrə “millətçi-şovinst” fikirlər təlqin edən türk ədəbiyyatı, tarix, ictimaiyyət, coğrafiya müəllimlərinə nəzarəti gücləndirməyi, müəllimlər arasında partiyaçıların sayını artırmağı, müəllim və tələbələr, şagirdlər arasında izahat işini genişləndirməyi təklif edirdi¹¹. ADSİ-nin rəisi N.Rzayevin imzaladığı bu məktuba AK(b)P MK-nin katibi L.Mirzoyan “təmizləmə yox, düşmən ünsürləri təcridən kənarlaşdırmaq” dərkənarı qoymuşdu. O, həmçinin ADSİ-nin rəhbərliyindən türk müəllimlərinin siyahısını AK(b)P MK-ya təqdim etməyi tələb etmişdi¹².

Lakin sovet rejiminin bütün təqiblərinə baxmayaraq Azərbaycan ziyalılarının şüurundan millilik, türkçülük, istiqlaliyyət ideyalarını çıxarmaq mümkün olmamışdı. Azərbaycan ziyalıları, müəllimlər, tələbə gənclər arasında milli ruhun hökmran olması hətta ən yüksək hakimiyyət eşelonlarında belə etiraf olunurdu. «Бакинский рабочий» qəzeti hələ 1930-cu ildə yazırdı ki, sovet hökumətinə qarşı mübarizə Azərbaycanda “müsavatizm” bayrağı altında getmişdir¹³. Hətta 30-cu illərin ortalarında belə Azərbaycanın müxtəlif ali məktəblərində milli haqlar uğrunda mübarizə aparmağı öz qarşılarına məqsəd qoymuş tələbə qrupları mövcud olmuşdur. 1935-1936-cı illərdə Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Dövlət Təhlükəsizliyi İdarəsinin Məxfi Siyasi İdarəsi Azərbaycan Sənaye İnstitutunda, Pedaqoji İnstitutda, Müəllimlər İnstitutunda milli əhval-ruhiyyəli qrupları üzə çıxarmışdı. Kəşfiyyət orqanlarının da etiraf etdikləri kimi, türk

¹⁰ ARPIİ İSSA, f.1, s.85, iş 612; f.1, s. 231, iş 27.

¹¹ ARPIİ İSSA, f.1, s.231, iş 29, v.10-13.

¹² A.g.s., v.9.

¹³ «Бакинский рабочий», 1930, 17 апреля.

tələbələr arasında millətçi əhval-ruhiyyənin yayılmasının əsas səbəblərindən biri də ali məktəblərdə dərs deyən rus millətindən olan bəzi müəllimlərin şovinist mövqedən çıxış etmələri, türklərə qarşı təhqiramiz, aşağılayıcı hərəkətlərə yol vermələri idi¹⁴.

Milli dəyərlərin müdafiəsi və təbliği ilə bağlı atılan ən kiçik addımların belə cəza orqanları tərəfindən qarşısı alınır. Bununla sovet hakimiyyəti və kommunist ideologiyası xalqın şüurundan müstəqillik məfkurəsini silməyə, milli dəyərlərdən uzaq, nihilist nəsəl yetişdirməyə çalışır.

20-ci illərdə Sovet dövlətinin həyata keçirdiyi sənayeləşdirmə siyasəti Azərbaycanda neft hasilatının yüksəldilməsini tələb edirdi. Həmin illərdə minlərlə gənc kəndlərdən gələrək şəhərdə məskunlaşır, özləri ilə bərabər buraya öz mədəniyyətlərini və dillərini də gətirdilər. Bu, bir tərəfdən Bakının milli tərkibində azərbaycanlıların nisbi sayının atmasına gətirib çıxarırdısa, digər tərəfdən düşükləri rusdilli mühit onların düşüncə tərzlərinə öz təsirini göstərirdi. Bu da öz növbəsində sovet tərəkürünə malik milli elitanın yaranmasına gətirib çıxarırdı. Nəticədə rus dilində savadlı şəhər əhalisi ilə anadilli digər əhali arasında bir növ aralanma, yadlaşma prosesi gedirdi. Əlbəttə, bu zaman Bakı və digər şəhərlərin sənaye müəssisələrində işləmək üçün Rusiyanın müxtəlif şəhərlərindən gələrək burada məskunlaşan və özləri ilə “hakim mədəniyyətin” – rus mədəniyyətinin elementlərini gətirən insan kütləsini də yaddan çıxarmaq olmaz. Yeri gəlmişkən, bu proses sonrakı onilliklərdə daha da sürətlənərək təhlükəli xarakter almışdı. Faktik olaraq Azərbaycanda milli düşüncənin əsas daşıyıcıları əyalətlərdən gələn ziyalılar olurdu. (Çox təəssüf ki, o dövrdə təşəkkül tapmış tendensiya bu gün müstəqillik dövrümüzdə də öz mövcudluğunu qorumaqdadır. Yoxsa, sayları günü-gündən artan rus məktəblərinin mövcudluğunu nə ilə izah etmək olar?). Nəticədə Bakıda kütləvi rusdilli savadlılıq Azərbaycan dilini və milli mədəniyyətini təcridən sıxışdırmağa başlayırdı. 1938-ci ilin martında ÜK(b)P və SSRİ XKS-nin qeyri-rus məktəblərində rus dilini icbari qaydada öyrənmək haqqında xüsusi qərarından bu meyillər daha da gücləndi. Rus dilinin dövlət dilinə çevrilməsi respublikada millətlərarası ünsiyyəti asanlaşdırsa da, respublikada yaşayan, əsasən rusdilli olan qeyri-azərbaycanlı əhaliyə daha komfort şərait yaradırdı. Azərbaycanlı valideynlər, o cümlədən əksər ziyalılar da öz uşaqlarının gələcək taleyini düşünərək onları rus məktəblərinə qoyur və bununla da digər azərbaycanlı uşaqlarla müqayisədə onların üstünlük qazanmalarına şərait yaradırdılar. Buna görə də milli elita rus dilinin genişlənməsinə qarşı bir o qədər də etiraz etmirdi.

Sovet identikliyinə nail olunması istiqamətində növbəti addım 1930-cu illərin sonlarında latın qrafikalı əlifbadan kiril qrafikalı əlifbaya keçid oldu. Bu addım əslində SSRİ-nin bütün xalqlarını “bir qazanda əritmək”, vahid bir xalq – “Sovet xalqı” yaratmaq layihəsinin əsas qayəsini təşkil edirdi. Bütün digər müsəlman respublikalarında olduğu kimi Azərbaycanda da SSRİ partiya-sovet rəhbərliyinin bu addımı bütün xalqların ümdə maraqlarına, onların mənəvi tələbatlarına cavab verən bir addım kimi qiymətləndirilir,

¹⁴ **ARPIİ İSSA**, f.1, s.231, iş 913, v.469-470.

dövrün ruhuna uyğun olaraq geniş xalq kütlələrinin əlifba dəyişikliyinə müdafiə etdiyini nümayiş etdirmək üçün çoxsaylı tədbirlər təşkil olunurdu. Rəsmi olaraq yeni əlifbaya keçid haqqında qərar 1939-cu ilin iyul ayında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin II sessiyasında qəbul olundu¹⁵. 1940-cı il yanvarın 1-dən yeni əlifbaya keçirildi. Qanun ictimai-mədəni həyatın bütün sahələrinin – tədrisin, kitab və qəzet nəşrinin, kargüzarlığın yeni kiril əlifbasına keçirilməsini icbari edirdi. Qanunda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin qısa müddətdə həyata keçirilməsini təmin etmək üçün ciddi siyasi, normativ-hüquqi, inzibati-təşkilati, maliyyə xarakterli qərarlar qəbul edilmişdi. Azərbaycanla eyni vaxtda digər müsəlman respublikalarında da kiril əlifbasına keçirildi. Türk xalqlarının latın qrafikalı əlifbaya keçidi zamanı onların bir-birlərinin yazılarını oxumalarını, öz aralarında ünsiyyətini asanlaşdırmaq üçün müəyyən unifikasiyalaşdırma aparılmışdı. Lakin latın qrafikalı əlifbadan kiril qrafikalı əlifbaya keçid zamanı, əksinə, bu xalqların əlifbaları arasında xüsusi olaraq bir sıra fərqlər edilmişdi ki, bu zaman əsas məqsəd türk xalqlarının ümumi yazı birliyinə mane olmaq idi. Müsəlman-türk xalqlarının əlifbasını dəyişdirməklə Sovet hakimiyyəti həm də onları latın qrafikalı əlifbaya keçmiş, 30-cu illərdə Qərbi dünya ilə yaxınlaşmağa meyl edən Türkiyədən uzaqlaşdırmaq niyyəti güdürdü.

Milli mədəniyyət öz ruhuna görə əsasən əyalət (kənd) elementlərini özündə daşıyırdı və onun sayəsində özünü qoruyur və inkişaf edirdi. Rus dili əksəriyyət üçün həm də çoxmilli partiyalı sovet mədəniyyətinin ifadəçisi və daşıyıcısı kimi başa düşülürdü.

Azərbaycanda sovet düşüncəsinin bərqərar olmasında 30-u illərdə həyata keçirilən iqtisadi tədbirlər də öz təsirini göstərirdi. Bu tədbirlər həyata keçirilərkən bir qayda olaraq milli adət-ənənələr kobudcasına pozulurdu. Azərbaycan üçün ənənəvi təsərrüfat fəaliyyətinə aid olmayan, milli mentalitetlə uyğunlaşmayan təsərrüfat sahələri – tütünçülük, şərəbçilik kimi sahələr inkişaf etdirilirdi.

Sənayeləşdirilmə və kollektivləşdirilmənin həyata keçirilməsi də yerliləşdirilməyə təsirsiz ötürmədi. Respublika və yerli partiya, sovet, təsərrüfat orqanlarının rəhbərliyinə Azərbaycandan kənardan kadrlar dəvət edilməsi praktikası yenidən dirçəldilməyə başladı.

Yeni sovet düşüncəsinin formalaşdırılmasında sovet hakimiyyətinin ordu və hərbi hazırlıq siyasəti də müəyyən rol oynadı. 20-ci illərdə Sovet ordusunun tərkibində mövcud olmuş milli Azərbaycan hərbi hissələrinin ləğvindən (1938) sonra Azərbaycan gəncləri məcburi olaraq qarışıq milli tərkibli, bir qayda olaraq respublikadan kənarında yerləşən hərbi hissələrdə xidmət keçməyə başladılar. ÜİK(b)P MK və SSRİ XKS 7 mart 1938-ci il tarixli “Fəhlə-kəndli Qırmızı ordusunun milli hissələri və strukturları haqqında” qərarına əsasən Qırmızı ordunun milli hissələri, birləşmələri, hərbi məktəbləri eks ərazi

¹⁵ **Вторая сессия верховного совета Азербайджанской ССР: 7-14 июля 1939 г.: стенографический отчет**, Изд. Верховного Совета Азербайджанской ССР. Баку, 1940, 210 с.

komplektləşdirmə əsasında ümumittifaq strukturlarına çevrilirdilər, müttəfiq respublikaların vətəndaşları SSRİ-nin bütün millətləri üçün ümumi olan əsaslarla hərbi xidmətə çağırılırdılar. Bu qərar əsasında SSRİ Xalq hərbiyyə və bəhriyyə komissarının 16 aprel 1938-ci il tarixli müvafiq əmri imzalanmışdı. Həmin əmrə əsasən Zaqafqaziya dairəsinin milli hissələri, o cümlədən 77-ci Azərbaycan diviziyası eks ərazi prinsipinə keçirildi. Nəticədə keçmiş Azərbaycan diviziyasında azərbaycanlıların say üstünlüyünə son qoyuldu. Hərbi hissələrin komanda heyəti də bir qayda olaraq başqa millətin nümayəndələri idilər. Təbii ki, bu zaman rus dili yeganə hərbi təlim və komanda dili idi. Rus dilini zəif bildikləri üçün çağırışçılar bu dilin öyrənilməsi üzrə kurslara cəlb olunurdular. Buna baxmayaraq azərbaycanlı əsgərlər arşında rus dilini bilənlərin az olması ümumittifaq rəhbərliyinin və Qırmızı ordu komandanlığının ciddi narazılığına səbəb olurdu. Bu 1940-cı ilin mayında keçirilmiş və çağırışa hazırlıq məsələlərinə həsr olunmuş AK(b)P plenumunda da etiraf olunmuşdu. 1940-cı ildə Azərbaycan SSR üzrə qeydiyyata alınan hərbi mükəlləfiyyətliyədən 21524 nəfəri rus dilini bilmirdi. Onlardan 10459 nəfəri rus dili öyrənilməsinə cəlb olunmuş, 11065 nəfəri, yəni yarıdan çoxu bu təlimlərdən kənar qalmışdı¹⁶.

Bütün bunların nəticəsi olaraq 20-ci illərdə nümayiş etdirilən siyasi rejimlə milli elita arasında əməkdaşlıq, milli-mədəni dözümlülük kursu 30-cu illərdə sovietsayağı modernləşdirmə, mərkəzləşdirmə və unifikasiya (eyniləşdirmə) ilə əvəz olunmağa başlayırdı.

20-ci illərin sonlarında SSRİ-də Stalin, İranda isə Rza şah rejimlərinin bərqərar olması iki dövlət arasında sərhədlərin möhkəmləndirilməsi, hər iki Azərbaycan arasında gediş gəlişi mürəkkəbləşdirməklə yanaşı iki dövlətdə yaşmağa məcbur edilmiş xalq arasında qarşılıqlı əlaqələrin də təcridən kəsilməsinə gətirib çıxardı. Düzdür, sərhədyanı ərazidə yaşayan sakinlərin əlaqələrini asanlaşdırmaq məqsədilə 1928-ci il mayın 28-də tərəflər arasında imzalanmış konvensiyaya görə sərhəd ərazisi hər iki tərəfdən 25 km. zona müəyyənləşdirilmiş və bu zonada yaşayanlar üçün sərhədləri daha asan keçmə qaydaları müəyyənləşdirilmişdi¹⁷. Lakin SSRİ-də inzibati-amirlik sisteminin sərtləşməsi ilə sərhədlərin hər iki tərəfində yaşayan insanlar arasında təmaslar da getdikcə məhdudlaşdırılmış və qadağan edilmişdi. Təsədüfi deyildir ki, 1938-ci ildə SSRİ hökuməti yuxarıda adı çəkilən konvensiyanın qüvvədən düşdüyünü elan etdi. 30-cu illərdə sovet hökuməti Cənubi Azərbaycandan olan insanlara qarşı repressiv tədbirlər həyata keçirməklə, onları Sovet Azərbaycanından deportasiya etməklə Azərbaycan xalqının birliyini və vahidliyini məhv etmək, onu tarixi-mənəvi köklərindən qoparmaq, Cənubi Azərbaycanla Şimali Azərbaycan arasında mövcud siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələri qırmaq məqsədi güdüdü. Cənubi azərbaycanlılara qarşı repressiyalara SSRİ

¹⁶ Mehman Süleymanov, *Azərbaycanın hərbi tarixi. Sovet dövrü. II hissə (1923-1990)*. Tehran, 2011, s.141.

¹⁷ *Советско-иранские отношения в договорах, конвенциях и соглашениях*. МИД СССР. Москва: 1946, с.185-187.

XKS-nin “Əksinqilabi ünsürlərin Azərbaycandan İrana və SSRİ-nin uzaq rayonlarına köçürülməsi” haqqında 17 dekabr 1937-ci il tarixli qərarı ilə başlanılmış, Bakıdan və Azərbaycanın sərhəd zonasından 2500 İran təbəəsinin və 700 ailənin çıxarılması nəzərdə tutulmuşdu. Bütövlükdə 13297 iranlı, onlardan 5994 nəfəri casus kimi məhkum edilmiş, 2048 iranlı 27 dekabr 1938-ci ildə güllələnmişdi¹⁸. C.Həsənlıyə görə 1937-1938-ci illərdə Quzey Azərbaycandan 50 min adam sovet vətəndaşlığını qəbul etməyi üçün köhnə İran təbəələri kimi ölkədən deportasiya edilmişdi¹⁹. Qeyd edilməlidir ki, İranda SSRİ-dən deportasiya olunmuşların heç də hamısına isti münasibət bəslənilmirdi, onların arasında sovet casuslarının ola biləcəyi nəzərə alınaraq, ciddi yoxlama-süzgəclərdən keçirilirdilər. Deportasiya olunmuşlardan bir çoxu sovet kəşfiyyatı ilə əməkdaşlıqda ittiham edilərək həbs edilmiş və ya İranın cənub əyalətlərinə sürgün edilmişdilər. 1930-cu illərin axırlarına yaxın ikiyə bölünmüş Azərbaycan ərazisi sərhədində sovetlər tərəfindən tıkanlı məftillərdən çəkilmiş dəmir pərdə bu vahid xalqın övladlarının bir-biri ilə ünsiyyətini yasaq etdi.

Sovet düşüncə sisteminin formalaşdırılmasında rejimin əsas istinad nöqtəsi 20-ci illərdə məktəb və mədəni-maarif şəbəkələrinin genişləndirilməsi, yeni sovet təhsil sisteminin yaradılması, məktəbyaşlı nəslin ümumi təhsilə cəlb edilməsi, yaşlıların savadsızlığının ləğvi sahəsində qazanılmış müsbət nəticələr idi.

30-cu illərdə bu siyasət daha geniş şəkildə davam etdirilmiş, təhsil və mədəni-maarif sahəsinin sovetləşdirilməsi əsasən başa çatdırılmışdı. Həmin illərdə Sovet hakimiyyəti xalqın geniş kütlələrinin təhsil və mədəni səviyyəsinin artırılması üçün ən müxtəlif forma və üsullardan (mədəni yürüşlər, hücumlar, hamilik hərəkəti, “yüngül süvari” dəstələri və s.) istifadə edirdi ki, bu siyasət həmin dövrdə “mədəni inqilab” adlanırdı.

1933-cü ildə Azərbaycanda ümumi icbari ibtidai təhsilin tətbiq edilməsi sayəsində məktəbyaşlı uşaqlarının 93.25%-i ibtidai təhsilə cəlb edilmişdi. Orta təhsil müəssisələri şəbəkəsinin genişlənməsi, uşaqların orta təhsillə əhatə olunması üçün atılan addımlar sayəsində 30-cu illərdə ümumtəhsil məktəblərində 653 mindən çox şagird oxuyurdu²⁰. Bu sahədə əldə edilmiş ən mühüm nəticə qız uşaqlarının ümumi təhsilə cəlb edilməsi oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, bu işdə yerli partiya və sovet, maarif orqanları ciddi problemlərlə rastlaşırdılar. Valideynlərin öz qızlarını məktəbə göndərməkdən imtina etmələri, qızların erkən ərə verilməsi və s. amillərlə yanaşı bu sahədə ifratçılığa varılması (ilk vaxtlar qızların oğlanlarla birlikdə oxuması, qız şagirdlərə kişi müəllimlərin dərslər demələri, qızların məktəbdə ənənəvi geyimdə gəlməsinə olan lüzumsuz qadağalar və s.) qızların təhsildən yayınmalarına səbəb olurdu. Təkcə 1935-ci ildə 57448 qız uşağı ibtidai məktəblərdən, 10 min isə orta məktəblərdən uzaqlaşmışdılar. Lakin bütün bunlara

¹⁸ <http://ru.echo.az/?p=53622>

¹⁹ Cəmil Həsənlı, **Güney Azərbaycan: Tehran-Bakı-Moskva arasında (1939-1945)**. Diplomat. Bakı, 1998, s.41-42.

²⁰ **Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, VI cild**. Bakı, “Elm”, 2008, s.317.

baxmayaraq, inzibati tədbirlər hesabına olsa da 30-cu illərdə qız uşaqlarının məktəbə kütləvi cəlb edilməsinin Azərbaycan qadınının sosial-mədəni tərəqqisində böyük rol oynadığını danmaq olmaz. Əgər 1932-ci ildə azərbaycanlı qızlar şagirdlərin 40%-dən çoxunu təşkil edirdisə, 1937-ci ildə bu göstərici artıq 47% təşkil edirdi²¹. 1939/1940-cı tədris ilində ümumtəhsil məktəblərində oxuyan azərbaycanlı qızların sayı 164.539-ə çatmışdı.

30-cu illərdə Azərbaycanda ali və orta ixtisas təhsil şəbəkəsi də genişlənməmiş, yeni ali məktəblər, texnikumlar açılmışdı. Əgər 1928-ci ildə ali və orta ixtisas məktəblərində 3252 nəfər oxuyurdusa on il ərzində onların sayı on dəfədən çox artaraq 35 minə çatmışdı²². 1940-cı ildə Azərbaycanda 16 məktəbdə 14.6 min tələbə təhsil alırdı ki, onların 4887-i qız idi²³. Ali təhsilin inkişafının ən mühüm nəticələrindən biri orada oxuyan azərbaycanlıların sayının sürətlə artması və ali məktəblərdə tədrisin ana dilində aparılması oldu. 1940-cı ildə respublikada mövcud olan ali təhsilli mütəxəssislərin 39,5%-i (21 minin 8 mindən çoxunu) azərbaycanlılar təşkil edirdi.

Dövrün partiya sənədlərində belə bir fikir vurğulanırdı ki, “mədəni inqilab”ın vəzifələrini yalnız savadsızlığı ləğv etməklə yerinə yetirmək olar. Buna görə də əhalinin bütün təbəqələri arasında savadsızlığın ləğvinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Qeyd edildiyi kimi, savadsızlığın ləğv edilməsində 1929-cu ildən başlayaraq latın qrafikalı əlifbaya keçid mühüm rol oynadı. Bu sahədə görülən tədbirlərin nəticəsi olaraq artıq 1932-ci ildə Azərbaycan əhalisi arasında savadlılıq səviyyəsi 42%-ə çatmışdı. Halbuki, 1926-cı ildə bu rəqəm cəmi 18.5% təşkil etmişdi. AK(b)P MK-nin 23 noyabr 1932-ci il tarixli “Azərbaycan SSR-də ümumi savadlılığın həyata keçirilməsi haqqında” qərarından sonra əhalinin savadsızlığının ləğv ediləsi sürətləndi. Sənəddə bir il ərzində savadsızlığın ləğv edilməsinin başa çatdırılması nəzərdə tutulmuşdu. Bunun üçün bütün respublikanın ərazisini savad kursları və məntəqələri ilə əhatə etmək, bütün insani resursları, o cümlədən tələbələrini bu işə səfərbər etmək tapşırılmışdı. Bütün bu tədbirlər öz nəticələrini vermiş, 30-cu illərin sonunda Azərbaycanda savadlılıq səviyyəsi 73,8% təşkil etmişdi. Azərbaycanlılar arasında bu rəqəm bir qədər az – 65,5% təşkil etsə də bunun özü çox böyük göstərici idi²⁴. Bu sahədə qazanılmış uğurlar sırasında qadın və qızların savadsızlığının ləğv edilməsi ilə bağlı nəticələr ayrıca qeyd edilməlidir. Bir sıra səbəblərdən (qadınların özlərinin ətalətliliyi, kişilərin müqaviməti, dini fanatizm, cəmiyyətdə savadlı qadına münasibətdə mühafizəkar baxışların mövcudluğu və s.) müsəlman qadınlarının savadsızlığı ləğv etmə prosesinə cəlb edilməsi ciddi maneələrlə üzləşirdi. Xüsusən kənd yerlərində bu problemlər özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verirdi. Buna baxmayaraq, Azərbaycan qadınının savadsızlığının ləğvi sovet dövrünün ən mühüm nailiyyətlərindən biri sayılmalıdır. 30-cu illərin sonlarında qadın və qızları təhsilə cəlb edilməsi sahəsində

²¹ **Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, VI cild.** s.312.

²² **ARPIİ İSSA**, f.158, s.2, iş 52, v 76, s.4, iş 1622, v.38.

²³ **Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, VI cild.** s.335.

²⁴ **A.g.ə.**, s.312.

mühüm uğurlar qazanılmışdı. 1937/1938-ci dərs ilində ibtidai və orta məktəblərdə 135 min azərbaycanlı qız oxuyurdu. Lakin məktəbyaşlı qızların heç də hamısını məktəbə cəlb etmək mümkün olmamışdı. Qeyd olunan tədris ilində 8-17 yaşlı 88 min qız təhsildən kənar qalmışdı. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan SSR XKS 1938-ci ilin avqustunda “Qızların məktəblərə cəlb olunmasının yüksəldilməsi haqqında” xüsusi qərar qəbul etməli olmuşdu. Qərarla Maarif komissarlığından və yerli hakimiyyət orqanlarından 8-15 yaşlı qızların uçota alınması və təhsilə cəlb edilməsi tələb edilmiş, bu işə mane olanların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi tələb edilmişdi. Bütün bunlar öz təsirini göstərmiş, məktəb yaşlı qızların 93%-i, o cümlədən azərbaycanlı qızların 91%-i təhsilə cəlb olunmuşdu²⁵. Qadın və qızların təhsil səviyyəsinin artması onların ictimai statusunun qalxmasına, siyasi və hüquqi cəhətdən azad olunmasına gətirib çıxarırdı. Əlbəttə, buna həm də 30-cu illərdə qadınların ictimai, mədəni həyata, istehsalata, idarəçiliyə geniş cəlb olunması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər də öz müsbət təsirini göstərirdi. Həmin dövrdə Azərbaycanda qadınların təhsil və mədəni səviyyəsinin artırılması, ictimai həyata cəlb olunması sahəsində atılan addımlar qadınların emansipasiyasının inkişafına, onların cəmiyyətin fəal və bərabərhüquqlu üzvlərinə çevrilməsinə şərait yaradırdı.

Kommunist ideoloji sisteminin əsas məqsədlərindən birini gənclərin yeni, sovet ruhunda tərbiyələndirilməsi təşkil edirdi. Partiya gənclərə “əksinqilabi ünsürlərlə” mübarizədə, yeni cəmiyyət quruculuğu prosesində əsas qüvvə kimi baxır, onlara düşmən obrazı yaratmaq, düşmənləri ifşa etmək tələqin edilir, bütün bunlar isə qəhrəmanlıq kimi təqdim olunurdu. Gənc nəsil yaşlı nəsələ, oğul ataya, qardaş qardaşa qarşı qoyulurdu. Bu işdə əsas yük dövlət həyatının və idarəçiliyinin tərkib hissəsinə çevrilmiş komsomolun üzərinə düşürdü.

Sovet totalitar rejimi ictimai təşkilat mahiyyətini itirərək gənclərin yeganə təşkilatına, bir növ gənclər nazirliyinə çevrilmiş komsomolun – ÜİLKĞİ-nin simasının dəyişilməsinə, təşkilatın öz müstəqilliyini itirərək partiya-sovet dövlət sisteminin bir hissəsinə çevrilməsinə səbəb oldu. Rəsmi partiya sənədlərində komsomolu “partyanın ən yaxın köməkçisi və ehtiyat qüvvəsi” adlandırırdılar. ÜİK(b)P-nin 1939-cu ildə keçirilmiş XVIII qurultayında partyanın nizamnaməsinə ilk dəfə olaraq “partiya və komsomol” adlı bölmə əlavə olunmuş və orada birbaşa göstərilmişdi ki, komsomol bütün fəaliyyətini partyanın rəhbərliyi altında həyata keçirir, komsomol təşkilatları partiya təşkilatları tərəfindən istiqamətləndirilir və nəzarətdə saxlanılır. Komsomolun əsas məqsədi kimi hər bir gəncin kommunist partiyasına və sovet dövlətinə sədaqət ruhunda tərbiyə edilməsi müəyyənləşdirilmişdi. Azərbaycan komsomolunun da tərkib hissəsi olduğu Ümumittifaq komsomolunun (ÜİLKĞİ) 1936-cı ildə qəbul etdiyi nizamnaməsində göstərilirdi ki, bolşevik partiyasının rəhbərliyi altında ÜİLKĞİ gəncləri kommunizm ruhunda tərbiyələndirərək, onları sovet hakimiyyətinin ətrafında birləşdirir. Komsomolun baş sənədinə görə təşkilat üzvləri bütün gücləri ilə sovet quruluşunu, sovet sənayesini və

²⁵ ARPIİ İSSA, f.158, s.9, iş 16, v.47-48.

nəqliyyatını, kolxoz və sovxozları gücləndirməli, sinfi düşmənlə və bütün qəbildən olan opportunistlərlə barışmaz mübarizə aparmalı, komsomolla bolşeviklər partiyasını qarşı-qarşıya qoymaq cəhdlərinin qarşısını amansızlıqla almalıdırlar. Nizamnamədə əksini tapmış komsomolçuların yeddi bənddən ibarət öhdəlikləri sırasında onların birinci öhdəliyi Marksın, Engelsin, Leninin, Stalinin əsərlərini öyrənmək və geniş gənclər kütlələrinə marksizm-leninizm təlimini izah etmək öhdəliyi dururdu²⁶.

Partiya kimi komsomolun da bürokratlaşması prosesi 30-cu illərin II yarısında daha da gücləndi. Komsomol təşkilatları, gənclər ölkədə genişlənən “xalq düşmənlərinin ifşa edilməsi” kampaniyalarına geniş cəlb olunmağa başladılar. İş prinsiplərinə, fəaliyyət metodlarına, hətta strukturuna görə kommunist partiyasını təkrar edən komsomol onun antihumanist cəhətlərini də öz fəaliyyətində təqlid edirdi. Komsomola daxil olan gənc sərt intizama riayət etməli, siyasi kampaniyalarda iştirak etməli, hətta öz yoldaşlarından belə yuxarılara xəbərçilik etməli idi. Komsomola üzv olmadan ali məktəblərə daxil olmaq, işdə yüksəlmək mümkün deyildi. Bəzi hallarda komsomol təşkilatları sovet və inzibati orqanların vəzifələrini icra edir, milli adət-ənənələr, din əleyhinə keçirilən kampaniyalarda aparıcı qüvvə kimi iştirak edirdilər. Komsomolçu gənclərə iş yerlərində, təhsil müəssisələrində, təsərrüfatlarda, yoldaşları arasında, hətta ailələrində belə “yad ünsürlərin” üzə çıxarılması işində daha fəal iştirak etməyə çağırış edirdilər. Məsələn, Lənkəran qəzasında Əliyev soyadlı bir komsomolçu öz təşəbbüsü ilə kəndlərə gedərək xeyli qolçomaq “tapmış” və bu barədə yuxarılara məlumat vermişdi. Yuxarılarda onun bu təşəbbüsünü bəyənilərək gənclərə örnək kimi göstərilmiş, qəza rəhbərliyi isə “sinfi sayıqlığını itirdiyinə” görə cəzalandırılmışdı²⁷.

Kütləvi repressiyalar əhlinin bütün sosial təbəqələri kimi gənclərdən də yan keçmədi. Komsomol isə bu qanunsuzluqların həm subyekt, həm də obyekt oldu. Həmin illərdə on minlərlə gənc repressiyaların qurbanı oldu. Partiyada olduğu kimi komsomolda da ilk repressiyalar Stalinin “böyük dönüş ili” adlandırdığı 1934-cü ildə başlamış, müharibənin başlanmasına qədər davam etmişdi. 1936-cı ildə keçirilmiş Azərbaycan komsomolunun XI qurultayı “xalq düşmənlərini” təşkilatın sıralarından təmizləmək üçün komsomol təşkilatlarını “fəal olmağa” çağırırdı. Gənclərə qarşı irəli sürülən ən “dəb” ittihamlar onların “xalq düşməni ilə əlaqədə olmaları”, xarici dövlətlərin, əsasən də Almaniyanın, Türkiyənin, Yaponiyanın “agentləri” olmaları, “partiya və sovet dövlətinə qarşı gizli fəaliyyət göstərmələri”, “ziyankarlıqları” və s. idi. Eyni zamanda komsomol təşkilatlarına sinfi düşmənləri üzə çıxarmaq üçün partiya orqanlarından plan-direktivlər verilir, onlardan öz sıralarından “xalq düşmənlərini”, “əksinqilabçıları”, “millətçiləri” və s. təmizləmək tələb edilirdi. Azərbaycan komsomolunun MK-nin katibi T.Yaqubov “Gənc işçi” qəzetində yazırdı ki, komsomol tərəfindən düşmən elementlərinin ifşa edilməsi çoxdur. Lakin hələ də şəhər və rayon komitələrinin hamısı komsomolçuların bu

²⁶ Устав ВЛКСМ. Принят X съездом ВЛКСМ 21 апреля 1936 г. <http://nksmrf.ru/page/81>

²⁷ Cəmil Həsənov, “Ağ ləkə”lərin qara kölgəsi. Bakı, 1991, s.115.

artan siyasi aktivliyinə bolşevikcəsinə başçılıq edə bilməmiş, onu bütün kontrevolyusiyon, trotskist, müsavətçi, daşnak, nasional-uklonist və başqa düşmən elementlərin qəti ifşa edilməsinə doğru yönəldə bilməmişlər²⁸. Azərbaycan komsomolunun 1937-ci ildə keçirilmiş XII qurultayı da “xalq düşmənləri ilə mübarizə” şüarı altında keçdi. Repressiyaya məruz qalanlar arasında Azərbaycan komsomolunun bir sıra rəhbərləri, o cümlədən MK-nin birinci katibləri işləmiş H. Rəhmanov və S. Hüseynov da var idi. Mövcud şəraitin təsiri altında komsomolun kütləviliyi təmin olunmuşdu, uyğun yaşa çatmış demək olar ki, bütün gənclər bu təşkilatın üzvü olmalı idilər. Artıq müharibə ərəfəsində Azərbaycan komsomolunun sıralarında 240 minə yaxın gənc var idi²⁹. Kommunist partiyası öz “yetişdirməsi” olan komsomolun vasitəsilə gənclərə ideoloji təsir göstərir, onlarda kommunizm ruhunu aşılayırdı.

Sovet təbliğat sistemi öz ideoloji ehkamlarını təkcə gənclər və yaşlılar arasında yaymaqla kifayətlənməyərək kiçik yaşlı uşaqları da əhatə etmişdi. 1922-ci ildə Rusiyada pioner uşaq təşkilatı yarandıqdan iki il sonra, 1924-cü ildə Azərbaycanda da analoji təşkilat yaradılmışdı. Pioner təşkilatını yaradarkən sovet hökuməti onun ideoloji-siyasi təşkilat olduğunu xüsusi vurğulayırdı. Bununla pioner hərəkatı Qərbdə mövcud olan skaut hərəkatından əsaslı şəkildə fərqlənməli idi. 30-cu illərdə artıq 9-15 yaşında olan bütün məktəblilər pioner təşkilatında olmalı idilər. Əgər 1926-cı ildə rəsmi statistikaya görə Azərbaycanda 58427 pioner var idisə, 1940-cı ildə onların sayı 352 minə çatmışdı³⁰. Bu illərdə pionerləri hətta “antisovet ünsürlərlə” mübarizəyə cəlb etmək cəhdləri də baş verirdi. Bu mübarizə pionerin vətəndaş borcu kimi təbliğ edilirdi. Pioner üçün əsil nümunə Pavlik Morozov elan edilmişdi. Rəsmi versiyaya görə P.Morozov qolçomaqlara kömək etmiş atası haqqında hakimiyyət orqanlarına xəbər vermiş və məhkəmədə ona qarşı çıxış etmişdi. 30-cu illərdə məktəbli pionerə daxil olarkən “Böyük Leninin vəsiyyəti etdiyi kimi, dahi rəhbər Stalinin və bolşevik partiyasının öyrətdiyi kimi yaşamağı, oxumağı və mübarizə aparmağı” təntənəli şəkildə and içirdi. Sovet pionerlərinin qanununun birinci maddəsində “Pioner vətənə, partiyaya və kommunizmə sadıqdır” cümləsi yer almışdı. Daha kiçik – 7-9 yaşlı uşaqlar da “yaddan çıxmamışdılar”. Onları yeni ruhda tərbiyə etmək üçün oktyabryatlar (oktyabrçılar) adlanan qruplar fəaliyyət göstərirdi.

20-30-cu illərdə təhsilin və mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi ilə paralel olaraq onların ideologiyalaşdırılması və partiyalaşdırılması kursu da dönmədən həyata keçirilirdi. Düzdür, bu kurs Azərbaycanda hələ sovet hakimiyyətinin ilk illərindən tətbiq olunmağa başlansa da 30-cu illərdə özünün ifrat səviyyəsinə çatmışdı. Sovet düşüncə tərzinin formalaşdırılmasında, gənclərə hakim partiyanın ideoloji postulatlarının təlqin edilməsində rejim ictimai və humanitar fənlərin tədrisinə xüsusi diqqət ayırırdı. Orta

²⁸ **Gənc işçi**, 1937, 12 iyul.

²⁹ **Azərbaycan komsomolu. Tarix очерк**. Bakı, 1969, s.192.

³⁰ **ARPIİ İSSA**, f.158, s.4, iş 1060, v.66; **Azərbaycan komsomolu**, s.160.

məktəblərdə ictimai fənlərin öyrənilməsinə ayrılan saatların miqdarı artırılmış, tarix, ictimaiyyat, ədəbiyyat dərslərinə dair proqramlarda əsas aksent rus xalqının qəhrəman keçmişini, digər xalqlara mədəni təsirini, inqilabi hərəkət və sovet quruculuğunu vəsf edən materiallara verilirdi. Tarix proqramlarında SSRİ-nin tarixinin tədrisi zamanı əsas materiallar rus xalqının tarixinə aid idi. Ali məktəblərdə ictimai elmlərin marksizm metodologiyası əsasında tədrisi məqsədilə xüsusi qərarlar qəbul edilmişdi. Bu baxımdan 1925-ci ildə RK(b)P MK-nin “Ali məktəblərdə ictimai minimum və leninizmin təbliğati haqqında” qərarının təsiri böyük oldu. Tələbə gənclərdə sovet məfkurəsinin (kommunist ideologiyasının), marksist dünyagörüşünün formalaşdırılmasında ali məktəblərdə tədris olunan ictimai fənlər – siyasi iqtisad, dialektik və tarixi materializm fəlsəfəsi, leninizmin əsasları başlıca rol oynayırdı. 1938-ci ildən bütün ölkədə olduğu kimi Azərbaycanda da ali məktəblərdə “ÜİK(b)P-nın tarixi” fənni tədris olunmağa başlandı.

Xalq arasında kommunizm ideologiyasını yaymaq, onu sovet ruhunda tərbiyələndirmək (rəsmi sənədlərdə bu iş ideya-siyasi tərbiyə adlanırdı) üçün siyasi maarif sistemi (siyasi qiraət dərnəkləri, siyasi məktəblər, komsomol məktəbləri və s.) yaradılmışdı. Rəsmi sənədlərdə Azərbaycanda siyasi dərnəklərin və orada məşğul olanların sayının daim artdığı qeyd olunur, bu isə azərbaycanlılar arasında sovet düşüncəsinin özünə möhkəm yer tutduğunun bariz nümunəsi kimi göstərilirdi. Məsələn, 1929-1930-cu illərdə Azərbaycan SSR-də 1323 siyasi dərnəkdə 41.365 nəfərin məşğul olduğu, 1937-ci ildə isə 4765 siyasi dərnəkdə artıq 108.943 nəfərin məşğul olduğu göstərilirdi³¹. Lakin qeyri-rəsmi sənədlərdə bu rəqəmlərin həqiqəti əks etdirmədiyi, kağız üzərində olduğu, əhalinin bu dərnəklərə məcburi surətdə cəlb olunduğu etiraf olunurdu. Xalqın şüuruna nüfuz etmək üçün bütöv bir təbliğatçılar ordusu təşkil edilmişdi.

Azərbaycan xalqına sovet ideologiyasını qəbul etdirmək üçün Kommunist Partiyası mətbuata, ədəbiyyata, incəsənətə xüsusi önəm verirdi. İctimai-siyasi həyatda olduğu kimi, mədəni-mənəvi həyatda da partiyalaşdırma prosesi tam sürətlə gedirdi, ədəbiyyatın, incəsənətin, mətbuatın partiyanın rəhbər prinsiplərindən sapınmaması, sovet ideologiyasına zidd ideologiyaların insanların şüuruna təsirinin qarşısını almaq üçün sət senzura sistemi tətbiq edilmişdi.

Sovet düşüncə tərzinin formalaşmasına təsir göstərmiş mühüm amillərdən biri də Azərbaycan türkcəsində nəşriyyat işinin, kütləvi informasiya vasitələrinin sürətlə inkişaf etdirilməsi oldu. Qəzetlər rəsmi dövlət siyasətinin “marksist-leninçi ideyaların” yayılması üçün güclü vasitə idilər. 1939-cu ildə Azərbaycan dilində 80-dən artıq qəzet çıxırdı. Bir çox müəssisə, kolxoz və sovxozların çox tirajlı qəzetləri var idi. Kənd əhalisinə xidmət göstərən rayon qəzetlərinin də sayı artmışdı. 1937-ci ildə 834 min nüsxə tirajla 45 jurnal çıxırdı³². Azərbaycanda iyirmi rayonu əhatə edən radio-laşdırma ölkənin mədəni-ictimai həyatında mühüm hadisə olmuşdu. Radio hakimiyyət

³¹ **ARPIİ İSSA**, f.158, s 2, iş 81; s.4, iş 1516, v.18; s.9, iş 60, v.13.

³² **Культурное строительство СССР. Стат. сб.** Москва-Ленинград, 1940, с.159.

üçün kütləvi informasiya vasitəsindən daha çox təbliğat və təşviqat vasitəsi, siyasi tərbiyə alətinə çevrilirdi.

Sovet hökumətinin milli şair və yazıçılara “qayğısına” cavab olaraq onlar Lenini, Stalini, partiyayı tərənnüm edən əsərlər yazmalı, sovet hakimiyyətinin uğurlarını, sənayeləşdirməni, kollektivləşməni, mədəni inqilabı tərifləməli, yeni həyatın düşmənlərini ifşa etməli idilər. Əlbəttə, milli ədəbiyyatın mövzusu bir qayda olaraq Azərbaycan xalqının tarixi, müasir həyatı ilə bağlı olsa da onun əsas qayəsini sinfi mübarizə ideyası təşkil edirdi. Ədəbiyyatla yanaşı, bu illərdə yaradılmış əksər kino, musiqi, teatr əsərləri ya sovet quruculuğuna, ya da keçmişdə sinfi mübarizə mövzularına həsr olunurdu. Nəinki yaradıcılığa yeni başlayan ziyalıların əsərləri, elə Azərbaycan musiqi və teatr mədəniyyətinin şah əsərləri sayılan Ü.Hacıbəylinin “Koroğlu” operası, S.Vurğunun “Vaqif” dramı bu baxımdan istisna deyildi.

ÜİK(b)P MK-nin ədəbiyyat və incəsənət təşkilatlarının yenidən qurulması haqqında 1932-ci il 23 aprel tarixli qərarından sonra bütün ölkədə olduğu kimi Azərbaycanda da yaradıcı təşkilatlar ləğv olundu, əvəzində sovet yazıçılar, bəstəkarlar, rəssamlar və memarlar ittifaqlarının təşkilat komitələri yaradıldı. Bu isə son nəticədə həmin təşkilatlar üzərində partiyanın ideoloji nəzarətinin güclənməsinə gətirib çıxardı. İndi yaradıcı insanlara nədən yazmağı və necə yazmağı partiya təşkilatları müəyyənləşdirirdilər. Buna baxmayaraq “partiyanın ümumi xəttindən sapınan” yaradıcı ziyalılar öz əsərlərində “ezop dili” ilə də olsa milli ruhu yaşatmaqda davam edirdilər. Bunları nəzərdə tutan gənc Mirzə İbrahimov 1935-ci ildə yazırdı ki, partiya qərarından üç il keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycan yazıçılarının işində hələ də nöqsanlar vardır: proletariata yabançı, sosializm quruculuğuna zidd və düşmən əhval-ruhiyyələr ədəbiyyatda hələ də qalmaqdadırlar³³. Lakin bu əhval-ruhiyyənin daşıyıcıları nəinki ədəbiyyatda, hətta həyatda belə çox qalmadılar. H.Cavid, Y.V.Çəmənəminli, Ə.Nəzmi, S.Hüseyn, M.Müşfiq, B.Talıblı, Ə.Cavad kimi istedadlı ziyalılar repressiya maşınına qurbanına çevrildilər. Repressiya maşını təkcə Azərbaycan mədəniyyətinin və ədəbiyyatının köhnə nəslinin nümayəndələrini deyil, gənc istedadlı nümayəndələrini də məhv etdi.

“Qırmızı terrorun” ən böyük qurbanı isə Azərbaycan türk xalqının milli-mənəvi dəyərləri, tarixi keçmişi və milli-etnik kimliyi oldu. Azərbaycan xalqını öz keçmişindən, soykökündən ayırmaq üçün onun adını və dilini dəyişdirərək “türk” ifadəsini işlətməyi belə yasaq etdilər. Azərbaycanda bağlı baş verən prosesləri diqqətlə izləyən M.Ə.Rəsulzadə bununla bağlı yazırdı: “türklük və türkcülük ideologiyası qoxuyan duyğu və düşüncələr kimi “türk” termini də qadağan edildi. İdeologiyadakı kommunizm kimi, terminologiyada da sovetizm hakim olur... Böyük bir “sovet milləti” yaradılırdı. Çoxdilli sovet elləri bu millətin yüksək mənafeyinə xidmət edəcək, kiçik millətlər böyük rus milləti ilə birləşmək yolunda yüksələcəkdi. Hakim ruh bu idi. 1939-cu ildə türk xalqlarına tətbiq olunan bu mədəniyyət siyasətinin qəlibi tapıldı. Ərəb hərfləri sistemindən vaxtilə

³³ Gənc işçi, 1935, 23 aprel.

latın hərfləri sisteminə keçirilmiş türk yazıları kirilcə deyilən rus hərfləri sisteminə keçdi. O gündən etibarən ideologiya da sözdə sovet ideali deyilən “böyük rus milləti və birləşmək” əsnasında yürüdü. Bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan türkcəsi yox, Azərbaycan dili, milləti və ədəbiyyatı vardır. Millət və dinin birləşməsindən yaranan mədəni mühit yox, yalnız kommunist ideologiyası və sovet vətənpərvərliyi vardır. Məhəlli və milli dəyərlər yalnız bu “müştərək və böyük vətən”in mənfəətinə uyğun gəldikdə sayılır və sevilir, əks təqdirdə əzilir və öldürülür. O daha sonra qeyd edirdi: “Azərbaycan ədəbiyyatı indi bu şəraitdə yaşamağa məcburdur. Bu məcburiyyətlər və təzyiqlər nəticəsində ayaq üstə durmaq istəyən bir yazıçı, ədib və şair təsadüfi deyil ki, tarixlə bağlı olduğu islam və türk ideallarından üz çevirəcək, mədəni dünya ölçülərinə xor baxacaq və hətta 1939-cu ildən əvvəlki illərdə yazılan sovet Azərbaycanı ədəbiyyatının əsərlərini belə rədd və inkar edəcəkdir”³⁴.

Nəticə:

20-30-cu illərdə partiya-sovet rejimi Azərbaycan xalqının qədim və unikal mədəniyyətini “məzmunca sosialist, formaca milli” mədəniyyətdə eyniləşdirməyə cəhd edirdi. Sovetləşdirmənin (oxu: ruslaşdırmanın – K.İ.) ən mənfə təzahürü latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının kiril əlifbasına çevrilməsi oldu. Ermənistan və Gürcüstan istisna olmaqla SSRİ xalqlarının hamısının əlifbası üzərində bu əməliyyat aparıldı. On il ərzində iki dəfə əlifba dəyişikliyi milli-mədəni irsin mənimsənilməsində müəyyən çətinliklər yaratdı. Kütləvi repressiyalar nəticəsində Azərbaycan ziyalılarının bir hissəsi fiziki cəhətdən məhv edildi. Xalqı milli, demokratik dövlətçilik ənənələrindən uzaqlaşdırmaq üçün rəsmi ideologiya və partiyalı tarix elmi Cümhuriyyətin şanlı tarixini saxtalaşdırılaraq onu milli yaddaşdan silməyə çalışdı. Lakin bütün cəhdlərə baxmayaraq Azərbaycan xalqını manqurtlaşdırmaq, “əsli-kökünü tanımayan İvana” çevirmək mümkün olmadı.

Bütövlükdə, XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycan xalqının siyasi, iqtisadi, mədəni həyatında çox böyük dəyişikliklər baş vermiş, onun təhsil və mədəni səviyyəsi xeyli yüksəlmişdi. Həmin illərdə mədəni inqilab adlanan siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycan elliklə savadlanmış, mədəniyyət, maarif, elmi-tədqiqat, səhiyyə müəssisələrinin geniş şəbəkəsi yaradılmışdı. Bu dövrdə milli ziyalı nəslinin formalaşması prosesi də çox sürətlə gedirdi. Azərbaycanda elm, mədəniyyət, ədəbiyyat özünün inkişaf dövrünə qədəm qoymuşdu. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının gələcək iqtisadi, mədəni, intellektual inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdı.

³⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, **Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı** https://az.wikisource.org/wiki/Çağdaş_Azərbaycan_ədəbiyyatı

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. **Azərbaycan komsomolu.** Tarixi очерк. Bakı, 1969.
2. **Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİ İSSA),** f.1, s.85, iş 612.
3. **ARPIİ İSSA,** f.1, s. 231, iş 27.
4. **ARPIİ İSSA,** f.1, s.231, iş 29.
5. **ARPIİ İSSA,** f.1, s.231, iş 113.
6. **ARPIİ İSSA,** f.1, s.231, iş 913.
7. **ARPIİ İSSA,** f.158, s.2, iş 52.
8. **ARPIİ İSSA,** f.158, s 2, iş 81.
9. **ARPIİ İSSA,** f.158, s.4, iş 1060.
10. **ARPIİ İSSA,** f.158, s.4, iş 1516.
11. **ARPIİ İSSA,** f.158, s.4, iş 1622.
12. **ARPIİ İSSA,** f.158, s.9, iş 16.
13. **ARPIİ İSSA,** f.158, s.9, iş 60.
14. **Azərbaycan tarixi.** Yeddi cildə, VI cild. Bakı, “Elm”, 2008.
15. **Gənc işçi,** 1935, 23 aprel.
16. **Gənc işçi,** 1937, 12 iyul.
17. Cəmil Həsəni, **Güney Azərbaycan: Tehran-Bakı-Moskva arasında (1939-1945).** Bakı, “Diplomat”, 1998.
18. Cəmil Həsənov, **“Ağ ləkə”lərin qara kölgəsi.** Bakı, 1991.
19. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, **Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı** https://az.wikisource.org/wiki/Çağdaş_Azərbaycan_ədəbiyyatı
20. Aypara Rüstəmov, **Azərbaycanda əlifba dəyişiklikləri mənəvi soyqırımın tərkib hissəsi kimi, XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları mövzusunda V Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 25-27 aprel 2018-ci il. Qusar şəhəri. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Əsərləri. Xüsusi buraxılış, №71, 72, 73, Bakı, 2018, s.418-422.**
21. Mehman Süleymanov, **Azərbaycanın hərbi tarixi.** Sovet dövrü. II hissə (1923-1990). Tehran, 2011.
22. «Бакинский рабочий», 1930, 17 апреля.
23. Вторая сессия верховного совета Азербайджанской ССР: 7-14 июля 1939 г.: стенографический отчет. Баку: **Изд. Верховного Совета Азербайджанской ССР,** 1940, 210 с.
24. Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. **Москва: Политиздат,** 1968, 903 с.
25. Коммунистическая партия Азербайджана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. **Том первый. 1920-1937.** «Азернешр», 1986.

26. Культурное строительство СССР. Стат. сб. Москва-Ленинград, 1940.
27. Тамилла Мусаева, **Революция и народное образование в Азербайджане.** Очерки истории развития народного образования в Азербайджане. 1920-1940 гг. Баку: «Элм», 1979.
28. Ильгар Нифталиев, **Кадровая политика в Азербайджанской ССР в 1920-1930-гг: цели, основные направления и формы осуществления.** Баку, “Elm və Təhsil”, 2018.
29. Советско-иранские отношения в договорах, конвенциях и соглашениях. **МИД СССР. Москва:** 1946.
30. Устав ВЛКСМ. Принят **X съездом ВЛКСМ** 21 апреля 1936 г. <http://nksmrf.ru/page/81>
31. Хмара Николай, Из опыта национально-государственного строительства в СССР (1920-е – 1930-е годы), **Отечественная история**, 2006, №3, с.126-139.
32. Четвертый Всеазербайджанский съезд советов рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов: **Стенографический отчет.** Баку: АзЦИКа, 1925, 221 с.
33. <http://ru.echo.az/?p=53622>
34. Мəһəммəd Əмин Rəsulzadə, **Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı** https://az.wikisource.org/wiki/Çağdaş_Azərbaycan_ədəbiyyatı

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

İsmayılov Kamran Novruz oğlu – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, şöbə müdiri, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.

Ismayilov Kamran Novruz – Doctor of Philosophy in history, head of the department, A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS. Azerbaijan, Baku.

AZƏRBAYCAN SSR-in XƏZƏRƏTRAFI REGIONLARINDA AZƏRBAYCANLI
ƏHALİNİN YERLƏŞMƏSİ VƏ SAY DİNAMİKASI
(1920-1930-cu illər)

©2022

FƏRİDƏ ƏLİYEVƏ*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ORCID:0000-0002-3538-904X; e-mail:haciferide@hotmail.com

Xülasə: Məqalədə azərbaycanlı əhalinin Xəzərətrafi regionlarda yerləşməsindən, əsasən 1920-1939-cu illərdə şəhər və kənd əhalisinin say dinamikası, milli tərkibi, cins tərkibi, yaş tərkibi, məşğuliyyəti və s.-dən bəhs edilir. Göstərilir ki, sovet hökuməti Bakının böyük sənaye və hərbi-siyasi əhəmiyyətini nəzərə alaraq burada o qədər də etibar etmədiyi azərbaycanlıların sayını azaltmağa, qeyri azərbaycanlıların ilk növbədə rusların və ermənilərin sayını artırmağa çalışırdı. Buna görə də bu şəhərdə azərbaycanlıların sayı 40 faizdən aşağı düşmüşdü.

Açar sözlər: Azərbaycan SSR, Əhali, Ümumittifaq siyahıyaalınma, cədvəl, etnik tərkib.

THE SETTLING AND NUMBER DYNAMICS OF THE AZERBAIJANI
POPULATION IN THE CASPIAN SEA REGIONS OF THE AZERBAIJAN SSR
IN 1920-1930

©2022

FARIDA ALIYEVA*

*A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS
ORCID: 0000-0002-3538-904X; e-mail:haciferide@hotmail.com

Abstract: The article deals with the settling of Azerbaijani population in the Caspian Sea regions, the number dynamics, national composition, gender structure, age structure, occupation, etc. of urban and rural population especially in 1920-1939. It is also indicated in the article that Soviet government in Baku took into consideration the big industrial and military political significance of the city, that is why they tried to reduce

the number of Azerbaijanis whom they did not have confidence, and tried to increase the number of non-Azerbaijani population, especially Armenians and Russians whom they trusted. Therefore, the number of Azerbaijanis decreased up to 40%.

Keywords: Azerbaijan SSR, population, All-Union census, table, ethnic composition.

РАССЕЛЕНИЕ И ДИНАМИКА ЧИСЛЕННОСТИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В ПРИКАСПИЙСКИХ
РЕГИОНАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР (1920-1930-х гг.)

©2022

ФАРИДЕ АЛИЕВА*

*Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0001-3538-904X; e-mail:haciferide@hotmail.com

Резюме: В статье рассматривается динамика численности, национальный состав, пол, возраст, занятость азербайджанского населения в прикаспийских регионах. Показано, что советское руководство в 1920-1930-х гг., учитывая большую промышленную и военно-политическую значимость города Баку, и, не доверяя азербайджанцам, стремилось увеличить численность не азербайджанцев, а, в первую очередь, русских и армян. Этим и объясняется сокращение в этом городе численности азербайджанцев на 40%.

Ключевые слова: Азербайджанская ССР, население, Всесоюзная перепись, таблица, этнический состав.

Giriş:

Azərbaycan əhalisi tarixinin bütün dövrlərinin, xüsusilə də 1920-1930-cu illərin etnodemoqrafik problemlərinin öyrənilməsi, aktual məsələlərdəndir. Bu, əhalinin müasir vəziyyətinin öyrənilməsində həmin dövrün önəmli yer tutması ilə bağlıdır.

Azərbaycan tarixən şimalda Böyük Qafqaz dağları, cənubda Mərkəzi İran, qərbdə Gürcüstan və Türkiyə ilə, şərqdə Xəzər dənizi ilə əhatə olunan böyük ərazini tuturdu. Azərbaycan xalqı məhz bu tarixi-coğrafi ərazidə formalaşmış və inkişaf etmişdir. Azərbaycanlılar bütün ölkənin, o cümlədən onun Araz çayından şimalda yerləşən

hissəsinin də yerli, aborigen əhalisi olmaqla burada yaşamış və yaşayırlı.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın tarixi coğrafiyasına dair ətraflı tədqiqat aparmış V.Piriyeu də ölkənin hüdudlarını elmi faktlarla müəyyən etmiş və hərtərəfli əsaslandırmışdır. Onun yazdığına görə “İlk mənbələrdən əldə olunan faktlar XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan vilayətinin (vahid şəkildə) sərhədlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirməyə imkan verir: Xəzər dənizi – Gilan vilayəti – Zəncanın şərq və cənub hüdudları – Savuç bulaq, Uşniya şəhərlərinin və Ruyendiz qalasının Cənub istiqaməti – Urmıya, Salmas, Xoy, Maku şəhərlərini qərbi Dvin şəhəri – Göyçə gölü – Debed çayı – Hunan (Xunakert) qalası – Şəki mahalının qərbi və şimalı – Şirvanın Şimali-Dərbənd mahalının Şimali-Xəzər dənizi”².

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan SSR-də, o cümlədən onun Xəzərətrafi bölgələrində əhalinin say dinamikası və onun əsas meyllərinin müəyyənləşdirilməsi üçün ilk əvvəl onun sovetləşdirilməsi və bununla əlaqədar olan köklü dəyişiklikləri nəzərdən keçirilməsi zəruridir. Məlumdur ki, 1918-ci il mayın 28-də müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranmışdır. Lakin xarici hərbi müdaxilə və vətəndaş müharibəsi içərisində boğulan Sovet Rusiyası müstəqilləşməni qəbul etmək istəmir, mövcud hakimiyyətin devrilməsi üçün hər bir vasitəyə əl atırdı. Bunun üçün Azərbaycan Respublikasında Kommunist Partiyasının təşkilinə xüsusi önəm verilirdi. 1920-ci ilin fevralında təşkil edilmiş Azərbaycan KP-nin qarşısında əsas vəzifə kimi Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) Azərbaycanın təyini-müqəddəratı haqqında dekretinin həyata keçirilməsi Azərbaycan Kommunist Partiyasının yaradılması müəyyənləşdirildi³.

Sovet Rusiyasının XI Qırmızı ordusu 1920-ci ilin aprelin sonlarında Şimali Qafqaz və Dağıstanda hakimiyyətini bərpa edib, bilavasitə Azərbaycanın hüdudlarına yaxınlaşdı. 1920-ci il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə Sovet Rusiyasının işğalçı siyasəti nəticəsində Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixində böyük rola malik olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi⁴.

1920-ci ilin aprelinə qədər Azərbaycanın tarixi torpaqlarının bir hissəsi yenidən yaranmış digər dövlətlərin – Gürcüstan və Ermənistanın tərkibinə daxil edilmişdir. 1920-ci ilin aprelinə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti bərqərar edildikdən sonra Rusiyanın köməyi (himayəsi) ilə onun ərazisinin məhdudlaşdırılması davam etmişdi. Beləliklə, Azərbaycanın tarixi torpaqları və əhalisi Ermənistan və Gürcüstan dövlətlərinin tərkibinə daxil edilmişdir. Bunların nəticəsi olaraq Sovet dövlətinin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi tədbirlər demografik vəziyyətə də təsir göstərdi.

¹ Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, **Qafqasiya türkləri** // “Azərbaycan”, 1990 №12, s.141-157; 1991, №1, s.152-169.

² Piriyeu Vaqif, **Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası**. Bakı, Araz nəşr. 2002, s.102-103.

³ Азизбекова Пюста, Мнацаканян Альберт, Траскунов Марк. **Советская Россия и борьба за установление и упрочение власти Советов в Закавказье**. Баку: Азербайджанское государственное издательство, 1969, с.134-142.

⁴ **Декреты Азревкома (1920-1921 гг.)**. Сб. док. Баку: «Азернешр», 1988, с. 11-13.

Azərbaycan SSR-in təşkili və 1920-1930-cu illərdə onun siyasi-iqtisadi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər əhalidə də öz əksini tapırdı. 1923-cü ilə kimi Azərbaycan SSR-in əhalisi artmaq əvəzinə azalmışdı. Belə ki, respublikanın əhalisi 1920-ci ildə 1.952 min nəfər olduğu halda 1922-ci ildə bu rəqəm 1.863 min nəfərə enmişdi. Buna səbəb Sovet Rusiyasının işğalçı siyasəti nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və əhalinin demografik vəziyyətindəki dəyişiklik idi. Bu ilk əvvəl özünü əhalinin, o cümlədən azərbaycanlıların say dinamikasında göstərdi.

Cədvəl 1

Azərbaycan SSR əhalisinin statistik göstəriciləri*

İllər	Əhalinin sayı (min nəfərlə)	Artma (+)+
1920	1.952, 0	
1922	1.863, 0	- 89
1923	2.004, 7	+ 141, 7
1925	2.006, 8	+ 2, 1
1926, 17 dekabr	2.314, 3	+ 307, 5
1928	2.417, 6	+ 103, 3
1929	2.412, 5	- 5, 1
1931	2.719, 1	+ 306, 6
1932	2.837, 8	+ 118, 7
1933	2.891, 0	+ 53, 2
1937, 6 yanvar	3.056, 9	+ 165, 9
1939, 17 yanvar	3.209.8	+ 152, 9

1922-ci il və 1929-cu ildə əhalinin sayında azalmanın səbəblərinə gəldikdə respublikada sovetlərin əleyhinə yaranmış üsyanlar, bəylərin, əsilzadələrin, tacirlərin əllərindən mallarını və mülklərini alınması, sıxışdırılması, ruhani və ziyalılara qarşı aparılan təqib-terrorlar, ölkədən mühacirət və s. qeyd etmək olar. Eyni zamanda onlara qarşı aparılan haqsızlıq, repressiyalar nəticəsində əksəriyyəti mənşə etibarlı ilə bəy, zabıt olan milli qüvvələr qaçağa çevrildilər, minlərlə vətən oğlu güllələndi

Azərbaycan SSR əhalisi yalnız 1923-cü ildən sabitləşməyə başlayır. 1920-ci illərin ortaları – 1930-cu illərin əvvəllərində artım müşahidə olunur. Əsasən bu artım Bakıda

* **Qaynaq:** Азербайджанский сельскохозяйственный перепись 1921 г. Т.І. Вып. I-XV; Статистический справочник по Азербайджану на 1926 г. Баку: Аз ЦСУ, 1927, 187 с.; Всесоюзное перепись население 1926 г. т.XIV. Закавказье РСФСР. Москва 1929 г.; Социалистическое строительство АССР Стат.сб. Баку: 1935; Советский Азербайджан в цифрах на 1929 г. Баку, Изд. АзЦСУ Красный Восток, 1929, 302 с.; Всесоюзное перепись население 1937 г.: Общие итоги Сб. док. и мат. Москва: РОССПЭН, 2007, 320 с.; «Правда», 1939, 2 июня.

neft-mədən sənayesində işləyənlərlə bağlı idi.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, 1921-ci ildə ilk əhali siyahıyaalınması, 1926-cı ilin dekabr ayında isə ilk Ümumittifaq siyahıyaalınması keçirilir. Bu əhali siyahıyaalınmasında milli tərkib məsələsinə böyük önəm verilmişdi. 1926-cı il əhali siyahıyaalınmasının materialları əsasında Azərbaycan SSR-də qeydə alınan bütün millət və xalqların siyahısı 94 xalq müəyyən edilmişdir⁵.

1920-1930-cu illər ərfəsinə və həmin dövrdə Azərbaycan SSR əhalisinin etnik tərkibinin say və dinamikasının başlıca tendensiyalarını izləmək üçün 1926, 1937 və 1939-cu illər əhali siyahıyaalınmaları ilə bağlı cədvəl 2-ə nəzər salaq.

Cədvəl 2

Azərbaycan SSR əhalisinin etnik tərkibinin say dinamikası (min nəfər) (1926, 1937, 1939-cu illər əhali siyahıyaalınmalarının yekunları üzrə)*

Milli tərkib	1926		1937				1939					
			Ümumiyyətlə		1926-cı illə müqayisədə		Ümumiyyətlə		1926-cı illə müqayisədə		1937-ci illə müqayisədə	
	mütləq	%	mütləq	%	mütləq	%	mütləq	%	mütləq	%	mütləq	%
Türklər azərbaycanlılar)	1.438,0	62,1	1.778,8	58,2	+340,8	19,1	1.870,5	58,4	+432,5	23,1	+91,7	4,9
Ruslar	220,6	9,5	479,0	15,7	+258,4	54,0	528,3	16,5	+307,7	58,2	+49,3	9,3
Ermənilər	282,0	12,2	370,2	12,1	+88,2	23,9	388,0	12,1	+106,0	27,3	+17,8	4,6
Dağıstan xalqları (ləzgilər, avarlar)	71,3	3,1	117,1	3,8	+45,8	64,2	127,4	4,0	+56,1	78,6	+10,3	8,8
Yəhudilər	29,0	1,3	10,9	0,3	-18,1	-62,4	41,2	1,3	+12,2	42,1	+30,3	278,0
Talışlar	77,0	3,3	99,2	3,2	+22,2	28,8	87,5	2,7	+10,5	13,6	-11,7	-11,8
Tatlar	28,4	1,2	57,0	1,9	+28,6	100,7	-	-	-	-	-	-
Kürdlər	40,9	1,8	10,9	0,3	-30,0	-75,0	6,0	0,1	-34,9	85,3	-4,9	44,9
Başqaları	127,1	5,49	133,3	4,4	+6,2	4,87	156,2	4,9	-29,1	22,9	-22,9	-17,2
Yekun	2.314,3	100	3.056,4	100	742,1	32,1	3205,1	100	+890,8	38,5	148,7	4,9

⁵ Население Закавказья. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Тифлис: Зак. ЦСУ, таблица V, с.8.

* **Qaynaq.** Всесоюзная перепись населения 1926 г. Краткие итоги. таблица XIV, с.8; Перепись населения Азербайджана 1931 г. Вып. II. Народность, пол, возраст грамотность, Баку: Азернешр, 1932, с.8; Всесоюзная перепись населения 1937 г.: общие итоги Сб. док. и мат. Москва: РОССПЭН, 2007, 320 с.; Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги. Москва, 1992 г., 254 с.; ARDA f.2511, siy.3, iş 377, v.29.

Cədvəl 2-ə nəzər yetirdikdə görürük ki, əgər 1926-cı ildə respublika əhalisi içərisində azərbaycanlıların payı 62,1 faiz idisə, 1937-ci ildə bu rəqəm 58,2%-ə enmiş, yaxud 3,9% azalmış, 1939-cu ildə də təxminən eyni səviyyədə qalmışdı. 1937-ci ildə respublikada əhali içərisində azərbaycanlıların sayının azalmasına səbəb “1937-ci il siyahıya alması real vəziyyəti müəyyən etdikdən sonra onu saxtalaşdırmaq üçün 1939-cu siyahıya alması keçirilmiş, əhalinin sayı süni şəkildə artırılmışdır. Bu artım təxminən 1937-1938-ci illərdə repressiya olunanların sayına bərabər qəbul edilə bilər. Bunu tapmaq üçün 1932-1936-cı illərin orta artım sürətinə əsasən 1939-cu ildə əhalinin güman edilən sayını (3.143,8 min nəfər) tapıb ondan siyahıya alma əsasında müəyyən edilən rəqəm (3.209,8 min) çıxılsa fərq (66 min) axtarılan rəqəmi göstərəcək”. Rusların sayı 1926-cı ildə 220,6 min nəfər (9,5%), 1937-ci ildə 479,0 min nəfər (15,7%), 1939-cu ildə isə 528,3 min nəfər (16,5%) olmuşdu. Ermənilərin sayı 1926-cı ildə 282,0 min nəfər (12,2%), 1937-ci ildə 370,2 min nəfər (12,1%), 1939-cu ildə 388 min nəfər (12,1%) olmuşdur. Beləliklə, ermənilərin mütləq sayında qismən də olsa artım müşahidə olunur.

Yəhudilərin, talışların, tanamikasına gəldikdə onların sayında azalma müşahidə olunur. Bu onunla izah olunur ki, 1926, 1937, 1939-cu illərdə aparılmış əhali siyahıyaalınması zamanı həmin xalqların bir qisminin özünü azərbaycanlı kimi təqdim etməsidir.

1920-1930-cu illərdə Azərbaycan əhalisinin sayı və onun dinamikasını öyrənmək üçün 1920-1921-ci illərdəki, yəni burada sovet hakimiyyətinin qurulmasının ilk dövründəki vəziyyəti təhlil etmək lazımdır.

1921-1922-ci illərdə aparılmış siyahıyaalınmalar üzrə Azərbaycan əhalisinin say tərkibi aşağıdakı kimi olmuşdur.

1921-1922-ci illərə dair ümumiləşdirilmiş məlumatlara görə Azərbaycanda 1.970 min nəfər əhali var idi. Bu əhalinin 1.490 min (75,63%) nəfəri kənddə, 480 min nəfəri isə şəhərdə yaşayırdı. İstinad etdiyimiz qaynaq Azərbaycan əhalisinin milli tərkibi haqqında da məlumat verir⁶. Elmi baxımdan əhəmiyyətli olduğunu nəzərə alıb azərbaycanlıları deyil, bütövlükdə milli tərkib haqqındakı rəqəmləri burada vermək məqsədəuyğun olardı. 1921-ci il siyahıyaalınması üzrə Azərbaycan kənd əhalisinin milli tərkibi aşağıdakı kimi idi: Azərbaycan türkləri (Qaynaqda belə yazılıb – F.Ə.) – 61,3%, ermənilər – 13,4%, İran qrupu – 11,9%, Şərqi Qafqaz dağlıları – 6,8%, ruslar – 2,8%, kürdlər – 2,2%, gürcülər – 0,7% və başqaları – 0,8%⁷.

Azərbaycanın ərazisi 86,6 kv.km, əhalisi isə 2.016.400 nəfər olmuşdu. Onlardan

⁶ **Обзор деятельности Совета Народных Комиссаров Зак. Соц. Федер. Сов. республики 1923, т. XVI.** Тифлис: 1924 г.; **Азербайджанская сельскохозяйственная перепись 1921 г. т. II, вып. XVI.** Баку, 1923; т. III, вып. XVII. Баку, 1924; Şükürov Kərim, **Azərbaycanda demografik vəziyyət (1920-1941)** // Kitablər aləmində. 1991, №1-2, s.84-86.

⁷ **Обзор деятельности Совета Народных Комиссаров Высшего Экономического Совета Закавказской Советской Республики за 1924 г.** Тифлис: Типог. Военного комиссариата, 1925 г, т. XIV.

1.129.150 nəfərini (56 %) azərbaycanlılar, 44 %-ni isə başqa xalqlar təşkil edirdi⁸.

1926, 1937, 1939-cu illərdə aparılmış Ümumittifaq siyahıyaalınmasına əsasən Azərbaycanda əhali sayı 2.314, 3; 3.056, 5; 3.205, 1 min nəfər olmuşdur. Azərbaycanlıların sayı müvafiq olaraq 1.438 min (62,1%), 1.778, 8 (58,2%) və 1.870, 5 (58,4%) olmuşdu⁹.

1926-cı ilin əhali siyahıyaalınmasına nəzər salsaq Azərbaycan SSR-də 2.314.57 nəfər qeydə alınmışdır. Onlardan da 1.212.859 nəfəri kişi, 1.101.712 nəfər isə qadındır. Qeyd etmək lazımdır ki, 338.325 nəfər kişi, 311.232 nəfər qadın olmaqla şəhərdə (hər iki cins 649.557), 874. 534 nəfər kişi, 790.480 nəfər qadın olmaqla kənddə (hər iki cins 1.665.4) yaşayırdı¹⁰.

İndi də Azərbaycan SSR-in Xəzərsahili bölgələrində əhalinin milli tərkibi və say dinamikasına nəzər yetirək.

1926-cı il əhalinin siyahıyaalınması Bakı şəhəri üzrə əhalinin milli tərkibi və onların içərisində azərbaycanlıların sayını müəyyən etməyə imkan verir. Onu da qeyd edək ki, əhalinin sayına görə ilk yerdə sənaye-zavod rayonu ilə birləşən Bakı şəhəri dururdu. Bakı şəhərində 233.878 nəfər kişi və 219.460 nəfər qadın olmaqla 453.338 nəfər əhali var idi. Rusiya müstəmləkəçiliyi dövründə çarizm SSRİ dönəmində isə Sovet hakimiyyətinin həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində Bakı şəhərində say etibarlı ilə ruslar ilk yerə keçmişdi. Burada 159.491 nəfər rus (76.171 kişi və 83.320 qadın) qeydə alınmışdı. Azərbaycan türkləri 118.737 nəfər (63.563 kişi və 55.174 qadın), ermənilər 76.656 nəfər (39.904 kişi və 36.752 qadın), gürcülər 2.558 nəfər (1.557 kişi və 1001 qadın) təşkil edirdi. Ümumi şəhər əhalisi içərisində ruslar 35,18%, azərbaycanlılar 26,9%, ermənilər 16,91%, gürcülər 0,56% idi. Ruslar içərisində qadınlar kişilərdən 7.149 nəfər çox idi. Digər millətlər içərisində hər 1000 kişiyyə 1094 qadın düşürdü, azərbaycanlılar üzrə bu göstərici 868, ermənilər üzrə 921, gürcülər üzrə 643 idi¹¹.

Onu da qeyd edək ki, Bakı mühüm strateji əhəmiyyətə malik böyük sənaye şəhəri olduğundan sovet rəhbərliyi bura qeyri-azərbaycanlıların köçürülüb yerləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdisə, bunu o qədər də mühüm strateji mövqeyi və sənaye əhəmiyyəti olmayan digər Xəzərtrafi şəhərlərlə bağlı söyləmək olmaz. Buna görə də Xaçmaz, Quba, Salyan kimi şəhərlərdə qeyri-azərbaycanlıların faizi cüzi idi. Belə ki, 1931-ci il məlumatına görə Bakı şəhərində yaşayan 589.634 nəfərdən cəmi 169.722 nəfəri (30%) Azərbaycan türkü, 239.000 nəfəri (42,2%) rus, 89.969 nəfəri (15,9%) erməni, 6.192

⁸ Обзор деятельности..., а.г.с., s.7.

⁹ Всесоюзная перепись населения 1926 г. Отдел I. Народность, родной язык, возраст, грамотность, т. XIV. Москва: Изд.ЦСУ СССР, 1929 г, 181 с.; Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. Москва, 1991: Всесоюзная переписи населения 1939 г., основные итоги. Москва, 1992 г.

¹⁰ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), fond 2511, siyahı 1, iş 146.

¹¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1926 г. по г. Баку и промыслово-Заводскому району, население по народностям, родному языку, возрасту и грамотности. т.1, ч.2. Баку: Изд. Баксовета, 1929, 121 с.

nəfəri (11,1%) ləzgi, 2.607 nəfəri (0,5 %) gürcü, 58.602 nəfəri (10,3%) digər xalqların nümayəndələri (o cümlədən 12.527 Volqa tatarı, 7.275 nəfəri alman, 6.170 nəfəri fars (əslində Cənubi Azərbaycan türkü) idi¹².

Bakı ətrafı kəndlərdə yaşayan 49.219 nəfərdən 47.603 nəfəri (96,8%) Azərbaycan türkü, cəmi 187 nəfəri (2,4%) rus, 244 nəfəri (0,5%) erməni, qalanı digər xalqların nümayəndələri idi¹³. Digər Xəzəryanı rayonlar yaşayış məntəqələri üzrə əhalinin milli tərkibi aşağıdakı kimi idi.

Əli-Bayramlı(indiki Şirvan) rayonuna daxil olan Ələt şəhəri üzrə: 1343 nəfər (milli tərkibi müəyyənəndirilməmişdir); Salyan şəhəri üzrə 13.213 nəfərdən 11.673 nəfəri (88,3%) Azərbaycan türkü, 1.330 nəfəri (10,1%) rus, 87 nəfəri (0,7%) erməni, qalanları digər xalqların nümayəndələri idi. Salyan rayonu kəndləri üzrə 33.482 nəfərdən 30.280 nəfəri (90,5%) Azərbaycan türkü, 1.153 nəfəri (4,5%) rus, 279 nəfəri (0,8%) talış, qalanları isə digər xalqların nümayəndələri idi. Bankə vətəgəsində 1.303 nəfərdən 753-ü (57,8%) rus, 450-i (34,5%) Azərbaycan türkü, 64 nəfəri (4,9%) erməni, 66 nəfəri (2,8%) digər xalqların nümayəndələri idi. Salyan şəhəri üzrə 11.910 nəfərdən 11.223-ü (94,3%) Azərbaycan türkü, 577-si (4,8%) rus, qalanları digər xalqların nümayəndələri idi¹⁴.

Lənkəran şəhəri üzrə bütövlükdə 16.884 nəfərdən 12.609-u (74,7%) Azərbaycan türkü, 3.174 nəfəri (22%) rus, 172 nəfəri (1,2%) erməni, qalanları digər xalqların nümayəndələri idi. O cümlədən, Port-İliçdə 785 nəfərdən 547-i (69,7%) Azərbaycan türkü, 223-ü rus (28,4%), qalanları digər xalqların nümayəndələri idi. Sara adası üzrə 1.934 nəfərdən 379-u (22,6%) Azərbaycan türkü, 1.206 nəfəri (75,4%) rus, qalanları digər xalqların nümayəndələri idi¹⁵. Lənkəran şəhəri üzrə 14.420 nəfərdən 11.683 nəfəri (81,1%) Azərbaycan türkü, 2.295 nəfəri (15,4%) rus, 172 nəfəri (1,2%) erməni, qalanları digər xalqların nümayəndələri idi. Lənkəran rayonun kəndləri üzrə 32.930 nəfər əhalidən 27.760 nəfəri (84,3%) talış, 3.037-i (9,2%) Azərbaycan türkü, 2.017-i (6,1%) rus, qalanları digər xalqların nümayəndələri idi¹⁶.

Xaçmaz şəhəri üzrə 2.708 nəfər əhalidən 1.681-i (60,1%) rus, 688-i (24,6%) Azərbaycan türkü, 132-i (4,7%) ləzgi, 63-ü (2,3%) erməni, qalanları digər xalqların nümayəndələri idi¹⁷. Xaçmaz rayonuna daxil olan kəndlər üzrə 32.225 nəfərdən 15.223-ü (47,2%) Azərbaycan türkü, 7.463-ü (23,2%) ləzgi, 5.798 (18%) rus, 274-ü (0,9%) erməni, 825 nəfəri (2,6%) tatlar, qalanları digər xalqların nümayəndələri idi¹⁸.

Xızı rayonu üzrə 18.022 nəfərdən 8.193-ü (45,5%) Azərbaycan türkü, 3.365-i

¹² Районы Азербайджана. Баку: Изд. Аз.УНХУ, 1934 г, с. 8.

¹³ А.г.э., с.10.

¹⁴ А.г.э., с.7-9.

¹⁵ А.г.э., с. 9.

¹⁶ А.г.э., с. 9.

¹⁷ А.г.э., с. 9.

¹⁸ А.г.э., с. 11.

(18,7%) rus, 6.178-i (34,3%) tat, qalanları digər xalqların nümayəndələri idi¹⁹.

Masallı rayonunun 52.861 nəfər əhalisindən 36.313-ü (68,7%) Azərbaycan türkü, 15.907-i (30,1%) talış, 580-i (1,1%) rus, qalanları digər xalqların nümayəndələri idi²⁰.

Dəvəçi(indiki Şabran) rayonunda 40.369 nəfər əhalidən 22.621-i (56%) Azərbaycan türkü, 16.043-ü (39,7 %) tat, 811-i (2 %) rus, 655-i (1,6 %) erməni, qalanları digər millətlərin nümayəndələri idi²¹.

Qeyd edək ki, Xəzəryanı rayonlarda əhalinin başlıca məşğulluq sahəsi belə sayılırdı: Salyan pambıqçılıq rayonu, Dəvəçi, Lənkəran və Masallı taxılçılıq rayonları, Xaçmaz bağçılıq, bostançılıq rayonu göstərilirdi²².

Xəzərətrafi rayonların əhalisinin mühüm məşğuliyyət sahələrindən biri balıqçılıq idi.

1932-ci ildə Bakı ətrafında –17, Əli Bayramlıda –1, Qaradonluda(indiki İmişli) –1, Salyanda – 6, Astarada –1, Dəvəçidə – 5, Lənkəranda – 5, Xızıda – 1, Xaçmazda – 9 vətəgə vardı. Həmin il Bakıətrafi vətəgələrdə 89.949, Əli Bayramlıda 19, Salyanda 137.402, Astarada 14.450, Dəvəçidə 24.247, Lənkəranda 117.137, Xızıda 12.962, Xaçmazda isə 179, 823 sentner balıq tutulmuşdu²³.

Sonrakı 1933-cü ildə Bakı ətrafında vətəgələrin sayı 27-yə, Əlibayramlıda – 2-yə qalxmış, Dəvəçidə azalaraq 3-ə, Lənkəranda 4-ə, Xaçmazda 8-ə enmişdi. Yenə həmin ildən Bakıətrafi vətəgələrdə 88.336 s., Əlibayramlıda 1.462 s., Qaradonluda 245 s., Salyanda 68.264 s., Astarada 13.947 s., Lənkəranda 85.9819, Xızıda 7.839 s., Xaçmazda 184.101 s. balıq tutulmuşdu²⁴.

Bakı fəhlələrinin fədakar əməyi sayəsində artıq 1923-cü ilin martında istismarda olan neft quyularının sayı 1510-a çatdırıldı²⁵. 1923/24-cü ildə 1920/21-ci ildəki 2,1 milyon tona qarşı 4,1 milyon ton neft çıxarıldı. Lakin bu, 1913-cü ildə çıxarılmış neftin yalnız 56,1 faizi idi. Azərbaycan neft sənayesinin bərpasının birinci mərhələsi ərzində – 1921-1923-cü illərdə istehsalın əvvəlki səviyyəsi bərpa olunmadı, ancaq neft çıxarılmasının artırılmasına doğru addımlar atıldı.

İkinci beşillikdə də Azərbaycan sənayesinin əsas sahəsi olan neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi partiya və dövlətin ən mühüm vəzifəsi idi. 1932-ci ilə qədər respublikada neft ancaq Abşeron regionunda çıxarılırdısa, ikincisi beşillikdə ölkədə neftə olan tələbatın sürətlə artması ilə əlaqədar olaraq onun coğrafiyasının genişləndirilməsi ön plana çəkildi. Abşeronda, Lökbatan, Ələt, Puta, Qaraçuxur, Qala və s. yeni neft sahələrində neft çıxarılması ilə yanaşı, Neftçala və Siyəzəndə də yeni neft sənaye

¹⁹ Районы Азербайджана...1934, s.8-11.

²⁰ A.g.ə., s. 11.

²¹ A.g.ə., s. 11.

²² A.g.ə., s. 8-11.

²³ A.g.ə., c.58.

²⁴ A.g.ə., s.59.

²⁵ ARDA, fond 411, siyahı 8, iş 1, vərəq. 163.

rayonları yaradıldı²⁶.

Yeni İqtisadi Siyasətdə qalmış ehtiyat qüvvələrində, zəhmətkeşlərin ruh yüksəkliyindən istifadə olunmaqla beşilliyin ilk çağında qazanılmış uğurlar kütlələrin siyasi və istehsalat fəallığını artırmışdı²⁷.

1930-cu ilin yanvarında Bakı neftçiləri “beşilliyi iki il yarımda yerinə yetirməli” şüarı ilə çıxış etdilər. Azərbaycan neftçiləri içərisində bu şüar altında genişlənən hərəkatın təşəbbüsçüləri Lenin rayonunun (indiki Sabunçu) zərbəçi iş templəri uğrunda mübarizədə böyük müvəffəqiyyətlərə nail olmuş neftçiləri idilər. 1930-cu ilin yanvarın 1-dən mayın 10-dək Lenin neftdə zərbəçilərin və yarışanların sayı iki dəfədən çox artaraq, bütün işçilərin 78, 4 faizini əhatə edirdi²⁸.

Nəticədə, hələ xalq təsərrüfatının yenidən qurulmasının başa çatması dövründə Azərbaycan neft sənayesi – Sovet İttifaqının başlıca neft bazası, ağır sənayenin əsas sahələrindən biri idi. 1937-ci ildə SSRİ-nin neft və qaz hasilatının 76%-ni Azərbaycan SSR verirdi²⁹.

Beləliklə, ilk mənbələrdən götürülmüş fakt və rəqəmlərin təhlili göstərir ki, 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan SSR-in Xəzərətrafi regionlarda əhalinin etnik tərkibi regionlar üzrə müxtəlif idi. Mühüm strateji əhəmiyyətə malik böyük sənaye şəhəri Bakıda Moskvadan qeyri-azərbaycanlıları köçürüb yerləşdirdiyindən, burada azərbaycanlıların sayı nisbətən az (30%) idisə, Xaçmaz, Quba və Salyan kimi şəhərlərdə isə qeyri-azərbaycanlıların sayı cüzi idi.

Cədvəl 3

Şəhər və kənd əhalisinin sayı³⁰

1.	Bakı şəhərinin 51 kəndi vardır. Sahəsi 2.696 km ²	1931-ci il əhalinin sayı ³¹		
		şəhər	kənd	cəmi
	Bakı şəhəri	589.634	49.219	638.853
	Pambıqçılıq rayonları			
2.	Salyan rayonu: 2 şəhər, 79 kəndi var. Sahəsi 2521 km ² .	13.213	33.482	46.695
	Tarlaçılıq rayonları			
3.	Astara 51 kəndi var. 697 km ² .	25.458	–	25.458
4.	Dəvəçi rayonu – 130 kəndi var. Sahəsi 1.717 km ² .			
5.	Lənkəran. 3 şəhər, 75 kəndi var. Sahəsi 602 km ² .	16.884	32.930	49.814
6.	Masallı rayonu. 102 kəndi var. Sahəsi 613 km ² .	–	52.861	52.861

²⁶ Azərbaycan tarixi, Yeddi cildə, VI cild. Bakı: “Elm”, 2000, s. 291.

²⁷ A.g.ə., s. 258.

²⁸ Народное хозяйство Азербайджанской ССР. Стат. Сб. Баку, 1935 г. с. 122.

²⁹ «Молодой рабочий», 1 января, 1929 г.

³⁰ Районы Азербайджана... 1934, s.7.

³¹ A.g.ə., s.4-6.

Maldarlıq rayonları				
7.	Xızı rayonu. 58 kəndi var. Sahəsi 2.046 km ² .	–	18.022	18.022
Bağ-bostan rayonları				
8.	Xaçmaz rayonu 1.124 km ² .	2.798	32.225	35.023

Cədvəl 4

Əhali: şəhər və kənd əhalisinin sayı. 1931-ci il üzrə³²

Rayonlar	Şəhər			Kənd			Cəmi			Şəhər əhalisi %
	Kişi	qadın	hər iki cins	Kişi	Qadın	hər iki cins	Kişi	qadın	hər iki cins	
Bakı	286.54	280.038	589.634	25.733	23.486	49.219	311.787	303.524	638.853	92,3
Salyan	6.407	6.806	13.213	17.142	16.340	33.482	23.549	23.146	46.695	28,3
Astara	–	–	–	13.105	12.353	25.458	13.105	12.353	25.458	–
Dəvəçi	–	–	–	21.382	18.987	40.369	21.382	18.987	40.369	–
Lənkəran	8.545	8.339	16.884	17.083	15.842	32.930	25.633	24.181	49.814	33,9
Masallı	–	–	–	27.138	25.723	52.861	27.138	25.723	52.861	–
Xızı	–	–	–	9.552	8.470	18.022	9.552	8.470	18.022	–
Xaçmaz	1.485	1.313	2.798	17.351	14.874	32.225	18836	16.187	35.023	8,0

Cəmi: Az SSR üzrə əhali sayı 1931-ci il üçün 2.662.073 nəfər.

Cədvəl 5

Şəhər və şəhər tipli əhalinin milli və cins tərkibi³³

Rayon və şəhərlər	türklər	ruslar	ermənilər	ləzgilər	gürcülər	Digər xalqlar	Cəmi əhali		
							hər iki cins	kişi	qadın
Bakı %	169.722 30,0%	239.000 42,2%	89.969 15,9%	6.192 1,1%	2.607 0,5 %	58.602 10,3%	589.634 100,0%	286.054 50,5	280.038 49,5
Ələt	–	–	–	–	–	–	1.343	–	–
Salyan	11.673 88,3%	1.330 10%	87 0,7%	–	3	120 0,9%	13.213 100%	6.407 48,5%	6.806 51,5%
Salyan ş.	11.223 94,3%	577 4,8%	23 0,2%	–	1	86 0,7%	11.910 100%	5.783 48,6%	6.127 51,4%
Bankə vətəgəsi	450 34,5%	753 57,8%	64 4,9%	–	–	2 0,2%	34 2,6%	1,303 100%	624 47,9%
Lənkəran	12,609 74,7%	3,714 22%	204 1,2%	–	18 0,1%	336 2,0	16,884 100,0%	8,545 50,6%	8,339 49,4%
Lənkəran ş.	11,683 81,1%	2,225 15,4%	172 1,2%	–	18 0,1%	320 2,2%	14,420 100,0%	7,196 49,9%	7,224 50,1%
Port İliç	547	223	14	–	–	1	785	413	372

³² Районы Азербайджана...1934, с.7.

³³ А.г.ә., с. 8-9.

	69,7%	28,4%	1,8			0,1%	100%	52,6%	47,4%
Sara cəzirəsi	379 22,6%	1,266 75,4	18 11%	-	-	15 0,9%	1.679 100,0%	936 55,7%	743 44,3%
Xaçmaz	688 24,6%	1,681 60,1%	63 2,3%	132 4,7%	47 1,6%	187 6,7%	2,798 100,0%	1,485 53,1 %	1,313 46,9%

Cədvəl 6

Şəhər əhalisinin % etibarı ilə yaş tərkibi. 1931-ci il³⁴

Rayonlar	Bakı	Salyan	Lənkəran	Xaçmaz	1 yaşa qədər	1-3 yaş	4-7 yaş	8-11 yaş	12-17 yaş	18-19 yaş	20-24 yaş	25-29 yaş	30-39 yaş	40-49 yaş	50-55 yaş	60 yaşdan yuxarı	Yaşları məlum deyil	Cəmi əhalinin miqdarı
	2, 8	4, 1	3, 2	3, 3														
	7, 8	10, 2	10, 3	5, 6														
	10, 3	14, 0	13, 4	8, 0														
	6, 0	8, 6	8, 5	5, 9														
	8, 7	9, 0	11, 8	7, 7														
	5, 0	4, 3	5, 0	3, 8														
	12, 8	7, 7	8, 0	12, 4														
	11, 3	7, 2	7, 2	12, 9														
	15, 6	13, 4	13, 3	20, 3														
	9, 3	9, 0	9, 0	10, 8														
	5, 5	5, 2	5, 0	6, 7														
	4, 7	7, 0	5, 3	2, 6														
	0, 2	0, 3	-	-														
	589,634	13,213	16,884	2,798														

Cədvəl 7

% etibarı ilə kənd əhalisinin yaş tərkibi³⁵

Rayonlar	Bakı	1 yaşa qədər	1-3 yaş	4-7 yaş	8-11 yaş	12-17 yaş	18-19 yaş	20-24 yaş	25-29 yaş	30-39 yaş	40-49 yaş	50-55 yaş	60 yaşdan yuxarı	Yaşları məlum deyil	Cəmi əhalinin miqdarı
	2, 0														
	11, 0														
	13, 0														
	9, 3														
	11, 6														
	3, 7														
	7, 4														
	7, 0														
	11, 1														
	8, 0														
	5, 2														
	10, 6														
	0, 1														
	49.219														

³⁴ Районы Азербайджана...1934, s. 12.³⁵ А.г.ә., s. 13.

Astraxan- bazar	Astara	Salyan	Sabira- bad	Kürdəmir
2, 2	3, 5	4, 7	3, 0	3, 5
14, 1	12, 2	13, 5	13, 8	12, 8
12, 7	13, 4	13, 9	13, 5	14, 0
6, 3	8, 1	7, 0	7, 2	8, 4
7, 7	10, 4	7, 1	8, 0	7, 2
3, 5	4, 4	3, 6	3, 8	3, 4
7, 8	10, 1	8, 0	9, 8	9, 5
7, 7	8, 0	8, 4	8, 4	8, 8
15, 2	12, 2	12, 9	13, 2	13, 7
10, 1	8, 1	8, 9	8, 0	8, 0
5, 0	4, 0	4, 8	4, 3	4, 3
7, 6	5, 6	7, 1	7, 0	6, 4
0, 1	–	0, 1	–	–
52.112	25.458	33.482	38.824	45.858

Cədvəl 8

Kənd əhalisinin milli tərkibi³⁶

Rayonlar	Bakı	Rayonlar
türklər	47,603 96,8	türklər
ermonilər	244 0,5	ermonilər
talışlar	–	talışlar
ləzgilər	16 0,03	ləzgilər
ruslar	1,187 2,4	ruslar
tatlar	14 0,02%	tatlar
kürdlər	–	kürdlər
Ukraynalılar	17 0,03	Ukraynalılar
almanlar	43 0,08	almanlar
gürcülər	5 0,01	gürcülər
dağ yəhudiləri	18 0,13	dağ yəhudiləri
digər xalqlar	71 0,1	digər xalqlar
cəmi əhali	49.219%	cəmi əhali
Pambıq rayonları		
Salyan	30.280 90,5	Salyan
ermonilər	102 0,3	ermonilər
talışlar	279 0,8	talışlar
ləzgilər	80 0,2	ləzgilər
ruslar	1.553 4,5	ruslar
tatlar	8 0,02	tatlar
kürdlər	–	kürdlər
Ukraynalılar	39 0,1	Ukraynalılar
almanlar	7 0,02	almanlar
gürcülər	9 0,03	gürcülər
dağ yəhudiləri	–	dağ yəhudiləri
digər xalqlar	1.124 3,5	digər xalqlar
cəmi əhali	33.482	cəmi əhali
Tarlaçlıq rayonları		
Astara	2.425 9,5	Astara
ermonilər	26 0,1	ermonilər
talışlar	21.982 86,4	talışlar
ləzgilər	5 0,02	ləzgilər
ruslar	762 3,0	ruslar
tatlar	104 0,4	tatlar
kürdlər	3 0,01	kürdlər
Ukraynalılar	87 0,3	Ukraynalılar
almanlar	6 0,02	almanlar
gürcülər	–	gürcülər
dağ yəhudiləri	8 0,03	dağ yəhudiləri
digər xalqlar	50 0,2	digər xalqlar
cəmi əhali	25.458	cəmi əhali

³⁶ Районы Азербайджана... 1934, с. 10.

Xaçmaz	Xızı	Masallı	Lənkəran	Dəvəçi
15,223 47,2	8,193 45,5	36,313 68,7	3,037 9,2	22,621 56,0
274 0,9	33 0,2	11 0,02	2 00,1	655 1,6
3 -	1 -	15907 30,1	27,760 84,3	1 -
7,463 23,2	26 0,1	8 00,1	-	131 0,4
5,798 18,0	3,365 18,7	580 1,1	2,017 6,1	811 2,0
825 2,6	6,178 34,3	1 -	1 -	16,043 39,7
178 0,6	1 -	-	-	3 -
974 3,0	67 0,4	32 0,06	42 0,1	16 0,04
17 -	28 0,1	-	24 0,08	10 0,02
6 -	-	-	3 0,01	8 0,02
46 0,1	5 -	3 -	-	7 0,02
1,418 4,4	125 0,7	6 0,01	44 0,2	63 0,2
32,225	18,022	52,861	32,930	40,369

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

Azərbaycan dilində

1. ARDA, f. 2511, siy. 1, iş 146.
2. ARDA, f. 2511, siy. 3, iş 377.
3. ARDA, f. 411, siy. 8, iş 1.
4. **Azərbaycan tarixi. VI c.** Bakı: Elm, 2000, 568 s.
5. PiriyeV Vaqif, **Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası**. Bakı, "Araz" nəşr. 2002, 152s.
6. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, **Qafqasiya türkləri** // "Azərbaycan", 1990, №12; 1991, №1.
7. Şükürov Kərim, **Azərbaycanda demografik vəziyyət (1920-1941)** // Kitablar aləmində. 1991, №1-2, s.84-86.

Rus dilində

8. **Азербайджанская сельскохозяйственная перепись 1921 г.** Итоги. т. II, вып. XVI. Баку, 1923; т. III, вып. XVII
9. Азизбекова Пюста, Мнацаканян Альберт, Траскунов Марк. **Советская Россия и борьба за установление и упрочение власти Советов в Закавказье**. Баку: Азернешр, 1969, 324 с.
10. **Всесоюзная перепись населения 1926 г. Отдел I. Народность, родной язык, возраст, грамотность, т. XIV. ЗСФСР.** Москва: Изд.ЦСУ СССР, 1929, 181 с.

11. **Всесоюзная перепись населения 1937 г.:** Общие итоги Сб.док. и мат. Москва: РОССПЭН, 2007, 320 с.
12. **Всесоюзная перепись населения 1939 г. основные итоги.** Москва, 1992 г., 254 с.
13. **Декреты Азревкома (1920-1921).** Сб. док. Баку, Азернешр, 1988, 519 с.
14. **Итоги Всесоюзной переписи населения 1926 г. по г. Баку и промышленно-Заводскому району, население по народностям, родному языку, возрасту и грамотности. т.1, ч.2.** Баку: Изд. Баксовета, 1929, 121 с.
15. **«Молодой рабочий»**, 1 января 1929 г.
16. **Народное хозяйство Азербайджанской ССР**, Стат. сб. Баку, 1935 г.
17. **Население Закавказья. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Краткие итоги.** Тифлис: Зак. ЦСУ, 1928, 50 с.
18. **Обзор деятельности Совета Народных Комиссаров Зак. Соц. Федер. Сов. республики 1923 г.** Тифлис: 1924 г.
19. **Обзор деятельности Совета Народных Комиссаров и Высшего Экономического Совета Закавказской Советской Республики за 1924 г.** Тифлис: Типог. Военного комиссариата., 1925 г., 366 с.
20. **«Правда»**, 2 июня 1939 г.
21. **Районы Азербайджана.** Баку: Изд.Аз УНХУ, 1934 г, 74 с.
22. **Перепись населения Азербайджана 1931 г. Вып. 2-й, Народность, пол, возраст, грамотность.** Баку: «Азернешр», 1932, 280 с.
23. **Статистический справочник по Азербайджану на 1926 г.** Баку: Аз ЦСУ, 1927, 187 с.
24. **Социалистическое строительство АССР.** Стат. сб. Баку: Аз УНХУ Союзорг-учёт, 1935, 430 с.
25. **Советский Азербайджан в цифрах на 1929 г.** Баку: Изд. Аз ЦСУ Красный Восток, 1929 г., 302 с.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTOR

Əliyeva Fəridə Əliyoldaş qızı – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.

Aliyeva Farida Aliyoldash – Doctor of Philosophy in history, leading researcher, A.A.Bakikhanov Institute of History of ANAS. Azerbaijan, Baku.

GƏNCƏ ŞƏHƏRİNDƏ XX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA İNCƏSƏNƏTİN İNKİŞAFI

©2022

ELNUR HƏSƏNOV*

*AMEA Gəncə Bölməsi, Mərkəzi Aparatın baş mütəxəssisi
ORCID: 0000-0001-6358-593X; e-mail: el-hasanov@mail.ru

***Xülasə:** Elmi əsərdə qədim mədəniyyət mərkəzi olan Gəncə şəhərində XX əsrin birinci yarısında sosial-ictimai inkişafın bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Elmi mənbələr və arxiv sənədlərinə istinad edərək şəhərdə tədqiq edilən tarixi mərhələdə milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına münasibət, görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində yaradılmış dəyərli maddi və mənəvi-mədəni irs çoxsaylı dəlillər və faktlar əsasında öyrənilmişdir. Gəncədə əsrlərlə tarixi olan mədəni dəyərlərin qorunması və yaşadılması istiqamətində həyata keçirilmiş genişmiqyaslı quruculuq tədbirləri tədqiqat işində araşdırılmışdır.*

***Açar sözlər:** Azərbaycan, mədəniyyət, XX əsr, Gəncə, incəsənət, maddi və mənəvi quruculuq*

DEVELOPMENT OF ART IN GANJA CITY DURING THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

©2022

ELNUR HASANOV*

*Ganja Branch of ANAS, Ganja, Azerbaijan
ORCID: 0000-0001-6358-593X; e-mail: el-hasanov@mail.ru

***Abstract:** In this scientific paper has been studied a number of characteristic features of the public and social development of the city of Ganja, an ancient cultural center, in the first half of the 20th century. Based on scientific sources and archival documents, the attitude to the protection of national-spiritual values, material and spiritual-cultural heritage created as a result of the activities of prominent figures of science and culture at the studied historical stage in the city was revealed, and these facts were studied on the basis of numerous proofs and arguments. The large-scale construction*

activities carried out in Ganja for preserving and keeping alive cultural values with centuries old history were investigated in the research work.

Keywords: Azerbaijan, culture, 20th century, art, Ganja, material and spiritual development

РАЗВИТИЕ ИСКУССТВА В ГОРОДЕ ГЯНДЖА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

©2022

ЭЛЬНУР ГАСАНОВ*

*Гянджинское Отделение НАНА Гянджа, Азербайджан
ORCID: 0000-0001-6358-593X; e-mail: el-hasanov@mail.ru

Резюме: В научной работе изучен ряд характерных особенностей социально-общественного развития города Гянджи, древнего культурного центра, в первой половине XX века. Основываясь на научные источники и архивные документы, выявлено отношение к защите национально-духовных ценностей, материального и духовно-культурного наследия, созданного в результате деятельности выдающихся деятелей науки и культуры на изучаемом историческом этапе в городе, а также данные факты изучены на основе многочисленных свидетельств и аргументов. В рассматриваемой работе исследованы широкомасштабные строительные мероприятия, осуществляемые в Гяндже в направлении сохранения и развития культурных ценностей с многовековой историей.

Ключевые слова: Азербайджан, культура, XX век, искусство, Гянджа, материальное и духовное развитие

Giriş:

Tarixən karvan yolları üzərində yerləşən qədim Gəncə şəhərinə dünyanın müxtəlif ölkələrindən tacirlərin, səyyahların, görkəmli elm və mədəniyyət adamlarının səfər etməsi hər şeydən öncə, burada millətimizin mənəvi dəyərlərinin ümumbəşəri sivilizasiyalarla inteqrasiya olunmasına şərait yaratmışdır. Çoxəsrlik inkişaf yolu keçmiş şəhərdə elm, mədəniyyət və iqtisadiyyatın tərəqqisi zaman ötdükcə keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoyurdu. Artıq XX əsrin əvvəllərində səkkiz ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi. Onlardan ikisi Əsgər ağa Goraninin dəstəyi ilə açılmışdı. 1909-cu ildə məhz onun vəsaiti hesabına

Gəncə qızlar məktəbi açılır. Xatırladaq ki, ilk qızlar məktəbi Bakıda 1901-ci ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin vəsaiti hesabına təsis edilmişdir. 1906-cı ildə Gəncədə yeni mədrəsə açılır. 1914-cü ildə bu mədrəsədə beş müəllimin rəhbərliyi altında 110 şagird dini fəaliyyətə, arzularından asılı olaraq məktəblərdə dərs deməyə hazırlanırdılar. 1914-cü ilin sonunda Gəncə quberniyasında məktəblərin sayı artaraq 152-yə çatır, bu məktəblərdə 5188 şagird təhsil alır, 192 müəllim dərs deyirdi. XX əsrin əvvəllərində Gəncə sənət məktəbində mütəxəssislər hazırlanması davam edirdi. Bu məktəbdə şagirdlər ipəkçilik və bağçılıq sənətlərinə yiyələnir, eyni zamanda xarratlığı, araba düzəltməyi, dəmirçiliyi öyrənir, səbət toxuyur və s. işlərlə məşğul olurdular. Gəncə sənət məktəbi şəhər özünüidarəsi hesabına maliyyələşir, xəzinədən ona cüzi vəsait xərclənirdi. 1914-cü ildə bu məktəbdə 112 nəfər, o cümlədən 64 azərbaycanlı təhsil alırdı. 1915-ci ilə qədər Gəncə sənət məktəbini 231 nəfər bitirmiş, müxtəlif sənətlərə yiyələnmişlər. Gəncədə feldşer, biçmə və tikmə, rəsmxət, rəssamlıq və s. kurslar da fəaliyyət göstərirdi. XX əsrin əvvəllərində Gəncədən olan gənclər öz təhsillərini davam etdirirdilər. Moskva, Peterburq, Kiyev, Xarkov, Kazan, Odessa ali məktəblərində onların sayı artırdı. Eyni zamanda, Qərbi Avropa, Türkiyə, İranda da təhsil alanlar var idi¹.

Sovetlər dönəmində Gəncədən Azərbaycan elminin və təhsilinin müxtəlif sahələrində misilsiz uğurlar qazanmış və elmin inkişafına nəhəng töhfələr vermiş Mehdi Cuvanlı, Çingiz Cuvanlı, Maqşud Əliyev, Məmmədəli Əliyev, Əli Quliyev, Ələddin Quliyev, Həmid Araslı, Rüstəm Əliyev, Əkbər Babayev, Qəzənfər Əliyev, Sadiq Əliyev, Qasım Qəmbəroğlu, Qəhrəman Qaraqaşlı, Mirəli Qaşqay, İshaq Cəfərzadə, Bakı Dövlət Pedaqoji və Bakı Dövlət Universitetinin uzun müddət rektoru işləmiş Mehdi Əliyev, Azərbaycan Neft kimya Akademiyasının rektoru işləmiş görkəmli alim Tofiq Əliyev, Nurəddin Kazımov və digər nəhəng alimlər yetişmişlər².

Respublikada ilk elmi tədqiqatlar müəssisələri olan Peyvənd preparatları hazırlayan və Şərabçılıq stansiyaları, Elmi Tədqiqat Bitki Mühafizə, Elmi Tədqiqat İpəkçilik, Elmi Tədqiqat Pambıqçılıq, Elmi Heyvandarlıq, Elmi Aqrromexanika İnstitutları məhz XX əsrin birinci yarısında yaradılmış və hal-hazırda da bu elmi qurumlar fəaliyyətini davam etdirir³.

İncəsənətin Gəncədə inkişafının mühüm göstəricilərindən birə də teatrların yaradılması olmuşdur. Gəncədə ilk teatr tamaşası 1895-ci ildə göstərilmişdir. Bu Mirzə Fətəli Axundovun “Mərđi-Xəsis” pyesi idi. Bütün tamaşalar alman sahibkarı Forerin tikdirdiyi klubda verilirdi. 1904-1905-ci illərdə Hüseynqulu xan Xoyskinin vəsaiti hesabına teatr binası inşa edilir. Bütün tamaşalar, demək olar ki, xeyriyyəçilik məqsədi ilə keçirilirdi. Tamaşalardan əldə edilən vəsait təhsilə xərclənirdi. Eyni zamanda,

¹ **Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı (ARMAİ, Gəncə filialı)**, fond №20, siyahı №4, iş №11, vərəq 8-11.

² Əhmədov F.M. **Gəncənin tarix yaddaşı**. Gəncə, “Elm”, 2007, s. 98-100.

³ **ARMAİ, Gəncə filialı**, Fond №20, siyahı №4, iş №12, vərəq 4-7.

Azərbaycan dilində olan tamaşalar “Projektor” adlanan teatrda verilirdi. Bu teatr binası yerli tacir Qaragözovun vəsaiti hesabına tikilmişdir. 1906-cı ildə teatr və teatr xadimlərinə yardım məqsədi ilə Gəncə müsəlman dram cəmiyyəti təşkil edilir. 38 üzvü olan bu cəmiyyətin sədri Ələsgər bəy Xasməmmədov idi. Cəmiyyətin teatr truppası, əsasən, musiqili tamaşalar göstərirdi. 1908-ci ildə isə truppə Nəriman Nərimanovun “Nadir şah”, Namiq Kamalın “Vətən”, Rəşid Əfəndiyevin “Qanlı ocaq”, Sultan Məcid Əfəndiyevin “Ballıbadı və Dursunəlki” pyeslərini tamaşaya qoymuşdu. Eyni zamanda “Aktyorlar cəmiyyəti” də mövcud idi. Bu cəmiyyətin təsisçilərindən biri Xudadat bəy Rəfibəyli idi. Cəmiyyət tamaşaların qoyulmasına, teatr truppalarının yaradılmasına kömək edir, aktyorlara maddi dəstək verirdi. Teatr haqqında Azərbaycanda ilk kitabda Gəncədə yazılmışdır. Bu Mirzə Məhəmməd Axundzadənin “Teatro nədir” adlı kitabı idi. Kitab 1901-ci ildə nəşr olunmuşdur⁴.

Azərbaycanda ilk tibb cəmiyyəti 1914-cü ildə Gəncədə təsis edilmişdir. Bu cəmiyyətin təsisçiləri Xudadat bəy Rəfibəyli və Həsən bəy Ağayev idi. Xarkov Tibb Universitetinin məzunu Musabəy Rəfiyev cəmiyyətin fəal üzvlərindən idi. Cəmiyyətin üzvləri yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizə aparır, ehtiyacı olanlara pulsuz tibbi yardım göstərirdilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində tibbi yardım olduqca bahalı idi, bu səbəbdən də cəmiyyət tərəfindən pulsuz tibbi yardımın göstərilməsi Gəncə əhalisi üçün böyük hadisə idi. 1918-ci ildə cəbhədən qayıdan yaralı əsgərlərə Xudadat bəyin başçılığı altında yardım göstərilmiş, cəmiyyətin üzvləri tərəfindən yüzlərcə insan həyatı xilas edilmişdi⁵.

Həmin ildə – 1918-ci il may ayının 28-də Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması bəyan edilir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti çox mürəkkəb tarixi şəraitdə fəaliyyətə başlayır. Bu zaman Bakı Stepan Şaumyan başda olmaqla Bakı Xalq Komissarları Sovetinin nəzarəti altında idi. 1918-ci il mart hadisələrindən sonra Bakı Kommunası yerli əhali arasında öz nüfuzunu itirir və öz hakimiyyətini Azərbaycan əyalətlərinə yaya bilmir. Bu zaman Gəncədə faktiki hakimiyyət may ayının axırlarında Gəncəyə 300 nəfər hərbi təlimatçı ilə gələn Türkiyənin Qafqaz ordusunun baş komandanı Nuru paşanın əlində idi. Belə bir şəraitdə yeni yaranmış Azərbaycan hökuməti və Milli Şurası 1918-ci il iyun ayının 16-da Gəncəyə köçür. Nuru paşa Gəncəyə gəlmiş Milli Şuraya şübhə ilə yanaşır, hətta onun üzvlərini qəbul etməkdən belə imtina edir. Bu vaxt Nuru paşanın müşaviri və Azərbaycan milli hərəkatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri, “Difai” partiyasının ideoloqu Əhməd bəy Ağayev milli müstəqilliyimizi təhlükə qarşısında qoymamaq məqsədi ilə qarşılıqlı güzəştlər əsasında təkliflər irəli sürür. Təkliflərə əsasən Milli Şura buraxılır, bütün hakimiyyət yeni yaradılmış hökumətə keçirdi. Məsələnin müzakirəsi üçün Gəncədə

⁴ Kərimzadə P.O. “Gəncədə mesenatçılıq tarixindən”, “**Elm və həyat**” jurnalı, 2012, №3, s.181.

⁵ Hasanov E.L., Marjanlı M. **Ganja: City of Nizami (Gəncə: Nizami yurdu)**, IRS Publishing House, Dubai, 2019, s.55.

iyunun 17-də Milli Şuranın iclası keçirilir. İclasa Məhəmməd Əmin Rəsulzadə başçılıq edir. Fətəli xan Xoyski hökumətin istefaya getməsinə bəyan edir. Milli Şura buraxılır, F.Xoyskiyə yeni hökuməti formalaşdırmaq həvalə edilir, bütün qanunverici və icraedici hakimiyyət yeni hökumətə keçir. Gəncədə toplanan ikinci kabinetə aşağıdakılar daxil oldu:

F.Xoyski – Nazirlər Şurasının sədri və ədliyyə naziri, M.H.Hacınck – xarici işlər naziri, B.X.Cavanşir – daxili işlər naziri, X.Məlik-Aslanov – yollar naziri, Ə.Ə.Əmircanov – maliyyə naziri, X.P.Sultanov – əkinçilik naziri, N.Yusifbəy – xalq maarifi və etiqadlar naziri, A.Aşurov – ticarət və sənaye naziri, X.Rəfibəyov – xalq sənayesi və himayədarlıq naziri. F.Xoyski kabinetinin ilk qərarı Azərbaycanda yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq, bütün ölkə ərazisində hərbi vəziyyətin elan olunması oldu. Azərbaycan hökumətinin Gəncədə cəmi üç ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, mühüm qərarlar qəbul edildi. Avqustun 11-də hərbi mükəlləfiyyət haqqında qanun qəbul edilir. Bu qanuna əsasən, 19 yaşına çatmış vətəndaşların ordu sıralarına səfərbər edilməsi elan edilir. Müstəqil Azərbaycan ordusunun yaradılmasına başlanılır. Əslində gənc dövlətimiz üçün ən çətin məsələlərdən biri ordu quruculuğu idi. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin vurğuladığı kimi, müstəqilliyi qoruyub saxlamaq onu əldə etməkdən daha çətinidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini qorumaq üçün milli ordu qurmaq lazım idi, hərbi milli kadrlar isə çatışmırdı. Bu çətin işə rəhbərlik Səməd bəy Mehmandarov və Əliağa Şıxlinskiyə tapşırıldı. 1918-ci il iyunun 26-da Müsəlman korpusu Azərbaycan korpusu adlandırıldı. Həmin il avqustun 13-də Azərbaycan korpusu ləğv edilir və onun yenidən qurulmasına başlanılır. Sentyabrın 1-də verilən qərara əsasən, Hərbi Nazirlik təsis edilir. Gəncədə başlanan iş öz bəhrəsini verir. Artıq 1919-cu ilin axırlarında Azərbaycan ordusu iki piyada və bir süvari diviziyadan ibarət idi. Gəncədə həyata keçirilən ən önəmli tədbirlərdən biri də, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması idi. Bu Komissiyanın başlıca məqsədi Birinci Dünya müharibəsi başlandıqdan sonra, xüsusilə də 1917-ci il Fevral burjuva inqilabı və Oktyabr çevrilişindən sonra ermənilərin Cənubi Qafqazda Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri vəhşiliklər və əsl soyqırımı siyasətini Təhqiq etmək və onu bütün dünyaya bəyan etmək idi. 1918-ci il iyulun 15-də Komissiyanın yaradılması haqqında qərar qəbul edilir, avqustun 31-də isə Ələkbər bəy Xasməmmədovun sədrliyi ilə 7 nəfərdən ibarət təhqiqat komissiyası yaradılır. 12 avqust 1918-ci il tarixdə AXC hökumətinin qərarı ilə müvəqqəti tədbir kimi ölüm hökmü tətbiq edildi. Bununla eyni vaxtda Xüsusi Hərbi məhkəmə yaradıldı. Azərbaycan Məhkəmə Palatası haqqında Ədliyyə nazirliyi tərəfindən təqdim edilmiş əsasnamə təsdiq edildi⁶.

⁶ Yusifli X.H., Pişnamazadə S.P., Həsənov E.L. **Nizami Gəncəvinin şəcərə tarixi**. Gəncə, "Elm", 2021, s. 45-47.

Əsas mətn:

XX əsrin əvvəllərində bir çox imkanlı insanlar məktəblərin fəxri himayədarları olur, məktəblərə maddi yardım göstərirdilər. Belə ki, Ağaseyid Hüseynağa Seyid Məhəmməd oğlu Gəncə klassik gimnaziyasının fəxri himayədarı idi. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Gəncədə maarifin inkişafına təkan verən xeyriyyə cəmiyyətləri yaranır. Hələ 1880-ci ildə belə bir cəmiyyət şagirdlər tərəfindən Gəncə oğlanlar gimnaziyasının nəzdində yaranır. Əsas məqsəd şagirdləri dərs vəsaiti ilə təmin etmək, ehtiyacı olanlara maddi yardım göstərmək idi. Gəncədə “Müqəddəs Nina” xeyriyyə cəmiyyətinin filialı da fəaliyyət göstərirdi. Bu cəmiyyət qızlar gimnaziyasına və şəxsi qızlar məktəbinə dəstək verirdi. 1906-cı ildə Ələkbər bəy Rəfibəylinin təşəbbüsü ilə “Gəncə müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti” yaradılır. Formal olaraq bu cəmiyyət 1902-ci ildə təsis edilmişdir. Bu cəmiyyətin üzvləri üç yerə bölünürdü: a) fəxri üzvlər – ildə ümumi fonda 20 rubl; b) həqiqi üzvlər-ildə 5 rubl; üzvlər ildə 1 rubldan 5 rubla qədər keçirməli idilər. Bu cəmiyyətin fəxri üzvləri sırasında Əli Hacı Hüseynov, Hacı Məhəmməd Rəfiyev, Məşədi Abbas Salamov, Məşədi Əli Rəfiyev, İsfəndiyar bəy Şamxorlu da var idi. Gəncə müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti ehtiyacı olan şagird və tələbələrə maddi yardım göstərirdi. Belə ki, 30 may 1916-cı ildə Tiflis orta mədəni-texniki məktəbinin tələbəsi Ağaəli Abdullayev Cəmiyyətə müraciət edir: “ Çox xahiş edirəm, mənim vəziyyətimi başa düşəsiniz və təhsilimi davam etdirməyə kömək edəsiniz”. Başqa bir xahişnamədə deyilirdi: “ Mən, Heydər Verdiyev 4 illik müəllimlik fəaliyyətimdən sonra, təhsilimi davam etdirmək istəyirəm və xahiş edirəm mənə kömək edəsiniz”. Belə müraciətlər çox idi və onların hamısına müsbət cavab verilirdi. Təkcə 1916-cı ildə ehtiyacı olan şagird və tələbələrə 4159 rubl ayrılmışdı. Bundan məktəbdə oxuyanlara 625 rubl verilmişdi. Arxiv materialları arasında cəmiyyətə göndərilən çoxsaylı təşəkkürlərə rast gəlmək olar. Gəncə müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti Bakı və İrəvan müsəlman xeyriyyə cəmiyyətləri ilə sıx əlaqələr qururdu. 1915-ci ilin noyabr ayında “Nəşri-Maarif” cəmiyyətinin Gəncə filialı yaradılır. Bu cəmiyyətin təsisçiləri Ə.Rəfibəyli, Ə.Rəfiyev, Məlikov, M.Vəkilov idi. Əsas məqsəd – müsəlmanları maarifləndirmək, mövcud məktəbləri dəstəkləmək, yeni məktəblərin açılmasına yardım etmək ibtidai təhsili Azərbaycan dilində aparılmasına çalışmaq və s. idi. Ümumiyyətlə, 1908-ci ildə Gəncədə 5 maarifyönlü xeyriyyə cəmiyyəti mövcud idi: 3 müsəlman, 2 rus və 1 erməni. Gəncədə təhsilin inkişafı sahəsində böyük məsənat Hacı Zeynalabdin Tağıyev də az iş görməmişdir. XX əsrin əvvəllərində Gəncənin baş Axundu olmuş Həsən Mollazadə, şəhərin ilk dəri-zöhrəvi həkimi Ənnağı Nağıyev, ilk aqronomu Hüseyn Nağıyev və başqaları Tağıyevin vəsaiti hesabına təhsil almışlar⁷.

XIX əsrdə Azərbaycan türklərini avropalılara tanıdan və onların nəzər-diqqətini Azərbaycan ədəbiyyatına cəlb etməyə müvəffəq olan ədib və şairlərimizin ən görkəmlisi, xalq arasında “Gəncəli müdrik” kimi tanınan Mirzə Şəfi Vazehin öz şeirlərini

⁷ Əhmədov F.M., a.g.ə, s. 66-67.

nəğmələrim, tərənelərim adlandırması şeir, sənət ocağı Gəncədə musiqiyə olan bağlılığın daha bir təzahürüdür. Gəncə xanın memarı Kərbəlayı Sadıqın oğlu Mirzə Şəfinin (1794-1852) “Nəğmələri”nə rus bəstəkarı Anton Rubinşteyn, macar bəstəkarı Ferens List, alman bəstəkarı İohannes Brams və digər bəstəkarlar tərəfindən gözəl romansların bəstələnməsi Azərbaycan şeirinin musiqiliyindən irəli gələn amildir. Onu da qeyd edək ki, alman səyyahı, tərcüməçisi Fridrix Bodenşteytdin mənim sədiyi Mirzə Şəfi irsi nəhayət ki, çağdaş Azərbaycanda və bütün dünyada öz həqiqi müəllifinin adı ilə tanınmağa başlayır.

XX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin sürətli inkişaf və çiçəklənmə əsri olmuşdur. 1923-cü ildə ilk musiqi məktəbi təşkil edilən Gəncədə tədrisən beş uşaq musiqi məktəbi, incəsənət məktəbi və onun filialı, musiqi kolleci, indiki Gəncə Dövlət Universitetində ali təhsilli musiqi müəllimləri hazırlayan “Musiqi fənləri” kafedrası, Bəstəkarlar İttifaqının Gəncə Təşkilatı, “Göygöl” Dövlət Mahını və Rəqs Ansambli, Xalq Çalğı Alətləri Orkestri, Gəncə Dövlət Kamera Orkestri, çoxsaylı özfəaliyyət kollektivləri fəaliyyət göstərməyə başlamışdır ki, müasir dövrümüzdə də onların fəaliyyəti davam etməkdədir.

Gəncə görkəmli Azərbaycan bəstəkarları dünya şöhrətli simfoniya və baletlərin müəllifi, simfonik muğam janrının yaradıcısı, demək olar ki, bütün janrlarda əsərlər yazan Fikrət Əmirovun (1922-1984), 250-dən artıq vokal əsərlərin, o cümlədən bir çox xalqların uşaqlarının dilinin əzbəri olan “Cücələrim” mahnısının müəllifi Qəmbər Hüseynlinin (1916-1961), melodik mahnıları ilə qəlbləri fəth edən Telman Hacıyev (1930-1991) və Ələkbər Tağıyevin (1922-1981), istedadlı tarzən Zərif Qayıbovun (1920-1943), tanınmış skripkaçı, professor Azad Əliyevin (1928-1994), musiqişünas-professor Bayram Hüseynli (1923-1992) kimi bir çox musiqi xadimlərinin vətənidir⁸.

Əsrlər boyu mədrəsə və dini məktəblərdə şagirdlər klassik Şərq ədəbiyyatı və dünyəvi elmlərlə tanış olmuşlar. Gəncədə Şah Abbas məscidinin nəzdində tanınmış ruhani Şeyx Hüseyn Pişnamazzadənin təsis etdiyi məktəbdə şair və müəllim olan Mirzə Şəfi Vazeh Azərbaycanda məktəb üçün hazırlanan ilk dərsləyin müəllifi olmuşdur.

Azərbaycanın ilk dramaturqu, filosof və mütəfəkkiri Mirzə Fətəli Axundov öz ilk təhsilini Şeyx Hüseyn Pişnamazzadənin təsis etdiyi məktəbdə almış və Mirzə Şəfi Vazehin tövsiyəsi ilə dünyəvi elmlərə yüksək səviyyədə yiyələnmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məktəbdə 100-dən artıq şagird dərslər almışdır. Bu fakt Gəncə elmi mühitində təəssübkeşlik, məhdud dinçilik və millətçilik ünsürlərindən uzaq, əksinə, tolerantlıq ruhunun mövcud olduğunu göstərir.

XIX əsrin birinci yarısında Gəncə, həmçinin elmin inkişafında əvəzedilməz rol oynamışdır. Şərq fəlsəfəsinin Rusiyada yaradıcılarından biri Gəncənin məşhur Qacarlar sülaləsinə mənsub olan M.C.Topçubaşov (1784-1869) olmuşdur. O, 1817-ci ildə İran səfirliyinin tərkibində Sankt-Peterburqa getmiş, daha sonralar Peterburq Universitetinin professoru kimi Rus Arxeoloji Cəmiyyətinin Numizmatika şöbəsinin yaradıcılarından biri olmuş və ömrünün axırına qədər bu şöbənin Şərq bölməsinə başçılıq etmişdir.

⁸ Kərimzadə P.O., a.g.ə., s.182-183.

Gəncədə yaşayıb-yaratmış mütəfəkkirlər arasında Mirzə Mehdi Naci, Molla Abdulla, Hacı Abbas, Xaki və digərlərinin də adlarını qeyd etmək olar. Mənbələrdə göstərilir ki, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində artıq Gəncədə tərkibi əsasən dərsləklərdən ibarət bir neçə kitabxana fəaliyyət göstərmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Məhəmməd Pişnamazzadənin rəhbərliyi altında yeni keyriyyə məktəbləri təsis edilməyə başlanmışdır. Bu məktəblərdə Gəncənin görkəmli ziyalıları Abdulla Tofiq Sur, Mirzə Məhəmməd Axundov, Mirzə Abbas Abbaszadə, İdris Axundzadə, Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid müəllimlik etmişlər. Həmidov qardaşlarına məxsus olan Azərbaycanın ilk nəşriyyatı da məhz Gəncə şəhərində yaradılmışdır⁹.

Unutmaq olmaz ki, millətimizin ən böyük tarixi nailiyyəti hesab olunan Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaradıcılarından olan, Gəncənin yetirdiyi böyük vətənpərvər ziyalı Nəsim bəy Yusifbəylinin təşəbbüsü ilə parlamentin 1 sentyabr 1919-cu il tarixli iclasında Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsi qərarı qəbul edilmişdir. Monarxiyanın süqutundan cəmi bir neçə gün sonra isə Həsən bəy Ağayev, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Xəlil Xasməmmədli, Şeyxzamanlı qardaşları Nəsim bəy Yusifbəylinin rəhbərliyi altında Azərbaycan tarixində keyfiyyətə yeni, ilk dəfə olaraq Avropa mədəni dəyərlərinə istinad məramlı bir partiyanın – “Türk Ədəmi-mərkəziyyət firqəsi”nin əsasını qoydular¹⁰.

Həsən bəy Ağayev publisistika ilə yaxından məşğul olmuş və 1911-ci ildə Gəncədə “Yujniy Kavkaz” (“Cənubi Qafqaz”) qəzetini nəşr etdirmişdir. Bu böyük ziyalı müsəlmanlar arasında maarif yayan cəmiyyətin sədri seçilmişdir. Onun Azərbaycan tibb elminə göstərdiyi ən böyük xidmət isə Gəncədə Xudadat bəy Rəfibəyli ilə birgə ilk tibb cəmiyyəti yaratması olmuşdur. Həsən bəy Ağayev və Xudadat bəy Rəfibəyli tərəfindən Gəncədə təsis edilmiş Azərbaycanın ilk “Tibb cəmiyyəti” tibb elminin sonrakı inkişafına böyük təkan vermişdir.

Gəncənin tanınmış şəcərələrinin nümayəndələri olan və adları yuxarıda sadalanan şəxsiyyətlərin milli-mədəni quruculuq tədbirləri həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk paytaxtı olan şəhərimizdə dövlətçilik göstəricilərimizin də bəyan edilməsi ilə əlamətdar olmuşdur. Belə ki, Gəncədə fəaliyyət göstərən Azərbaycan hökumətinin 30 avqust tarixli qərarı ilə şəhərin əzəli tarixi adı özünə qaytarılır. Eyni qərarla Qaryagin qəzası “Cəbrayıl qəzası” adlandırılır. Ümumiyyətlə, paytaxt Bakıya köçürülənə qədər Azərbaycan hökuməti Gəncədə ölkənin siyasi, iqtisadi, mədəni, ictimai həyatı ilə bağlı bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qanunvericilik fəaliyyətinə respublika bayrağının müəyyən edilməsi ilə başladı. 1918-ci il iyunun 21-də hökumətin yığıncağında qırmızı fonda ağ rəngli aypara və səkkizguşəli

⁹ **ARMAİ**, Gəncə filialı, fond №20, siyahı №4, iş №12, vərəq 4-7.

¹⁰ Hasanov S.L., Hasanov E.L. “Applied features of comparative technical, sociological investigation of historical and contemporary heritage of Azerbaijan”, **International Scientific Journal Theoretical & Applied Science**, 2018, Issue 57, number 1, p. 12-13.

ulduz olan bayraq Azərbaycan bayrağı kimi qəbul edildi. Sentyabrın 9-da bu bayraq səthində ağ aypara və səkkizguşəli ulduz təsvir olunan, bərabər endə mavi, qırmızı, yaşıl zolaqlar rəngində bayraqa əvəz olundu. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Dövlət bayrağının bu üç rəngi rəmzi olaraq “türk milli mədəniyyətini, müasir Avropa demokratiyasını və islam sivilizasiyasını təmsil edirdi” 1918-ci il iyunun 30-da Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Azərbaycan Xalq Maarifi Nazirliyinin ştatı təsdiq edilir. Bu ştata nazir, onun müavini, nazirliyin idarə, şöbə və dəftərxana aparatı işçiləri daxil idi. Nazirliyin səlahiyyətinə xalq maarifinə aid qanuni aktların layihələrini hazırlayaraq müvafiq qanunvericilik idarələrinə təqdim etmək, respublikada elmin və maarifin inkişafına kömək edən tədbirlər planı işləyib hazırlamaq, nazirlik sistemi üzrə maliyyə smetası tərtib etmək, nazirlik sistemində olan bütün idarələrin və tədris müəssisələrinin illik hesabatlarını müzakirə etmək daxil idi¹¹.

Xalq Maarifi Nazirliyinin məktəblər idarəsi nəzdində ali və orta ixtisas təhsili, xalq təhsili və peşə təhsili işləri üzrə üç müstəqil şöbə yaradılır. 1918-ci il 28 avqust hökumətin qərarı ilə ölkədə olan məktəblər milliləşdirilirdi. Qərara əsasən, bütün ibtidai təhsil müəssisələrində tədris ana dilində aparılmalı, ali ibtidai və orta tədris müəssisələrində Azərbaycan dilinin tədrisi məcburi surətdə həyata keçirilməli idi. Məktəblərdə Azərbaycan dilinə üstünlük verilməsinə baxmayaraq, milli azlıqlar da nəzərə alınır. Belə ki, 1918-ci il 7 sentyabr qərarına əsasən əgər sınıfdə 10 nəfərdən az olmayaraq başqa millətdən olan şagird var idisə, onlara öz dillərində ilahiyat və ana dili keçilməli idi. 1918-ci il iyunun 27-də Nazirlər kabinetinin iclasında Fətəli xan Xoyskinin “Bayram günləri haqqında” məruzəsi dinlənilir və hər həftənin cümə günü dövlət bayramı günü kimi qəbul edilir. Eyni iclasda dövlət dili haqqında qərar qəbul edilir. Azərbaycan dili dövlət dili elan edilir. Məhkəmə, inzibati və başqa sahələrdə səviyyəli kadrlar meydana gələnə qədər dövlət müəssisələrində müvəqqəti olaraq rus dilindən istifadə edilməsinə razılıq verilir. İyulun 3-də “Azərbaycan hökumətinin xəbərləri” adlı mətbu orqanının nəşrinə başlanıldı¹².

Avqustun 3-də qəbul edilən qərara əsasən Azərbaycan hökumətinin mühüm qərarları Azərbaycandan kənarında yaşayan həmvətənlərə çatdırılmalı idi. Avqustun 23-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin vətəndaşlığı haqqında qanun qəbul edildi. Bu qərara əsasən, 1914-cü il iyulun 19-na qədər Azərbaycan ərazisində yaşamış və hər hansı inzibati idarə və ya ictimai zümrə tərəfindən qeydə alınmış şəxs, həmçinin ölkə daxilində və ya onun xaricində Azərbaycan vətəndaşından doğulmuş, ölkə ərazisində yaşamış və ölkədə məskunlaşmış, yəni evləri, iş yerləri olan şəxslər Azərbaycan vətəndaşı hesab edilirdi. 1918-ci il 22 avqust qərarı ilə xarici pasportların verilməsi qubernatorların

¹¹ Ахмедов Ф.М. “Вернуть подлинные имена”, газета «Новости Гянджи», №9 (8619), 22 января 1991 г., с. 3.

¹² Muradov Z., Həsənov E., Əmiraslanov R. **Türkiyə-Azərbaycan əbədi amal birliyinin Gəncə səhifələri**. Gəncə, “Elm”, 2022, s. 69-71; Muradov V.H. **Orta əsr Azərbaycan şəhərləri**. Bakı, “Maarif”, 1983, s.89.

səlahiyyətinə verildi. Çağırışçılara, məhkəmədə və istintaqda olanlara, həmçinin vergilərin ödənilməsindən boyun qaçıranlara pasport verilməməsi haqqında qərar qəbul edildi. Həyata keçirilən tədbirlər sırasında AXC-nın ilk paytaxtı Gəncə ilə də bağlı tədbirlər diqqəti cəlb edir. Hökumətin 1918-ci il 22 iyun tarixli qərarı ilə Gəncənin ictimai idarəsinin fəaliyyəti bərpa olundu, onun işinə köməklik üçün 150 min manat faizsiz borc ayrıldı. 27 iyun tarixli qərarla Gəncə şəhər milisi yerli idarəçiliyin tabeliyinə verildi, 11 iyul qərarı ilə Gəncə hərbi mükəlləfiyyət idarəsi yaradıldı. 1918-ci ilin iyununda türk hərbiçilərinin yardımı və yaxından iştirakı ilə əsası Müsəlman korpusu tərəfindən qoyulmuş hərbi məktəb Gəncədə fəaliyyətə başladı. Məktəbə qəbul norması 100 nəfər olsa da, orada oxumaq istəyən azərbaycanlıların sayı qat-qat çox idi. Beləliklə, Gəncədə milli hərbi kadrlar yetişdirilirdi¹³.

Qısa müddət ərzində həyata keçirilən bu tədbirlərə baxmayaraq, hökumətin başlıca vəzifəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyətinin ölkənin bütün ərazisində bərqərar edilməsi idi. Bu zaman S.Şaumyan bolşevik-daşnak silahlı dəstələrinə Gəncə üzərinə yürüş əmri vermişdi. 1918-ci il iyunun 12-də Kürdəmir daşnakların əlinə keçmişdi. Göyçay uğrunda gedən döyüşlərdə türk və azərbaycanlılardan ibarət Qafqaz İslam ordusu xalq könüllülərinin fəal iştirakı ilə bolşevik-daşnak hərbi birləşmələrini darmadağın etdilər. İyunun 20-də Şamaxı azad olundu. Bakıya yol açıq idi. 1918-ci il sentyabrın 15-də Türkiyə və Azərbaycan hökumətinin birləşmiş qoşun hissələri Bakıya daxil olmuş, Bakı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtı elan edilmişdir.

Nəticə:

Gəncədə artıq iki əsrin astanasında dövlət ümumtəhsil məktəbləri ilə yanaşı, qeyri-dövlət ümumtəhsil məktəbləri də fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Şəhərdə müasir dövrümüzdə yüksək ixtisaslı müəllim heyətinin fəaliyyət göstərdiyi 49 dövlət orta ümumtəhsil məktəbi, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün 1 xüsusi məktəb, üç internat məktəbi, 3 peşə məktəbi, texniki və humanitar kollec, musiqi texnikumu, tibb məktəbi, texniki məktəb, fermer və sahibkarlar məktəbi, 3 peşə liseyi, Türk özəl liseyi, “Araz” ali məktəblərə hazırlıq kursları, xarici dil və kompüter mərkəzi, təhsil işçiləri evi fəaliyyət göstərir. Mehdi Mehdizadə adına Gəncə şəhər 4 saylı İngilis dili təmayüllü məktəbi isə YUNESKO məktəbləri Assosiasiyasının üzvlüyünə qəbul olunmuşdur¹⁴.

Gəncə şəhərində kitabxanaların yaranması tarixi keçən minilliyin əvvəllərinə aid edilir. Hələ X-XI əsrlərdə Gəncə şəhərində böyük kitabxanalar mövcud olmuşdur. Məşhur ərəb səyyahı və coğrafiya alimi Yaqut Həməvi “Məcəttəlbəldən” əsərində xəbər verir ki, görkəmli alim Həddad ibn Bəkran Əbülfəzələn Nəşəvinin rəhbərliyi ilə Gəncədə elmi mühiti daha da genişləndirən “Dar-əl-kitab” adlı böyük bir kitabxana fəaliyyət

¹³ Muradov Z. **və d., a.g.ə.**, s. 69-71.

¹⁴ Hasanov E.L. **Multidisciplinary basis of historical-ethnographic research of craftsmanship traditions in Ganja city**, Warsaw, 2018, p.48.

göstərmişdir. XVIII əsrin sonlarında elm və mədəniyyət beşiyi olan Gəncədə məşhur “Sultaniyyə” kitabxanası fəaliyyət göstərmişdir. Həmin dövrdə Gəncədə Cavad xanın da böyük kitabxanası olmuşdur. Digərlərindən fərqli olaraq bu kitabxanadan şəhər əhalisi pulsuz istifadə edirdi¹⁵.

Görkəmli rus şairi A.S.Puşkinin anadan olmasının 100 illiyi ilə əlaqədar olaraq Gəncə şəhərində Nizami-Puşkin Kitabxanası fəaliyyətə başlamışdır. 1934-cü ildə Gəncə şəhərində Maarif şöbəsi tərəfindən Şəhər Mərkəzi Kitabxanası təşkil edilmişdir. 1976-cı ildən etibarən Gəncə şəhərində fəaliyyət göstərən bütün kitabxanalar Mərkəzi Kitabxananın ətrafında birləşərək Mərkəzləşmiş Kitabxana Sistemi (MKS) yaratmışdır¹⁶.

Ümumiyyətlə, elm və mədəniyyət sahələri bir-birləri ilə vəhdət təşkil etdikləri üçün hər iki sahənin inkişafı paralel şəkildə baş verir. Yüksək elmi mühitə malik olan Gəncə şəhəri xalqımızın qədim və zəngin mədəniyyətinin inkişafında da müstəsna əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Gəncə şəhərində fəaliyyət göstərən iki şöbədən ibarət Nizami Gəncəvi adına Tarix Diyarşünaslıq muzeyinin əsası 1924-cü ildə qoyulmuşdur. Muzeyin təşkil olunmasında Gəncə seminariyasının bir qrup müəllim və tələbə heyətinin böyük rolu olmuşdur.

Gəncə şəhərində teatr-tamaşa sənətinin tarixi çox qədimdir və onun əsası insan cəmiyyətinin ilkin dövrlərindən başlanır. Bu mənəbə bir qayda olaraq dini pərəstişlə bağlı müxtəlif adətlər, tamaşalar və xalq yaradıcılığı ilə səciyyələnir.

Hələ orta əsrlərdən Gəncədə mərasim və dini bayramlarda meydan tamaşaları nümayiş etdirilmiş, şəbehçilər müxtəlif səhnəciklər ifa etmişlər. Həvəskar truppaların göstərdikləri tamaşalar, musiqinin müşayiəti ilə ifa olunan səhnəciklər əhaliyə xoş ovqat bəxş edir və onları düşündürürdü¹⁷.

XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda ilk Gəncədə yaradılmış həvəskar teatr qrupları tərəfindən M.F.Axundov, N.Nərimanov, N.B.Vəzirov və digər görkəmli ədiblərin pyesləri tamaşaya qoyulmuşdur. 1906-cı ildə isə 38 nəfərlik “Gəncə müsəlman dram məclisi” adlı həvəskar dram qrupu yaradılmışdır.

Görkəmli mütəfəkkir, vətənpərvər Gəncə ziyalısı “Difai” partiyasının fəal üzvlərindən olmuş və Azərbaycanın ilk nizamşünas tədqiqatçısı Mirzə Məhəmməd Axundov tərəfindən teatr mədəniyyətinin əsasları və onun cəmiyyətin kamilləşməsindəki rolu haqqında ilk kitab olan “Teatro nədir” adlı əsər də yazılmışdır¹⁸.

¹⁵ Hasanov E.L. “Local Ganja carpets as the samples of contemporary museum studies”, **Conferința științifică internațională a Muzeului Național de Istorie a Moldovei. Istorie - Arheologie-Muzeologie**. Ediția 31. – 28-29 octombrie 2021, Bons Offices SRL, Chișinău, 2021, p. 139-140.

¹⁶ Yusifli X.H. **və d., a.g.ə.**, s. 67-70.

¹⁷ Hasanov S.L., Hasanov E.L. “Applied features of comparative technical, sociological investigation of historical and contemporary heritage of Azerbaijan”, **International Scientific Journal Theoretical & Applied Science**, 2018, Issue 57, number 1, p. 12-14.

¹⁸ Kərimzadə P.O., **a.g.ə.**, s.182.

Gəncədə ilk böyük milli teatrın təməli 1921-ci ildə Bakıda yaranmış “Tənqid-təbliğ teatri” əsasında 1933-cü ildə yaranmışdır.

1954-cü ildə Gəncə teatrına görkəmli dramaturq Cəfər Cabbarlının adı verilmişdir. Gəncə teatr ənənələri M.Şeyxzamanov, M.Həmzəyev, B.Şəkinskaya, İ.Əfəndiyev, M.Davudov kimi tanınmış simalarla bağlıdır.

Bu möhtəşəm incəsənət məbədinə nəinki Azərbaycan, eləcə də Rusiya, Avropa və Dünya klassiklərinin əsərləri dəfələrlə müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdur. Ələkbər Seyfi, İsmayıl Talıblı, Məmməd Bürcəliyev, Sədayə Mustafayeva, Əşrəf Yusifzadə, Ələddin Abbasov və bir çox istedadlı aktyorların yaratdıqları obrazlar Gəncə teatrının tarixinə unudulmaz səhifələr yazmışlar¹⁹.

Beləliklə, əsrlər boyu elm və mədəniyyət mərkəzi kimi mövcudluğunu qorumuş Gəncə şəhəri XX yüzilliyin birinci yarısında da müxtəlif siyasi-ictimai dəyişikliklərə baxmayaraq, mədəni inkişaf ənənələrini yaşatmaqda idi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Əhmədov F.M. **Gəncənin tarix yaddaşı**. Gəncə, “Elm”, 2007, 246 s.
2. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı, Fond №20, siyahı №4, iş №11, vərəq 8-11.
3. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı, Fond №20, siyahı №4, iş №12, vərəq 4-7.
4. Kərimzadə P.O. “Gəncədə mesənətçilik tarixindən”. **Elm və həyat** jurnalı, 2012, №3, s. 181-183.
5. Hasanov E.L., Marjanlı M. **Ganja: City of Nizami (Gəncə: Nizami yurdu)**, IRS Publishing House, Dubai, 2019, 208 s.
6. Yusifli X.H., Pişnamazzadə S.P., Həsənov E.L. **Nizami Gəncəvinin şəcərə tarixi**. Gəncə, “Elm”, 2021, 182 s.
7. Hasanov S.L., Hasanov E.L. “Applied features of comparative technical, sociological investigation of historical and contemporary heritage of Azerbaijan”, **International Scientific Journal Theoretical & Applied Science**, 2018, Issue 57, number 1, p.9-16.
8. Muradov V.H. **Orta əsr Azərbaycan şəhərləri**. Bakı, “Maarif”, 1983, 155 s.
9. Hasanov E.L. **Multidisciplinary basis of historical-ethnographic research of craftsmanship traditions in Ganja city**. Warsaw, 2018. 100 p.
10. Muradov Z., Həsənov E., Əmiraslanov R. **Türkiyə-Azərbaycan əbədi amal birliyinin Gəncə səhifələri**. Gəncə, “Elm”, 2022, 111 s.
11. Фатуллаев Ш.С., **Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX – начала XX века**. Ленинград, Стройиздат, 1986, 456 с.

¹⁹ Hasanov E.L., **vd., a.g.ə.**, s.19.

12. Smith W., Hasanov E.L., “Importance of handicraft traditions in investigation of history of urban culture in Ganja”, **International Scientific Journal Theoretical & Applied Science**, 2013, Issue 7, number 11, p. 61-66.
13. Hasanov E.L. “Local Ganja carpets as the samples of contemporary museum studies”, **Conferința științifică internațională a Muzeului Național de Istorie a Moldovei. Istorie – Arheologie - Muzeologie**. Ediția 31. – 28-29 octombrie 2021, Bons Offices SRL, Chișinău, 2021, p. 139-140.
14. Ахмедов Ф.М. «Вернуть подлинные имена», **Газета «Новости Гянджи»**, №9 (8619), 22 января 1991 г., с.3.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTOR

Həsənov Elnur Lətif oğlu – AMEA-nın Gəncə Bölməsi, Mərkəzi Aparatın baş mütəxəssisi. Azərbaycan, Gəncə.

Hasanov Elnur Latif – Ganja Branch of ANAS, head specialist of Central Office. Azerbaijan, Ganja.

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN TARİXİ-SİYASİ COĞRAFİYASI
(1918-1920)

© 2022

VASİF QAFAROV*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ORCID: 0000-0002-9232-6328, e-mail: vasifgafarov@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Birinci Azərbaycan Respublikasının – Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixi-siyasi coğrafiyası problemi araşdırılmışdır. Dövrün ilkin arxiv sənədləri əsasında Cənubi Qafqaz Respublikasının ümumi ərazisi, Brest-Litovsk və Batum konfranslarının qərarlarına görə Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın itirdiyi ərazilər və onların ümumi sahəsi müəyyən edilmiş, Cənubi Qafqaz ərazisinin yeni yaranan müstəqil respublikalar arasında bölüşdürülməsinə diqqət yetirilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ümumi ərazisinin sahəsi Batum sülhündən Birinci dünya müharibəsinin sonuna qədər olan dövrdə 100600 km², Birinci dünya müharibəsinin başa çatmasından cümhuriyyətin süqutuna qədər olan dövrdə isə 113900 km² (o cümlədən mübahisəsiz ərazi 97300 km², mübahisəli ərazi 16600 km²) olmuşdur.*

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz ərazisi, Azərbaycan ərazisi, Azərbaycan sərhədləri, Batum konfransı, Ermənistan ərazisi, ərazi-sərhəd məsələsi.*

HISTORICAL AND POLITICAL GEOGRAPHY OF THE REPUBLIC OF
AZERBAIJAN (1918-1920)

© 2022

VASIF GAFAROV*

*A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS
ORCID: 0000-0002-9232-6328, e-mail: vasifgafarov@gmail.com

Abstract: *In the article is investigated the problem of historical and political geography of the First Azerbaijan Republic – the Republic of Azerbaijan, which existed in 1918-1920. Based on the primary archival documents of the period, the total territory of*

the South Caucasian Republic, the territories of the South Caucasus, including Azerbaijan, and their total area were determined by the decisions of the Brest-Litovsk and Batumi conferences. It was identified that the total area of the Republic of Azerbaijan from Batumi Peace to the end of the First World War was 100600 sq/km, and from the end of the First World War to the collapse of the republic was 113.900 sq/km (including undisputed territory 97.300 sq/km, disputed territory 16.600 sq/km).

Keywords: *South Caucasian territory, Azerbaijani territory, Azerbaijani borders, Batumi conference, Armenian territory, territorial-border issue.*

ИСТОРИЧЕСКАЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (1918-1920)

© 2022

ВАСИФ ГАФАРОВ*

*Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0002-9232-6328, e-mail: vasifgafarov@gmail.com

Резюме: *В статье исследуется проблема исторической и политической географии Азербайджанской Республики, существовавшей в 1918-1920 гг. На основе первичных архивных документов того периода, определена общая территория Южно-Кавказской республики, а также указаны земли Южного Кавказа, в том числе и Азербайджана, утерянные по условиям Брест-Литовского договора и итогам Батумской конференции. Была уточнена их общая площадь. Особое внимание было уделено территориальному делению Южного Кавказа новыми независимыми государствами региона. Отмечено, что общая площадь территории Азербайджанской Республики с момента подписания Батумского мира до конца Первой мировой войны составляла 100600 км², а с конца Первой мировой войны до падения Азербайджанской Республики – 113900 км² (из них 97300 км² были бесспорными территориями, а 16600 км² спорными).*

Ключевые слова: *Территория Южного Кавказа, территория Азербайджана, границы Азербайджана, Батумская конференция, территория Армении, вопрос о территориальных границах.*

Giriş:

Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası və əhatə etdiyi ərazilərlə bağlı tarixi ədəbiyyatda bir sıra fərqli fikir və mülahizələr mövcud olsa da, son dövr tədqiqatlarında belə bir ortaq fikirdə konsensus formalaşmış ki, orta əsrlərdə Azərbaycan 400000 km²-dən çox əraziyə malik olub¹. 1813-cü il Gülistan və 1828-ci il Türkmənçay müqavilələri ilə Azərbaycan əraziləri Rusiya və İran arasında bölüşdürüldü. Şimali Azərbaycan əraziləri (130000 km²-dən çox) Rusiyanın, Cənubi Azərbaycan əraziləri (280000 km²) isə İranın tərkibinə daxil edildi.

1917-ci ildə Rusiya imperiyasının süqutundan az sonra Şimali Azərbaycan öz istiqlalına qovuşdu və burada müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti yaradıldı. Azərbaycan Cümhuriyyəti XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasına ilhaq edilən bütün Şimali Azərbaycan torpaqlarını əhatə edə bilməsə də, əksəriyyətini öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə nail ola bildi.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixi-siyasi coğrafiyasının bəzi məqamları tarixi tədqiqatlarda öz əksini tapsa da, bu problem kompleks şəkildə ayrıca mövzu kimi tarixşünaslıqda tədqiqat obyektı olmamışdır. 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikası özünü 1918-1920-ci illərdə mövcud olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin varisi elan etdiyindən cümhuriyyət dövründə Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyasının araşdırılaraq dərinlən öyrənilməsi tarix və müasirlik baxımından böyük elmi və siyasi aktualıq kəsb edir. Bu tədqiqatın aparılmasında qarşıya qoyulan əsas məqsəd 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixi-siyasi coğrafiyasını, o cümlədən onun ərazisinin sahəsini, sərhədlərini və inzibati bölgüsünü ümumi şəkildə öyrənməkdən ibarətdir. Tədqiqatın aparılmasında problem-xronoloji təsvir, tarixi-genetik və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilib.

Müstəqil dövlətlərin yaranması ərəfəsində Cənubi Qafqaz ərazisi:

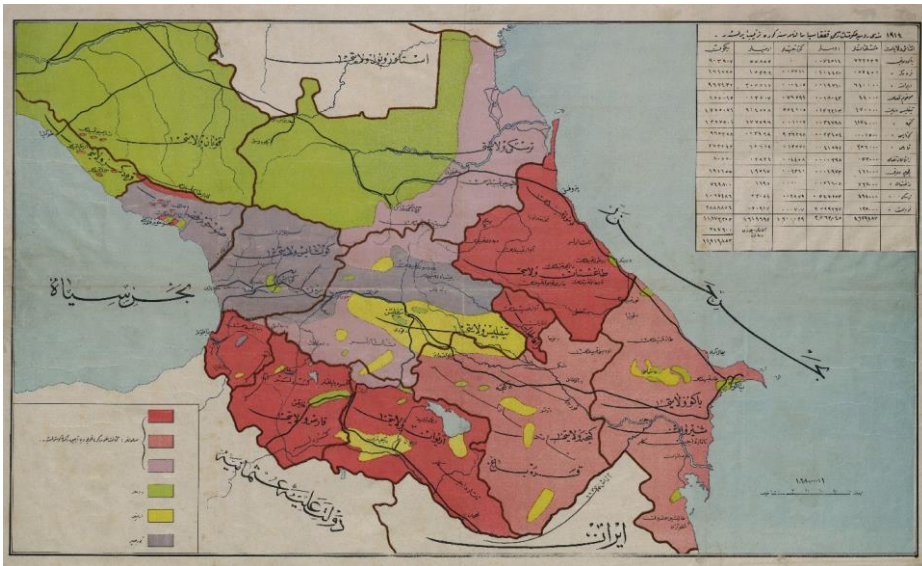
1917-ci il üçün olan “Qafqaz təqvimı”nin məlumatlarına görə, Cənubi Qafqaz ərazisində 6 quberniya (Bakı, Yelizavetpol, İrəvan, Tiflis, Kutais, Qara dəniz), 3 vilayət (Batum, Qars, Dağıstan), 2 dairə (Zaqatala, Suxumi) və 1 şəhər rəisliyi (Bakı) var idi. Cənubi Qafqaza daxil olan inzibati vahidlərin ərazisi aşağıdakı kimi idi: 1. Bakı quberniyası (Bakı, Göyçay, Cavad, Quba, Lənkəran və Şamaxı qəzaları) – 33345,25 verst;² 2. Yelizavetpol quberniyası (Ərəş, Cavanşir, Yelizavetpol, Zəngəzur, Qazax, Qaryagin, Nuxa və Şuşa qəzaları) – 38922,43 verst;² 3. İrəvan quberniyası (Aleksandropol, Naxçıvan, Yeni Bəyazid, Sürməli, Şərur-Dərələyəz, İrəvan və Eçmiədzin qəzaları) – 23194,79 verst;² 4. Tiflis quberniyası (Axalkələk, Axalsix, Borçalı, Qori, Duşet, Sığnax, Telav, Tiflis və Tionet qəzaları) – 35904,04 verst;² 5. Kutais quberniyası (Zuqdid, Kutais, Leçxum, Ozurqet, Raçin, Senak və Şorapan qəzaları) – 18535,12 verst;²

¹ Vaqif Pirişev, **Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası**, “Müəllim” nəşriyyatı, Bakı, 2006, s.108, 109.

6. Qara dəniz quberniyası (Novorossiysk, Soçi və Tuapse dairələri) – 5865,83 verst;² 7. Batum vilayəti (Artvin və Batum dairələri) – 6129,41 verst;² 8. Qars vilayəti (Ərdəhan, Kağızman, Qars və Oltin dairələri) – 16466,15 verst;² 9. Dağıstan vilayəti (Avar, Andi, Qunib, Dargin, Qazıqumux, Qaytaq-Tabasaran, Kürin, Samur və Temir-Xan Şura dairələri) – 26105,45 verst;² 10. Zaqatala dairəsi – 3502,24 verst;² 11. Suxumi dairəsi – 5791,79 verst;² 12. Bakı şəhər rəisliyi – 931,20² verst².

Rusiya imperiyasının süqutu ərəfəsində Cənubi Qafqazın ümumi ərazisi 214693,7 verst² və ya 244750,6 km²-dən ibarət idi³. Əlimərdan bəy Topçubaşov Cənubi Qafqazın ümumi ərazisini 1918-ci ildə İstanbulda nəşr etdiyi “Azərbaycanın təşəkkülü” əsərində 208827,77 verst,² 1918-ci ilin noyabrında Antanta dövlətlərinə təqdim etdiyi xüsusi memorandumda 237055 km², 1919-cu il avqustun 21-də Paris Sülh konfransına təqdim etdiyi “Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyəti Sülh heyətinin Paris Sülh konfransından tələbləri”ndə isə, 217408 verst² və ya 247376,15 km² olaraq göstərirdi⁴.

Xəritə №1. “Qafqaz təqvimi”nin 1914-cü il üçün olan məlumatları əsasında Osmanlı dövlətində hazırlanan Qafqazın etnik-konfessional xəritəsi (1914)^{5*}

² Кавказский календарь на 1917 год, Тифлис, 1916, Отдел статистический, с. 178-218.

³ A.g.ə. s.178-218.

⁴ A. [Ali] M. [Merdan] [Topçubaşov], **Azərbaycan'ın Təşəkkülü**, Ahmediye Matbaacılık Şirketi, İstanbul, 1918, s. 8; Алимардан Топчибашев, **Меморандум**, Азербайджан, Баку, 1993, с. 14; **Claims of the Peace Delegation of the Republic of Caucasian Azerbaijan Presented of the Peace Conference in Paris**, Imp. Robinet-Hautain, Paris, 1919, p. 30-31.

⁵ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, HRT, no. 0080.

* Xəritədə aşağıda sol tərəfdə verilən şərti işarələrə görə, ilk 3 rəng (qırmızı, açıq çəhrayı və bənövşəyi rənglər) əhali sıxlığına görə müsəlmanların, yaşıl rəng rusların, sarı rəng ermənilərin, boz rəng isə gürcülərin məskunlaşdığı əraziləri göstərir.

Cənubi Qafqaz inzibati vahidinin tərkibinə daxil olan Qara dəniz quberniyası və Dağıstan vilayətinin ərazisini onun ərazisindən çıxsaq, o zaman Cənubi Qafqazın ümumi ərazisinin 210000 km² təşkil etdiyi məlum olur. 1917-ci il noyabrın 15-də yaradılan Cənubi Qafqaz Komissarlığı, daha sonra 1918-ci il fevralın 23-də yaradılan Cənubi Qafqaz Seymi hüquqi cəhətdən məhz bu 210000 km² ərazini əhatə edirdi. 1918-ci il 3 mart tarixli Brest-Litovsk müqaviləsinə görə Osmanlı dövlətinə keçən Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin ərazisini (25500 km²) çıxdıqdan sonra, Cənubi Qafqazın ümumi ərazisi 184500 km² təşkil etdi. Bu 184500 km² ərazi 1918-ci il aprelin 22-də yaradılan Cənubi Qafqaz Federativ Respublikasının və 1918-ci il mayın 26-da onun süqutundan sonra yaranan Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının ümumi ərazisini təşkil etdi.

Müstəqilliyin elan edilməsindən Birinci dünya müharibəsinin sonunadək olan dövrdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisi

Azərbaycan Cümhuriyyətinin əhatə etdiyi ərazilər haqqında ilk dəfə 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən elan olunan İstiqlal Bəyannaməsində bəhs olunmuşdur. İstiqlal Bəyannaməsinin preambulasında “Azərbaycanın Cənubi-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət olduğu” xüsusi olaraq vurğulanır və daha sonra birinci maddədə göstərilirdi: “Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət haqqına malik olduğu kimi Cənubi-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan dəxi kamil-əl-hüquq müstəqil bir dövlətdir”⁶.

Cənubi Qafqaz Federativ Respublikasının süqutu (26.05.1918) və bölgədə milli respublikaların yaranması Batum konfransının (11.05.1918 – 04.06.1918) gedişində baş verdi və Batum konfransının qərarları Cənubi Qafqaz respublikaları üçün ərazi itkiləri ilə nəticələndi. Belə ki, Osmanlı dövləti ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında 1918-ci il iyunun 4-də imzalanmış Batum müqavilələrinə görə, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları Brest-Litovsk sülhünün Qafqaza aid maddələrini qəbul edib, Qars, Ərdəhan və Batumun Osmanlı dövlətinə keçdiyini təsdiq etməklə bərabər, Tiflis quberniyasının Abastuman və Askueri istisna olmaqla Axalsıx və Axalkələk qəzalarının, İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasının Ağbulaq, Hamamlı, Hanvalı, Qarakilsə və Alagöz dağı kimi şərq əraziləri istisna olmaqla qəza mərkəzi də daxil qərb hissəsinin, Eçmiədzin qəzasının Sərdarabad hissəsinin, Sürməli qəzasının tamamilə, İrəvan qəzasının Kəmərli, Uluxanlı və Vedibasar bölgələrinin, Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsinin və Naxçıvan qəzasının (Ordubad istisna olmaqla) da Türkiyəyə keçdiyini təsdiq etdilər⁷. Batum müqavilələrinin mətnləri hazırlanan zaman sərhədlər müəyyən ediləndə Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy Menteşə tərəflər arasında dostluq münasibət-

⁶ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 894, siy. 10, iş 192, v.3.

⁷ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİ İSSA), f. 277, siy. 2, iş 9, v. 51-52; BOA, HR.SYS, no. 2373/4, v.3; BOA, HR.SYS, no. 2375/8, v. 1; BOA, HR.HMŞ.İŞO, no. 124/20, v. 14-16, 22-25.

lərinin başlanğıcı olmaq etibarilə İstanbul hökumətinin lütfü olaraq Türkiyənin irəli sürdüyü ərazi tələblərindən hər üç Cənubi Qafqaz respublikasının lehinə kiçik ərazi güzəştlərinə getdi. Nəticədə, Axalsıx qəzasının Abastuman və Askueri ərazisi gürcülərə, Aleksandropol qəzasının Ağbulaq, Hamamlı, Hanvalı və Qarakilsə kimi şərq əraziləri ilə yanaşı, eyniadlı qəzanın cənubunda yerləşən Alagöz dağı, Eçmiədzin qəzasının Əlikoçan ərazisi və İrəvan qəzasının Yuxarı Qarabağlar ərazisi ermənilərə, Naxçıvan qəzasının Aliçin ərazisi isə azərbaycanlılara güzəştə gedildi. Batum müqavilələrinə görə, Osmanlı dövləti ümumilikdə 45500 km² əraziyə yiyələndi. Bu ərazinin 25500 km²-ni Brest-Litovsk sülhünə görə Osmanlı dövlətinə keçən Qars, Ərdəhan və Batum vilayətləri, yerdə qalan 20000 km²-ni isə Batum müqavilələrinə görə yeni əldə edilən ərazilər təşkil edirdi⁸. Həmçinin, Batum konfransında əldə edilən razılığa görə, Osmanlı dövlətinin yeni sərhədləri ilə Göyçə gölü arasında İrəvan şəhəri mərkəz olmaqla İrəvan quberniyasının Aleksandropol, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarının Osmanlı dövlətinə keçən bölgələri istisna olmaqla yerdə qalan hissələrini və Yeni Bəyazid qəzasını (Basarkeçər istisna olmaqla) əhatə edən 9000 km² ərazidə Ermənistan dövləti yaradıldı⁹. Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci il 29 may tarixində keçirilən iclasında formal hüquqi proseduraları tamamlayıb, İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi ilə bağlı Batumda əldə edilən razılaşmanı rəsmiləşdirdi¹⁰. Batum konfransının qərarlarına görə Osmanlı dövlətinə keçən 20000 km² ərazinin 14000 km²-dən çox hissəsinin, həmçinin Ermənistan dövlətinin yaradıldığı 9000 km² ərazinin də tarixi Azərbaycan torpağı olduğunu nəzərə alsaq, o zaman məlum olur ki, Batum konfransının nəticələrinə görə, Azərbaycan Cümhuriyyəti ümumilikdə 23000 km²-dən çox ərazi itirdi.

Beləliklə, yeni yaranan Cənubi Qafqaz respublikalarının Batum müqavilələrindən sonra ümumilikdə ərazisi 164500 km² təşkil etdi. Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinin rəsmi bəyanatlarına görə, bu ərazinin 100600 km²-i Azərbaycan Cümhuriyyətinin, 54900 km²-i Gürcüstan Respublikasının, 9000 km²-i isə Ermənistan Respublikasının ərazisini təşkil etdi¹¹. Bununla yanaşı, hər üç respublika sahibləndiyi ərazi ilə kifayətlənmir, qonşu respublikalara qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edirdilər. Buna görə də, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti Ermənistan və Gürcüstan respublikalarının Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına qarşı da mübarizə aparmalı oldu.

⁸ **BOA**, HR.SYS, no. 2372/1, v. 60, 62-63, 68.

⁹ **A.g.ə.**, 68-71; **BOA**, HR.HMŞ.İŞO, no. 124/20, v. 14-16, 22-25; Vasif Qafarov, Batum konfransında Ermənistanın təşəkkülü və İrəvanın ermənilərə verilməsi məsələsi (11 may – 4 iyun 1918), **Bakı Universitetinin Xəbərləri**, Humanitar elmlər seriyası, 2019, №1, s. 86-87.

¹⁰ **ARDA**, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 51.

¹¹ **BOA**, HR.SYS, no. 2303/4, v. 10-11; **BOA**, HR.SYS, no. 2372/1, v. 63, 69.

Xəritə №2. Osmanlı dövləti ilə Cənubi Qafqaz arasında Brest-Litovsk və Batum müqavilələri ilə təsbit edilən sərhədləri və Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinin ərazi tələblərini əks etdirən xəritə (1918)^{12*}

Azərbaycan Cümhuriyyətinin İstanbuldakı nümayəndə heyətinin rəhbəri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1918-ci il iyunun 25-də Osmanlı mətbuatına verdiyi bəyanatında Azərbaycanın əhatə etdiyi ərazilər haqqında məlumat verir və qeyd edirdi: “Bizim təşəkkül etmiş olan hökumətimizin ərazisi Bakı, Gəncə, İrəvan vilayətlərindən ibarətdir, Tiflis sancağının bir qismi ilə digər bəzi sancaqlar da bu əraziyə daxildir”¹³. Qafqaz respublikaları arasında sərhədlərin qəti olaraq hələ təyin edilmədiyini vurğulayan M.Ə.Rəsulzadə eyni zamanda, Azərbaycanla Ermənistan arasında sərhəd məsələsi ilə

¹² BOA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 75.

* Bu xəritə İstanbul konfransına gələn Azərbaycan və Ermənistan nümayəndə heyətləri 1918-ci ilin iyulunda ərazi tələblərini açıqladıqdan sonra Osmanlı hökuməti tərəfindən hazırlanmışdır. Xəritədə göstərilən şərti işarələrə görə, sarı rəngli sərhəd xətti Azərbaycan hökumətinin, göy rəngli sərhəd xətti isə Ermənistan hökumətinin ərazi tələblərini əks etdirir. Qırmızı rəngli sərhəd xətti 1918-ci il 4 iyun tarixli Batum müqavilələrinə görə müəyyən edilən Osmanlı dövləti-Cənubi Qafqaz sərhədini, qırmızı ştrixli sərhəd xətti isə 1877-1878-ci illər müharibəsinə qədər olan və 1918-ci il 3 mart tarixli Brest-Litovsk sülhü ilə təsbit edilən Osmanlı dövləti-Cənubi Qafqaz sərhədini göstərir. Batum müqavilələri ilə təsbit edilən sərhəd xəttinin şərqində qalan sərhəd zolağında qırmızı qırıq-qırıq xəttin içərisində göy xətlərlə işarələnmiş yerlər isə Osmanlı dövləti tərəfindən Batum konfransında tələb edilən, amma müqavilələr hazırlanan və sərhədlər müəyyən edilən zaman Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycan respublikalarına güzəştə gedilən əraziləri (Abastuman, Askueri, Alagöz dağı, Əlikoçan, Yuxarı Qarabağlar və Aliçin əraziləri) göstərir.

¹³ “Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi Reisi Resulzade Mehmed Emin Bey’in Muharririmize Beyanati”, **Vakit Gazetesi**, İstanbul, 26 Haziran 1334, no. 248, s.1; “Azerbaycan Murahhasları’yla Mülakat”, **Ati Gazetesi**, İstanbul, 26 Haziran 1334, no. 177, s.1-2; “Kafkasya’da Müteşekkil Dört Hükümet Murahhasları İstanbul’da”, **İkdam Gazetesi**, İstanbul, 26 Haziran 1334, no. 7680, s.1.

bağlı Batum konfransında əldə edilən razılaşmaları diqqətə çatdıraraq qeyd edirdi ki, “İrəvan vilayətinin İrəvan qəsəbəsi Ermənistanda qalsa da, bu vilayətin digər hissələri Azərbaycan ərazisinə daxildir. Azərbaycanla Ermənistanın sərhədi Göyçə gölünün ortasından keçməklə, gölün bir sahili bizdə, digər sahili isə ermənilərdə qalır”¹⁴.

M.Ə.Rəsulzadə 1918-ci il iyulun 4-də “Azərbaycan-Ermənistan sərhəd məsələsi” ilə bağlı Osmanlı mətbuatına verdiyi geniş bəyanatında da “Osmanlı dövləti ilə Ermənistan Respublikası arasında Batumda imzalanan müqaviləyə görə ermənilərin yalnız Göyçə gölünün qərbində Gümrü, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarının bir hissəsində bir erməni hökuməti təsis edə biləcəklərini” və “Batum konfransında Ermənistanla Azərbaycan arasında sərhədin Göyçə gölü olduğunun qərarlaşdırıldığını” xüsusi olaraq vurğulayır, İrəvan məsələsinin tarixin diktəsi və hərbi məcburiyyətlə ermənilərin xeyrinə həll edildiyini xatırladır və ardınca bildirirdi ki, “əlqərəz, bizcə Ermənistanın Azərbaycanla olacaq sərhədi Göyçə gölünün ortasından bir ayırıcı xətt çəkmək şərtilə ola bilər və bu xəttin şərqinə qətiyyənlə keçə bilməz”¹⁵.

Bu bəyanatdan sonra qəzet müxbirinin Azərbaycan nümayəndəsinə ünvanladığı “Sərhəd məsələsində ermənilər etnoqrafiyaya, gürcülər isə tarixi əsaslara istinad edir, siz hansı nöqtəyi-nəzərə istinad edirsiniz” sualına M.Ə.Rəsulzadə “biz həm etnoqrafiya, həm də coğrafiya qanunlarına istinad edirik” deyə cavab verdi. Müxbirin “yəni tarixi nöqtəyi-nəzərə etibar etməirsiniz” sualına isə M.Ə.Rəsulzadə aşağıdakı cavabı verdi: “Biz tarixi irəli sürmək istəmirik. Çünki bu halda bütün Cənubi Qafqazı istəmək lazım gələr! Bu isə digər millətlərə bizim hakim olmağımızı istəmək deməkdir. Halbuki bu keçmişə aiddir. İndi biz millətlərin öz müqəddəratlarını təyin etmələri prinsipini qəbul etmiş olduğumuzdan belə bir iddiada olmaq istəmirik”¹⁶.

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Cümhuriyyətinin əhatə etdiyi ərazilər və onun sərhədləri ilə bağlı 1918-ci il iyulun 12-də Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə rəsmi məlumat verdi və Azərbaycan Cümhuriyyətinin sərhədlərinin xırda detallarına qədər əks olunduğu xəritə təqdim etdi¹⁷. M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan Hökuməti Hüdudları” başlığı ilə təqdim etdiyi bu sənəddə Azərbaycanın Türkiyə, Ermənistan, Gürcüstan və Dağıstanla olan sərhədləri dağ zirvələri və mühüm məntəqələrlə təsbit edilir, ölkənin şərq sərhədinin Xəzər dənizi, İranla sərhədin isə Xəzər sahilindəki Astara şəhərindən Naxçıvandakı Aza mövqeyinə qədər keçmiş Rusiya-İran hüdudu olduğu göstərilirdi. Sənəddə Azərbaycan Cümhuriyyətinin sərhədləri detallı şəkildə aşağıdakı kimi göstərilirdi:

¹⁴ “Kafkasya’da Müteşekkil Dört Hükümet Murahhasları İstanbul’da”, **İkdam Gazetesi**, İstanbul, 26 Haziran 1334, no. 7680, s.1.

¹⁵ “Azerbaycan-Ermenistan Hudut Meselesi”, **Haftalık Gazete**, İstanbul, 4 Temmuz 1334, no. 2, s. 6-7.

¹⁶ **A.g.ə.**, s.7.

¹⁷ **BOA**, HR.SYS, no. 2372/1, v. 24-25, 26-27.

“Azərbaycan Cümhuriyyətinin **cənub sərhədi** Bəhr-i Xəzər sahilindəki Astaradan başlayaraq Aza mövqeyinə qədər uzanır. Culfanın təqribən 25 verstliyində əski Rusiya-İran hüdudu ilə təhdid edilir.

Qərb sərhədi – Dövlət-i Aliyyə-i Osmaniyə və Ermənistan Respublikası ilə hüdudlanır.

Türkiyə ilə sərhəd – Əski Rusiya-İran sərhədində olan Aliçin mövqeyinin cənubundan başlayaraq Azanın şimalından keçir. Bundan sonra Gilyan çayı ilə gedərək Karanlık-Arazba (10425) – Kara-torpaq (9527) və Aktaban (10194) dağlarından keçərək Kəfəçayı nəhrinə yetişərək oradan həmin çayla gedərək Kayalı mövqeyinə enir. Buradan Arpaçayı ilə qərbi-şimala gedərək, Arpa mövqeyinə çıxır. Sonra Alpin çayı ilə qərbi-şimala gedərək Çal dağının zirvəsinə çıxır.

Ermənistan ilə sərhəd – Çal dağından şərqə dönərək Top dağı (9548), Soğanlı dağı (9660) dağlarından dağ zirvələrindən keçərək Səlimgədiyi, Qaraqaya (11178), Soğanlı (10986), Gözəldərə (11606), Dikpilləkən (11410) dağlarının üstündən keçərək, bundan sonra şimala qalxaraq Qarnıyarıq (9579) dağından Qızılxaraba, Qızılvəng, Diyarduzlu kəndlərindən keçərək Göyçə gölünün sahilinə çıxır. Sivanık adasının şərqindən düz xətlə Göyçə gölünü qət edərək Simonoka kəndinə çıxır. Simonoka kəndindən başlayaraq Böyükyamaq (8701) dağından keçməklə, şərqə dönərək Qoşavəng, Göyərçin, Viksamot dağından (7217) keçərək şimala dönür. Və Qırxyanaq silsilələri üzərindən Kaçazmuni (6829) dağından keçərək Sarımsaqlı dağına çıxır (6678). Buradan şərqə dönərək Kumuk dağından Nucalı və Quləli kəndlərindən keçir və şimala dönərək Çuratan, Muslukənd, Təzəkənd, Qara-bulaq, Tatlu, Lalə-kənd – daim gərbə gedərək – kəndlərindən keçir. Qazax, Karvansaray yolunu qət edir. Bundan sonra sərhəd Qızılhacılı, Fərruxlu, Quvvətəkənd, Qurumsu kəndlərindən keçir. Buradan qərbə dönərək Qalaça, Balakənd kəndlərini keçərək, Şimal dağına (2465) gəlir. Buradan qərbi-cənuba dönərək Şahaləm dağından keçir və Tiflis-Aleksandropol dəmir yolunu Ayrım mövqeyində qət edir. Sonra Şahtaxt və Lalivar (8386) dağlarının yüksəkliklərindən (7252) qalxaraq Krasnovaya (6488) dağı, Volçi Varata gədiyi (5810), Osinovaya dağı, Luk dağı (7538), Luk gədiyi, Muğanlı, Şahnəzər, Soyuqbulaq kəndlərindən keçib Akçala dağına çıxır (10500). Akçala dağından – Türkiyə ilə sərhəd – hüdud şimala dönür. Leylidağ (10504), Dəlidağ, Keçəltəpə (9247), Məmlikli (1017), Ağrıkar (9795) və Divqıran silsiləsi (9233) və (9254), Qoyundağ (7538), Pikətəlidəğ (8624) dağlarından keçir.

Şimal sərhədi – Gürcüstan ilə Dəlidağ (8624)dan başlayaraq sərhəd şərqə dönür və İnəkdağ (6356) və Bulaqdağ (6317) dağlarından keçərək Aleksandrskilev kəndinə çıxır. Buradan Haramçayı ilə Araklı kəndinə qədər gedir. Sonra şimal-şərqə dönərək Böyük Tikiyataş təpələrindən keçir və Aleksandropol-Tiflis yolunun qərbində olan yoldan üç verst məsafəli bir yüksəklik

xəttini təqib edərək bu yol Gəncə-Tiflis dəmir yolunu Naftaloh (Naftuluq – V.Q.) stansiyasının beş verstliyində qət edir. Buradan şərqlə dönərək Qaradərə, Sarıyer, Karvantəpə və Taomari (3185) dağlarından və Muğanlı, Tollar, Yuraçayı üstündə kəndlərindən Lamiyəli (2537) dağından Kateri silsiləsinə və Milaşlı, Bilinta (3052), Nikorasixi (3290) dağlarından keçir, sonra şimala dönərək Qaraağaç kəndindən keçib Tarankoli çayının Alazan çayına töküldüyü mövqeyə gəlir. Bundan sonra sərhəd şimala dönərək Zaqatala okruqunun əski hüdudu ilə Tarankoli, Abjit, Mazim çaylarıyla gedərək Tinorosu dağına çıxır (11104). Buradan şərqlə dönərək Böyük Qafqaz silsilələri ilə Dağıstan oblasti və Gəncə, Bakı quberniyalarının əski mülki hüduqları, Bakı-Dərbənd dəmir yolunun Yalama mövqeyindən şimala Bəhr-i Xəzər sahilinə çıxır.

Şərqlə sərhədi – *Yalama mövqeyindən başlayaraq, əski İran-Rusiya hüdudunda yerləşən Astara şəhərinə kimi Bəhr-i Xəzər (sahilinə çıxır) ilə həmhüdudd olur*¹⁸.

Göründüyü kimi, burada Azərbaycan Cümhuriyyətinin sərhədləri tam dolğunluğu ilə göstərilmişdir. Sənəddə diqqəti cəlb edən məqam Azərbaycanın Ermənistan və Gürcüstanla olan sərhəd xəttinə xüsusi diqqət ayrılmasıdır. Bu həmin dövrdə İstanbulda olan erməni və gürcü nümayəndə heyətlərinin Azərbaycana qarşı irəli sürdükləri ərazi tələbləri ilə bağlı idi. Sənəddə diqqəti cəlb edən digər bir məqam da odur ki, Azərbaycan hökuməti Batum müqavilələri ilə təsbit edilən sərhədlərə sadıqlıq nümayiş etdirir, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Türkiyə ilə sərhəd xəttini göstərəkən Batum müqavilələrinə görə Osmanlı dövlətinə keçən İrəvan quberniyasının Naxçıvan, Sürməli qəzaları və digər ərazilərini Osmanlı dövlətinin tərkibində təqdim edir və bu ərazilərə dair heç bir tələb irəli sürmürdü. Azərbaycandan fərqli olaraq, Gürcüstan və Ermənistan hökumətləri isə Batum müqavilələrindən sonrakı dövrdə bu müqavilə ilə Osmanlı dövlətinə keçən ərazilərin geri qaytarılması və Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında Brest-Litovsk müqaviləsinin müəyyən etdiyi sərhədlərin bərpa edilməsi mövqeyindən çıxış edir və adı çəkilən əraziləri öz xəritələrinə daxil edərək, onlara dair tələblər irəli sürürdülər¹⁹.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin təqdim etdiyi layihə və tərtib etdiyi xəritəyə görə, Borçalı qəzası vasitəsilə Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Osmanlı dövləti arasında koridor açılması da nəzərdə tutulmuşdu²⁰. Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisi bir tərəfdən Naxçıvandan, digər tərəfdən də Borçalıdan Osmanlı dövlətinin ərazisi ilə həmsərhəd olurdu. Bununla da, Ermənistanın Gürcüstanla birbaşa əlaqəsi kəsilirdi və o, Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında bir ada şəklində qalırdı.

¹⁸ BOA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 25.

¹⁹ A.g.ə., v. 68, 71, 73, 74, 75.

²⁰ A.g.ə., v. 25, 26-27; АРПІІ ІССА, f. 277, siy. 2, iş 7, v. 26; ARDA, f. 894, siy. 10, iş 31, v. 27.

Xəritə №3. İstanbul konfransındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin Osmanlı hökumətinə təqdim etdiyi Azərbaycan Cümhuriyyəti xəritəsi (1918)^{21*}

Azərbaycan nümayəndə heyətinin Osmanlı hökumətinə təqdim etdiyi “Azərbaycan Hökuməti Hüdudları” adlı bu sənəddə Azərbaycan Cümhuriyyətinin əhatə etdiyi ərazilər dəqiq göstərilmişdi. Bura bütün Bakı quberniyası (Bakı dairəsi ilə birlikdə Bakı qəzası, Cavad, Göyçay, Şamaxı, Quba, Lənkəran qəzaları), bütün Gəncə quberniyası (Gəncə, Cavanşir, Nuxa (Şəki), Ərəş, Şuşa, Qaryagin (Cəbrayıl), Zəngəzur, Qazax qəzaları), İrəvan quberniyasının bir hissəsi (Naxçıvan qəzasının Ordubad hissəsi, Şərur-Dərələyəz qəzasının bir hissəsi, Yeni Bəyazid qəzasının bir hissəsi), Tiflis quberniyasının bir hissəsi (Borçalı qəzası, Sığnax və Tiflis qəzalarının bir hissəsi) və Zaqatala sancağı daxil idi²². Qeyd edək ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin əhatə etdiyi ərazilər, onun ümumi sahəsi ilə bağlı məlumatlar və onun sərhədlərini əks etdirən xəritələr Azərbaycanın xarici işlər naziri M.H.Hacinski tərəfindən 1918-ci il iyulun 7-də M.Ə.Rəsulzadəyə göndərilmişdi. Bu xəritələr üzərində qonşu dövlətlərlə olan ərazi-sərhəd mübahisələrində Azərbaycan tərəfinin mümkün olan güzəştləri də xüsusi cizgilərlə göstərilmişdi²³.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri M.Ə.Rəsulzadə ölkənin əhatə etdiyi ərazilər və sərhədləri ilə bağlı detallı məlumatları və bunun əsasında hazırlanan xəritəni

²¹ BOA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 26-27.

* M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən 1918-ci il iyulun 12-də Osmanlı hökumətinə təqdim edilən bu xəritə Qafqazın 1903-cü il xəritəsi üzərində Azərbaycan Cümhuriyyətinin əhatə etdiyi ərazilər və onun sərhədləri işarələnməklə tərtib edilmişdir. Bu xəritəyə görə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisi 100600 km²-dir.

²² BOA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 25, 26-27; BOA, HR.SYS, no. 2303/4, v.10-11.

²³ ARPIİ İSSA, f. 277, siy. 2, iş 7, v. 45.

Osmanlı hökumətinə təqdim etdikdən bir neçə gün sonra, 1918-ci il iyulun 17-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin əhatə etdiyi ərazilər, onun əhalisi, dövlət quruluşu və iqtisadiyyatı ilə bağlı ayrıca bir bəyanatla da çıxış etdi²⁴. Bəyanat İstanbulda olan xarici ölkələrin səfirliklərinə təqdim edilməklə yanaşı, mətbuatda da dərc edildi. Türk və fransız dillərində qələmə alınan bəyanatda Azərbaycan Cümhuriyyətinin əhatə etdiyi ərazilərlə bağlı qeyd edilirdi: “(1918-ci il – V.Q.) mayın 26-da Gürcüstan Cənubi Qafqaz ittifaqından çıxdıqdan sonra Cənubi-Şərqi Qafqazda Xəzər dənizi sahilində yerləşən Şimali Azərbaycan da mayın 28-də öz istiqlalını elan etdi. İstiqlalını elan edən Azərbaycan Bakı və Gəncə vilayətlərini, Zaqatala sancağını və Tiflis və İrəvan vilayətlərinin bir hissəsini əhatə edir, ümumi ərazisi 100600 km²-dir. Əhalisi 3400000 nəfərdir. Bundan 470000-ə qədəri erməni, 270000-i digər millətlərin nümayəndələri olub, əksəriyyəti – 75 faizi türk və müsəlmanlardır”²⁵.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Osmanlı dövlətindəki diplomatik nümayəndəsi Ə.Topçubaşov tərəfindən 1918-ci ilin noyabrında Antanta dövlətlərinin İstanbuldakı nümayəndələrinə təqdim edilən xüsusi memorandumda Azərbaycan Cümhuriyyətinin əhatə etdiyi ərazilər aşağıdakı kimi göstərilirdi:

I. Bakı quberniyası: 1. Bakı dairəsi ilə birlikdə Bakı qəzası; 2. Cavad qəzası; 3. Göyçay qəzası; 4. Şamaxı qəzası; 5. Quba qəzası; 6. Lənkəran qəzası.

II. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası: 7. Yelizavetpol (Gəncə) qəzası; 8. Cavanşir qəzası; 9. Nuxa qəzası; 10. Ərəş qəzası; 11. Şuşa qəzası; 12. Qaryagin (Cəbrayıl) qəzası; 13. Zəngəzur qəzası; 14. Qazax qəzası (bu ərazinin üçdə birini təşkil edən dağlıq hissəsi Azərbaycan və Ermənistan arasında mübahisəli ərazi kimi qalır).

III. İrəvan quberniyasında: 15. Naxçıvan qəzasının 1/5 hissəsi; 16. Yeni Bəyazid qəzasının 1/5 hissəsi; 17. Şərur-Dərələyəz qəzasının 1/2 hissəsi.

IV. Tiflis quberniyasında: 18. Borçalı qəzası; 19. Tiflis qəzasının 1/5 hissəsi; 20. Sığnax qəzasının 1/3 hissəsi.

V. Zaqatala dairəsi²⁶.

Ə.Topçubaşov 1918-ci ildə İstanbulda nəşr etdiyi “Azərbaycanın təşəkkülü” əsərində də Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisinə daxil olan inzibati vahidləri bəzi istisnalarla memorandumda qeyd edilən şəkildə təqdim edirdi. Fərq yalnız onda idi ki, əgər memorandumda Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisinə daxil olan inzibati vahidlər sırasında Sığnax qəzasının 1/3 hissəsi, Şərur-Dərələyəz qəzasının isə 1/2 hissəsi göstərilirdi halda, “Azərbaycanın təşəkkülü” əsərində bu qəzalar bütövlükdə Azərbaycan ərazisi kimi göstərilirdi²⁷.

Ə.Topçubaşov “Azərbaycanın təşəkkülü” əsərində Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisinin ümumi sahəsinin təqribən 85000 verst² və ya 96409,979 km²-dən ibarət

²⁴ BOA, HR.SYS, no. 2303/4, v.10-11.

²⁵ A.g.ə., v.10-11.

²⁶ Алимардан Топчибашев. Меморандум, с.20-21.

²⁷ А. [Ali] М. [Merdan] [Топçубашов]. *Azərbaycan'ın Təşəkkülü*, s. 19-20.

olduğunu və bu ərazidə 2653000 nəfər əhalinin yaşadığını qeyd edirdi²⁸. Memorandumda isə Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisinin ümumi sahəsi 85000 verst² və ya 96502 km² olaraq göstərilir və bu ərazidə 2353500 nəfər əhalinin yaşadığı qeyd edilirdi²⁹. Göründüyü kimi, Ə.Topçubaşovun memorandumunda göstərilən Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisi və onun inzibati vahidləri M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən 1918-ci il iyulun 12-də Osmanlı hökumətinə təqdim edilən “Azərbaycan Hökuməti Hüdudları” adlı sənədlə üst-üstə düşürdü. Lakin, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ümumi sahəsi ilə bağlı Ə.Topçubaşovun memorandumunda göstərilən rəqəm (85000 verst² və ya 96502 km²) M.Ə.Rəsulzadənin 1918-ci il iyulun 17-də İstanbuldakı diplomatik korpuslara və mətbuata təqdim etdiyi bəyanatdakı rəqəmdən (100600 km²) təxminən 4000 km² az olaraq göstərilmişdir. 1918-ci ilin iyunundan noyabrına qədər olan müddət ərzində Azərbaycan Cümhuriyyəti öz ərazisinin hansısa bir hissəsini itirməmişdir. Rəqəmlər arasında olan bu fərq Ə.Topçubaşovun memorandumunda Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisinin ümumi sahəsi hesablanarkən yol verilmiş xətdən qaynaqlanır. Belə ki, bəhs edilən dövrdə Cənubi Qafqazın inzibati ərazi vahidləri və onların sahəsi ilə bağlı əsas istinad yeri olan “Qafqaz təqvimi”nin 1917-ci il üçün olan məlumatlarına görə, memorandumda göstərilən ərazilərin sahəsi aşağıdakı cədvəldəki kimidir:

Cədvəl №1

Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisi*		
Ərazinin adı	Kvadrat verst	Kvadrat kilometr
Bakı quberniyası	34276,45	39075,12
Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası	38922,43	44371,53
İrəvan quberniyasında:		
Naxçıvan qəzasının 1/5 hissəsi	787,81	898,10
Yeni Bəyazid qəzasının 1/5 hissəsi	824,55	939,99
Şərur-Dərələyəz qəzasının 1/2 hissəsi	1318,75	1503,37
Tiflis quberniyasında:		
Borçalı qəzası	6036,96	6882,13
Tiflis qəzasının 1/5 hissəsi	800,82	912,93

²⁸ A. [Ali] M. [Merdan] [Topçubaşov]. **Azərbaycan'ın Təşəkkülü**, s. 20-21.

²⁹ Алимардан Топчибашев. **Меморандум**, с.21.

* **Cədvəl:** Əlimərdan Topçubaşovun memorandumunda yer alan ərazi vahidlərinin sahəsi 1917-ci il üçün olan “Qafqaz təqvimi”nin məlumatları əsasında hesablanaraq hazırlanmışdır.

Sığnax qəzasının 1/3 hissəsi	1763,93	2010,88
Zaqatala dairəsi	3502,24	3992,55
Cəmi:	88233,94	100586,60

Göründüyü kimi, Ə.Topçubaşovun memorandumunda Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisi kimi göstərilən inzibati vahidlərin ümumi sahəsi heç də 85000 verst² və ya 96502 km² deyil, 88233,94 verst² və ya 100586,60 km² təşkil edirdi ki, bu da M.Ə.Rəsulzadənin 1918-ci il iyulun 17-də İstanbuldakı diplomatik korpuslara və mətbuata təqdim etdiyi bəyanatdakı rəqəmə (100600 km²) uyğundur.

Burada diqqəti cəlb edən digər bir cəhət də odur ki, Osmanlı dövləti 1918-ci il oktyabrın 30-da Antanta ilə imzaladığı Mudros barışı ilə Batum müqavilələri ilə əldə etdiyi əraziləri boşadıb bu ərazilərdən geri çəkilsə də, Ə.Topçubaşovun memorandumunda Batum müqavilələri ilə Osmanlı dövlətinə keçən Azərbaycan əraziləri öz əksini tapmamışdı.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlirik ki, Batum müqavilələrindən Birinci dünya müharibəsinin sonunadək olan dövrdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin ümumi ərazisinin sahəsi 100600 km² təşkil edirdi və Azərbaycan hökuməti bu ərazi daxilində özünün suverenliyini qorumağa çalışırdı.

Birinci dünya müharibəsinin başa çatmasından 1920-ci ilin aprel işğalnadək olan dövrdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisi

Birinci dünya müharibəsinin başa çatması və Osmanlı dövlətinin müharibədən əvvəlki hüdudlara çəkilməsi ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti Batum müqavilələri ilə Osmanlı dövlətinə keçən Azərbaycan ərazilərini (İrəvan quberniyasının Naxçıvan və Sürməli qəzaları, Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsi, İrəvan və Eçmiədzin qəzalarının bir hissəsi) də özünün ümumi ərazisinə və xəritəsinə daxil etdi. Bununla da Azərbaycan Cümhuriyyətinin ümumi ərazisinin sahəsi 113900 km² təşkil etdi. Birinci dünya müharibəsinin başa çatmasından cümhuriyyətin süqutuna qədər olan dövrdə Azərbaycan Cümhuriyyəti bu 113900 km² ərazi daxilində özünün ərazi bütövlüyünü və suverenliyi təmin etmək üçün bütün vasitələrlə çalışdı və çox mühüm işlər gördü.

1920-ci ilin ünvan-təqvimində Xarici İşlər Nazirliyinin təqdim etdiyi məlumatlar əsasında Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisi aşağıdakı kimi göstərilirdi:

Cədvəl №2. Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisi³⁰ kvadrat verst və kvadrat kilometr ilə (Xarici İşlər Nazirliyinin məlumatları əsasında)

Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisi			
Ərazinin adı	Kvadrat verst	Kvadrat kilometr	Qeyd
Bakı quberniyası	34276,45	39075,15	Mübahisəsiz ərazi
Gəncə quberniyası	38922,22	44371,29	
Zaqatala mahalı	3502,24	3992,54	
İrəvan quberniyası*	8647,99	9858,69	
Cəmi	85348,90	97297,67	
İrəvan quberniyası**	6941,41	7913,17	Mübahisəli ərazi
Tiflis quberniyası*** ³¹	7618,56	8685,13	
Cəmi	14559,97	16598,30	
Yekun	99908,87	113895,97	

Buradan göründüyü kimi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ümumi ərazisi 113895,97 km²-ə bərabər idi. Bu ərazinin 97297,67 km²-i mübahisəsiz ərazi, 16598,30 km²-i isə mübahisəli ərazi hesab olunurdu. Bakı və Gəncə quberniyaları, Zaqatala mahalı və İrəvan quberniyasının bir hissəsi Azərbaycan Cümhuriyyətinin mübahisəsiz ərazisi hesab edilirdi. Azərbaycan hökuməti bu ərazilərə münasibətdə qonşu dövlətlərin hansısa bir iddiasını qəbul etmirdi. İrəvan quberniyasından 9858,69 km² ərazi Azərbaycan Cümhuriyyətinin mübahisəsiz ərazisi kimi, 7913,17 km² ərazi isə mübahisəli ərazisi kimi qəbul edilirdi. Həmçinin, Tiflis quberniyasından 8685,13 km² ərazi Azərbaycan Cümhuriyyətinin mübahisəli ərazisi kimi göstərilirdi.

³⁰ «Пространство Азербайджанской Республики», **Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г.** Под ред. Ставровского. Типография газеты Азербайджан, Баку, 1920, ч. 2, с. 50.

* İrəvan quberniyasının mübahisəsiz ərazisinə daxildir: Şərur-Dərələyəz qəzasının I və II polis sahələri; Naxçıvan qəzasının I, II, III və IV polis sahələri; Yeni Bəyazid qəzasının I və II polis sahələri.

** *İrəvan quberniyasının mübahisəli ərazisinə daxildir: İrəvan qəzasının I, III polis sahələri və IV polis sahəsinin bir hissəsi, Eçmiədzin qəzasının II və III polis sahələri; Sürməli qəzasının I polis sahəsinin bir hissəsi, II və III polis sahələri; Yeni Bəyazid qəzasının III polis sahəsinin bir hissəsi;*

*** Mübahisəli zonanın tərkibinə Tiflis quberniyasının aşağıdakı hissələri daxildir: Tiflis qəzasının II və III polis sahələri; Sığnax qəzasının V polis sahəsi; Borçalı qəzasının I, II polis sahələri, III və IV polis sahələrinin bir hissəsi.

³¹ «Пространство Азербайджанской Республики», **Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г.** Баку, 1920, ч. 2, с. 50.

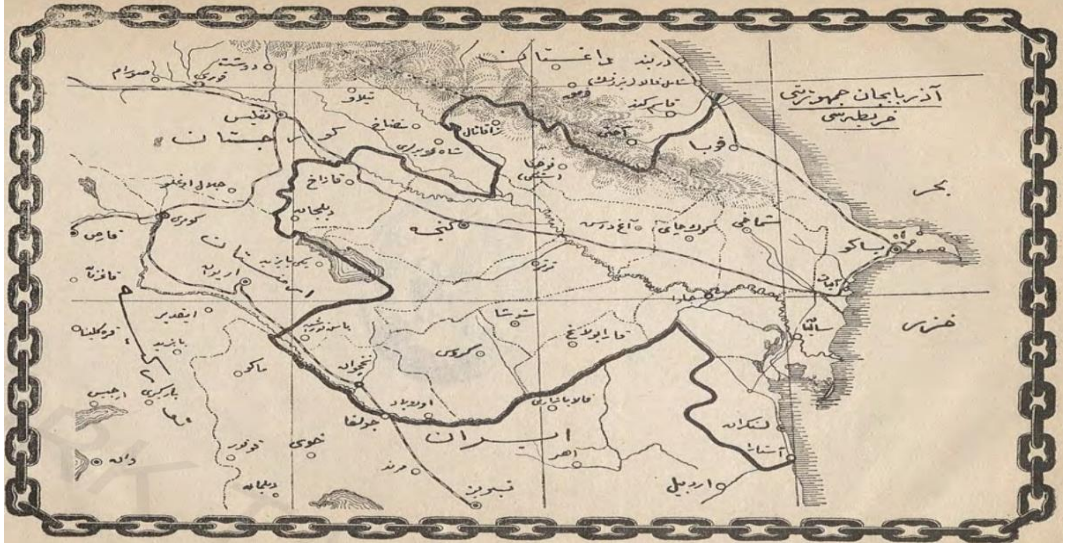
Bu rəqəmləri Mudros barışıqından əvvəlki dövrdə təqdim edilən Azərbaycan Cümhuriyyəti əraziləri ilə müqayisə etsək görürük ki, artıq bu zaman Azərbaycanın İrəvan quberniyasına yönələn ərazi tələbləri 3341,46 km²-dən (2931,11 verst²) 17771,86 km²-ə (15589,4 verst²) qədər, başqa sözlə 14430,4 km² (12658,29 verst²) artmışdır. Tiflis quberniyasına yönələn ərazi tələbləri isə əksinə, 9805,94 km²-dən (8601,71 verst²) 8685,13 km²-ə (7618,56 verst²) qədər, başqa sözlə 1120,81 km² (983,15 verst²) azalmışdır. Azərbaycanın İrəvan quberniyasına yönələn ərazi tələblərinin artması Osmanlı dövlətinin Batum müqavilələri ilə əldə etdiyi əraziləri boşaldıb bu ərazilərdən geri çəkilməsi ilə, Tiflis quberniyasına yönələn ərazi tələblərinin azalması isə Borçalı qəzasına dair tələblərin minimuma endirilməsi ilə bağlı idi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qonşu Ermənistan və Gürcüstan respublikaları müxtəlif vasitələrlə Azərbaycan ərazilərinə yiyələnməyə çalışırdılar. Batum konfransında əldə edilən razılığa görə Qafqaz respublikaları arasında mübahisəli ərazi-sərhəd məsələlərinin İstanbul konfransında həll edilməsi qərarlaşdırılsa da, bu konfransın keçirilməsi baş tutmadı. Birinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan az sonra, 1918-ci ilin dekabrında Ermənistan Borçalı qəzasının cənub hissəsini işğal etdi. Həminin Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ ərazilərinə qarşı silahlı təcavüz hərəkətlərini genişləndirdi. Ermənistan nəinki Azərbaycan hökumətinin mübahisəli ərazilər kimi qəbul etdiyi ərazilərə, hətta Azərbaycanın mübahisəsiz ərazilərinə belə silah gücünə yiyələnməyə çalışır və bu məqsədlə Azərbaycana qarşı silahlı təcavüz hərəkətləri həyata keçirirdi.

Gürcüstan hökuməti də Borçalı, Sığnax və Tiflis qəzalarını öz hərbi nəzarətinə keçirib, Azərbaycanla Gürcüstan arasında sərhədin Gəncə və Tiflis quberniyalarının inzibati sərhədləri boyunca müəyyən və təsdiq edilməsinə çalışırdı. Mudros barışıqından sonra Gürcüstan Respublikası Tiflis quberniyasının Borçalı, Sığnax və Tiflis qəzalarını tam olaraq öz hərbi nəzarətinə keçirdi. 1918-ci ilin payızında Azərbaycanla Gürcüstan arasında Gəncə və Tiflis quberniyalarının inzibati sərhədləri və Zaqatala dairəsi ilə Sığnax qəzasının inzibati sərhədləri boyunca de-fakto sərhəd xətti bərqərar oldu. Bu sərhəd xətti iki ölkə arasında 1920-ci ilin aprel ayınadək dəyişməz qalsa da, lakin hər iki tərəf, həm Azərbaycan, həm də Gürcüstan tərəfi bu sərhəd xəttinin müvəqqəti və şərti xarakter daşdığını və iki respublika arasında ərazi-sərhəd məsələlərinin sülh konfransında həll edilməsinə və sərhədlərin qəti olaraq təyin edilməsinə qədər qüvvədə olacağını dəfələrlə bəyan etdilər. Buna görə də həmin dövrdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisi olduğu bəyan edilən və hələlik onun hakimiyyətinin yayılmadığı ərazilərlə yanaşı, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin həqiqi hakimiyyəti altında olan ərazilər də ayrıca olaraq göstərilir və xəritələrdə əks olunurdu. Ə.Topçubaşov "Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyəti Sülh heyətinin Paris Sülh konfransından tələbləri"ndə Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin həqiqi hakimiyyəti altında olan ərazinin 83278,66

verst², yaxud 94137,38 km² olduğunu qeyd edirdi³². M.Ə.Rəsulzadə isə “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində Azərbaycanın ərazisinin sahəsini 92160 km² və ya 85348,9 verst² olaraq göstərirdi³³.

Xəritə № 4. M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində təqdim etdiyi Azərbaycan Cümhuriyyəti xəritəsi (1923)³⁴ **

Bəhs edilən dövrdə Cənubi Qafqazdakı Böyük Britaniya hərbi komandanlığı da Azərbaycanla Gürcüstan arasında sərhədin Gəncə və Tiflis quberniyalarının inzibati sərhədləri boyunca, Azərbaycanla Ermənistan arasında sərhədin isə Gəncə və İrəvan quberniyalarının inzibati sərhədləri boyunca müəyyən edilməsi mövqeyindən çıxış edirdi. Böyük Britaniya hərbi komandanlığı tərəfindən 1919-cu ildə tərtib edilən aşağıdakı Qafqaz xəritəsində də bu mövqe ortaya qoyulub. Xəritədə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında adı çəkilən quberniyaların inzibati sərhədləri boyunca faktiki sərhədlərin bərqərar olduğu, həmçinin Zəngəzur qəzasının qərb hissəsinin və Borçalı qəzasının cənub hissəsinin erməni işğalı altında olduğu və bəzi bölgələrdə yaradılan xüsusi idarəçiliklər

³² **Claims of the Peace Delegation...**, p. 30-31.

³³ Mehmet Emin Resulzadə, **Azərbaycan Cumhuriyeti**. Keyfiyyət-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul, 1339-1341, s. 167.

³⁴ Mehmet Emin Resulzadə, **a.g.ə.**, s. 167.

* M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan Cumhuriyeti” əsərində verdiyi bu xəritənin altında yazıb: “Azərbaycan ərazisi, Belçikanın üç misli, 92,16 min km² (85348,9 verst²) miqyasında olub, 3,5 milyona yaxın əhaliyə sahibdir”.

** Bu xəritə İstanbulda çıxan “Azəri Türk” dərgisində (**“Azəri Türk” Dergisi**, İstanbul, 1928, Sayı: 9, s. 1.) və M.Ə.Rəsulzadənin 1938-ci ildə Berlində çap olunan “Azərbaycan problemi” əsərində (Mehmet Emin Resulzadə, **Das Problem Aserbeidschan**, Verlag der Zeitschrift “Kurtulusch”, Berlin, 1938, p. 63.) də nəşr olunub.

(Batumi, Naxçıvan və s.) işarələnərək göstərilirdi. İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz, Sürməli və digər qəzalarının və Qars vilayətinin erməni işğalı altında olan ərazi kimi deyil, “Ermənistan ərazisi” kimi təqdim edilməsi Böyük Britaniya hökumətinin mövqeyinin ifadəsi idi.

Xəritə №5. Cənubi Qafqazdakı Böyük Britaniya hərbi komandanlığı tərəfindən hazırlanan Qafqaz xəritəsi (1919)³⁵

Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında mübahisəli ərazi məsələlərinin həlli və sərhədlərin qəti olaraq təyin edilməsi məqsədi ilə bir neçə dəfə Qafqaz respublikalarının ümumi konfransının keçirilməsi planlaşdırılsa da, Ermənistanın qeyri-konstruktiv davranışları bu problemin həlli yolunda ən böyük maneə oldu. Nəticədə Qafqaz respublikaları arasında ərazi-sərhəd məsələlərinin Paris Sülh konfransında müzakirə və həll edilməsi qərarlaşdırıldı. Lakin bu məsələnin Avropada həll edilməsi mümkün olmadı. Qafqaz respublikalarının süqutunadək bu respublikalar arasında ərazi-sərhəd məsələlərinin həlli öz aktuallığını saxladı. Azərbaycan Cümhuriyyəti öz mövcudluğunun sonunadək Ermənistanın hərbi təcavüzünə qarşı mübarizə aparmalı oldu.

³⁵ Caucasia / 8th Field Survey Co. R.E / American Geographical Society Library Digital Map Collection // [https:// collections. lib.uwm.edu/digital/collection/agdm/id/1715](https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agdm/id/1715)

“Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyəti Sülh heyətinin Paris Sülh konfransından tələbləri”ndə Azərbaycanın ərazisi

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Paris Sülh konfransındakı nümayəndə heyətinin rəhbəri Ə.Topçubaşov 1918-ci ilin noyabrında Antanta dövlətlərinin İstanbuldakı nümayəndələrinə təqdim etdiyi memorandumu yenidən işləyib “Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyəti Sülh heyətinin Paris Sülh konfransından tələbləri” adı altında Parisdə fransız və ingilis dillərində çap etdirdi və bu sənədi 1919-cu il avqustun 21-də Sülh konfransına və Müttəfiq dövlətlərin bütün nümayəndələrinə rəsmi şəkildə təqdim etdi³⁶. Bu sənəddə Azərbaycan Cümhuriyyətinin qonşu ölkələrlə sərhədləri göstərilir, Ermənistanla olan sərhəd xəttinə isə xüsusi olaraq diqqət ayrılırdı³⁷.

“Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyəti Sülh heyətinin Paris Sülh konfransından tələbləri”ndə Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisi və onun inzibati vahidləri aşağıdakı kimi göstərilirdi:

1. Bakı quberniyası: Bakı şəhəri (dairəsi) ilə birlikdə Bakı, Cavad, Göyçay, Şamaxı, Quba və Lənkəran qəzaları.

2. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası: Gəncə, Cavanşir, Nuxa, Ərəş, Şuşa, Cəbrayıl, Zəngəzur və Qazax qəzaları.

3. İrəvan quberniyası: Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzaları, habelə Yeni Bəyazid, Eçmiədzin, İrəvan və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi.

4. Tiflis quberniyasında: Borçalı, Tiflis və Sığnaq qəzalarının bir hissəsi.

5. Zaqatala qəzası.

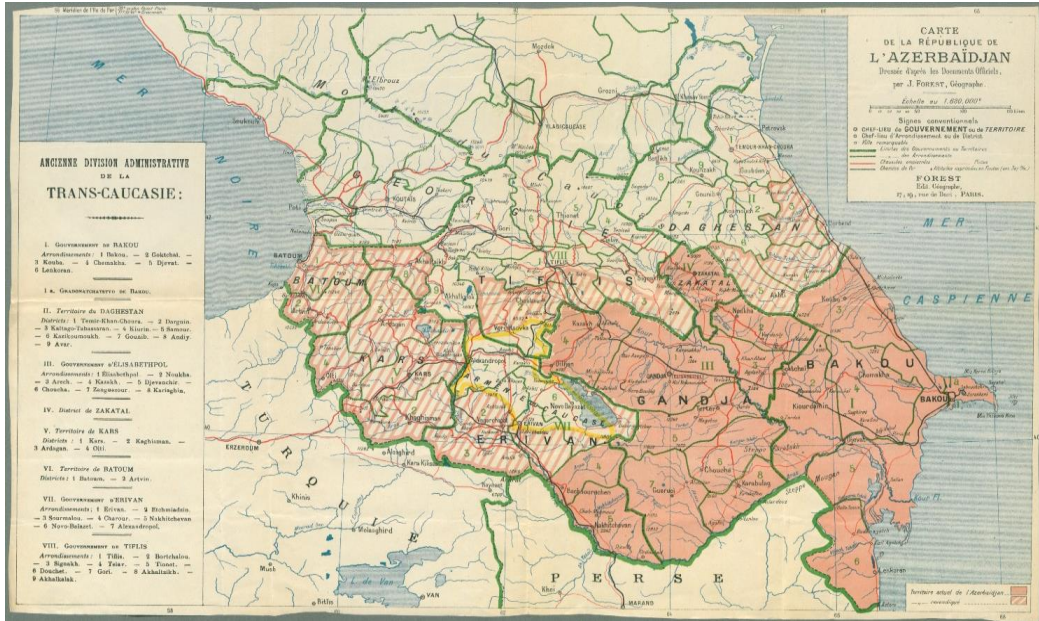
6. Dağıstan regionunda: Kürə və Samur nahiyələrini əhatə edən ərazinin bir hissəsi, habelə Dərbənd şəhəri və onun ətrafı da daxil olmaqla Qaytaq-Tabasaran qəzasının bir hissəsi³⁸.

³⁶ Əlimərdan Topçubaşov. **Paris məktubları**. Bakı, “Azər nəşr”, 1998, s. 69.

³⁷ **Claims of the Peace Delegation..**, p. 1-2.

³⁸ **A.g.ə.**, p. 27-28.

Xəritə №6. Azərbaycan nümayəndə heyətinin Paris Sülh konfransına təqdim etdiyi Azərbaycan Cümhuriyyəti xəritəsi (1919)³⁹

Sənəddə İrəvan, Yelizavetpol və Tiflis quberniyalarında, habelə Zaqatala qəzasında mənsubluğu Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz respublikaları tərəfindən iddialar doğuran sahəyə çox kiçik ərazilərin də mövcud olduğu vurğulanırdı. Həmçinin burada Dağıstan vilayətinin əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan hissəsinin həmişə Azərbaycana birləşmək meylinə olmasından və bu ərazinin iqtisadi cəhətdən Azərbaycana bağlı olması diqqətə çatdırılır və daha sonra qeyd edilir: “Həmin regionun iqtisadi mənafehləri Quba və Bakı şəhərləri ilə o dərəcədə qüvvətli şəkildə bağlıdır ki, Dağıstanı bu siyasi və iqtisadi əlaqələrdən kənar təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Yerli əhali Azərbaycan dövlətinə çoxlu vətəndaşların imzaladığı petisiyalar göndərir və Sulak çayı boyunca Dağıstanın Azərbaycana birləşdirilməsini tələb edirlər”⁴⁰. Daha sonra sənəddə Azərbaycan hökumətinin taleyi onun öz taleyi ilə sıx bağlı olan və bir-birinə qaynayıb-qovuşan qan qardaşlarının haqlı tələblərini eşitməzliyə vura bilməyəcəyi və Dağıstanın iradəsinə hörmət etməyi özünə borc bildiyi diqqətə çatdırılır, gündəliyə çıxarıla bilən bütün ərazi və sərhəd məsələlərinin, o cümlədən Dağıstanın siyasi taleyi məsələsinin Şimali Qafqaz Respublikası ilə ümumi razılıq əsasında həll edilə biləcəyi vurğulanırdı.

Bundan başqa, Azərbaycan Cümhuriyyəti Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasını, Batum, xüsusən Qars vilayətlərini də öz ərazisinə daxil etməyə xüsusi əhəmiyyət verirdi

³⁹ **Türkiye Cumhuriyeti Türk Tarih Kurumu Arşivi**, TP, no. 45/15.

⁴⁰ **Claims of the Peace Delegation...**, p.28.

və bu iddiasını həmin ərazilərin tarixi Azərbaycan əraziləri olması, əhalisinin əsasən azərbaycanlılarla eyni etnik qrupa daxil olmaları və onların Azərbaycana birləşmək üçün etdiyi müraciətlərlə əsaslandırır⁴¹.

“Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyəti Sülh heyətinin Paris Sülh konfransından tələbləri”ndə Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazi tələbləri ilə yanaşı, cümhuriyyət hökumətinin həqiqi hakimiyyəti altında olan ərazilərlə bağlı qeyd edilirdi: “Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin həqiqi hakimiyyəti altında olan ərazi 83278,66 verst,² yaxud 94137,38 km²-dir. Bu bütün Cənubi Qafqazın 217408 verst,² yaxud 247376,15 km² olan ümumi ərazisinin 39 faizini təşkil edir. Əgər biz hələlik Azərbaycanın hakimiyyətinin yayılmadığı əraziləri də buraya əlavə etsək, onda cümhuriyyətin ümumi ərazisi 132003,25 verst,² yaxud 150184,88 km² olar ki, bu da bütün Cənubi Qafqazın 60 faizini təşkil edir”⁴².

“Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyəti Sülh heyətinin Paris Sülh konfransından tələbləri” sənədinin sonunda yuxarıda qeyd edilən və memorandumda əlavə olunan xəritədə göstərilən sərhədlər daxilində Azərbaycan Cümhuriyyətinin tam müstəqil dövlət kimi Antanta dövlətləri tərəfindən tanınması xahiş edilirdi⁴³.

Təbii ki, “Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyəti Sülh heyətinin Paris Sülh konfransından tələbləri”ndə yer alan ərazi tələbləri, xüsusilə də Axalsix qəzası, Batum və Qars vilayətləri bağlı tələblər Azərbaycanın maksimum tələbləri idi. Bu tələblər daha çox onunla bağlı idi ki, Birinci dünya müharibəsinin başa çatması və Osmanlı dövlətinin Qafqazdan çəkilməsi ilə Gürcüstan və Ermənistan respublikaları adı çəkilən ərazilərə dair maksimum tələblər irəli sürür və bu əraziləri silahlı təzyiq yolu ilə öz nəzarətinə keçirməyə çalışırdılar. Buna görə də, Azərbaycan hökuməti əsas etibarilə türk-müsəlmanların məskunlaşdığı Axalsix qəzası, Batum və Qars vilayətlərinin Osmanlı dövlətinə keçmədiyə təqdirdə Azərbaycan Cümhuriyyətinə birləşdirilməsi mövqeyindən çıxış edirdi. Digər tərəfdən, Azərbaycan Cümhuriyyətinin bu tələbləri Ermənistan, Gürcüstan və İranın Paris Sülh konfransında irəli sürdüyü astronomik ərazi tələbləri ilə müqayisədə daha real, gerçəkliyə uyğun və məntiqli idi.

Nəticə:

Beləliklə, bütün bu qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlirik ki, 1918-ci ilin fevralın 23-də yaranan Cənubi Qafqaz Seyminin ümumi ərazisi 210000 km² təşkil edirdi. Brest-Litovsk müqaviləsinə görə Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin Osmanlı dövlətinə keçməsi ilə Cənubi Qafqazın ərazisi 25500 km² azaldı və bununla da, Cənubi Qafqaz Federativ Respublikasının (22.04.1918 – 26.05.1918) ümumi ərazisi 184500 km² təşkil etdi. Bu 184500 km² ərazi Cənubi Qafqaz Seyminin süqutundan sonra

⁴¹ **Claims of the Peace Delegation...**, p. 28.

⁴² **A.g.ə.**, p. 30-31.

⁴³ **A.g.ə.**, p. 51.

onun ərazisində yaranan Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının ümumi ərazisini təşkil etdi. Batum müqavilələri ilə Brest-Litovsk sülhünün müəyyən etdiyi sərhədlərdən əlavə Cənubi Qafqazdan daha 20000 km² ərazi Osmanlı dövlətinə keçdi və beləliklə Cənubi Qafqaz respublikalarının ümumi ərazisi 164500 km² təşkil etdi. Bu ərazinin 100600 km²-i Azərbaycan Cümhuriyyətinin, 54900 km²-i Gürcüstan Respublikasının, 9000 km²-i isə Ermənistan Respublikasının ərazisini təşkil etdi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Batum konfransının nəticələrinə görə, ümumilikdə 23000 km²-dən çox ərazi itirdi. Həmçinin, tarixi Azərbaycan torpağı olan Dərbənd xanlığının ərazisinə sahiblənmə bilmədi və beləliklə, Şimali Azərbaycanın 130000 km²-dən çox olan ərazisini tam əhatə edə bilmədi. Şimali Azərbaycanın bütün əraziləri Azərbaycan Cümhuriyyətinin Paris Sülh konfransından tələblərində öz əksini tapdı.

Birinci dünya müharibəsinin başa çatması və Osmanlı dövlətinin müharibədən əvvəlki hüdudlara çəkilməsi Cənubi Qafqaz respublikalarının, o cümlədən Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixi-siyasi coğrafiyasında dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Birinci dünya müharibəsinin başa çatmasından sonra Azərbaycan Cümhuriyyəti Batum müqavilələri ilə Osmanlı dövlətinə keçən Azərbaycan torpaqlarını da özünün ümumi ərazisinə daxil etdi və bu ərazilərdə suverenliyini təmin etməyə çalışdı.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisi Bakı və Gəncə quberniyalarını, Zaqatala dairəsini, İrəvan və Tiflis quberniyalarının bir hissəsini əhatə edirdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin ümumi ərazisinin sahəsi Batum sülhündən Birinci dünya müharibəsinin sonuna qədər olan dövrdə 100600 km², Birinci dünya müharibəsinin başa çatmasından cümhuriyyətin süqutuna qədər olan dövrdə isə 113900 km² (o cümlədən mübahisəsiz ərazi 97300 km², mübahisəli ərazi 16600 km²) təşkil edirdi.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin inzibati quruluşu quberniya-qəza idarəçiliyi idi. Azərbaycan hökuməti 1918-ci ilin iyulunda Zaqatala dairəsi hüdudlarında Zaqatala quberniyasını, 1919-cu il yanvarın 13-də Gəncə quberniyasının Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarının hüdudlarında Qarabağ general-qubernatorluğunu, 1919-cu il fevralın 28-də isə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının hüdudlarında Cənub-Qərbi Azərbaycan (Naxçıvan) general-qubernatorluğunu yaratdı. Digər bölgələrdə də quberniya-qəza idarəçiliyi davam etdirildi.

Qafqaz respublikaları sovetləşdirildikdən sonra Rusiya ilə Türkiyə arasında imzalanmış 1921-ci il 16 mart tarixli Moskva müqaviləsinə görə, Türkiyə Brest-Litovsk müqaviləsi ilə əldə etdiyi Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərindən Qars və Ərdəhan vilayətlərini və Batum vilayətinin Artvin dairəsini özündə saxladı, Batumu isə Gürcüstana güzəştə getdi. Bunun qarşılığında Sürməli qəzası Türkiyəyə verildi və beləliklə, Moskva müqaviləsi ilə Türkiyə Brest-Litovskda yiyələndiyi ərazinin sahəsinə uyğun bir əraziyə yiyələnmiş oldu. Bununla da 1921-ci ildə Cənubi Qafqazın ümumi ərazisi 186043 km² təşkil etdi. Sovet Rusiyası Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistan və Gürcüstanın ərazilərini genişləndirmək siyasətini həyata keçirdi. İrəvan quberniyasının Aleksandropol, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarının Batum sülhünə görə Türkiyəyə keçən əraziləri və Yeni

Bəyazid qəzası tamamilə, Şərur-Dərələyəz qəzasının Dərələyəz hissəsi, Sürməli və Naxçıvan qəzalarının bəzi əraziləri, həmçinin Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasının qərb hissəsi (Qafan, Gorus, Qarakilsə və Mehri) və Qazax qəzasının qərb hissəsi (Karvansaray (İcevan), Çəmbərək (Krasnoselsk), Şəmsəddil və Dilican rayonları) Ermənistana verildi. Tiflis quberniyasının Borçalı, Tiflis və Sığnax qəzaları da Gürcüstana verildi. Nəticədə Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistanın SSR-in ərazisi 29743 km²-ə, Gürcüstanın SSR-in ərazisi isə 69700 km²-ə çatdırıldı. Bununla da, Azərbaycan Cümhuriyyəti ərazisinin 27300 km²-i Azərbaycanın əlindən alındı və Azərbaycan SSR-in ərazisi 86600 km²-ə endirildi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. **Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA)**, fond (f.) 894, siyahı (siy.) 10, iş 31.
2. **ARDA**, f. 894, siy. 10, iş 192.
3. **ARDA**, f. 970, siy. 1, iş 1.
4. **Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİ İSSA)**, f. 277, siy. 2, iş 7.
5. **ARPIİ İSSA**, f. 277, siy. 2, iş 9.
6. **Türkiye Cumhuriyyəti Cümhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**, HR.HMŞ.İŞÖ, no. 124/20.
7. **BOA**, HR.SYS, no. 2303/4.
8. **BOA**, HR.SYS, no. 2372/1.
9. **BOA**, HR.SYS, no. 2373/4.
10. **BOA**, HR.SYS, no. 2375/8.
11. **BOA**, HRT, no. 0080.
12. **Türkiye Cumhuriyyəti Türk Tarih Kurumu Arşivi**, TP, no. 45/15.
13. “Azerbaycan Cumhuriyyəti Milli Meclisi Reisi Resulzade Mehmed Emin Bey’in Muharririmize Beyanatı”, **Vakit Gazetesi**, İstanbul, 26 Haziran 1334, no. 248, s.1.
14. “Azerbaycan-Ermenistan Hudut Meselesi”, **Haftalık Gazete**, İstanbul, 4 Temmuz 1334, no. 2, s. 6-7.
15. “Azerbaycan Murahhasları’yla Mülakat”, **Ati Gazetesi**, İstanbul, 26 Haziran 1334, no. 177, s. 1-2.
16. “**Azeri Türk**” **Dergisi**, 1928, Sayı: 9.
17. **Caucasia / 8th Field Survey Co. R.E / American Geographical Society Library Digital Map Collection** // [https:// collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agdm/id/1715](https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agdm/id/1715)
18. **Claims of the Peace Delegation of the Republic of Caucasian Azerbaijan Presented of the Peace Conference in Paris**, Imp. Robinet-Hautain, Paris, 1919.
19. “Kafkasya’da Müteşekkil Dört Hükümet Murahhasları İstanbul’da”, **İkdam Gazetesi**. İstanbul, 26 Haziran 1334, no. 7680, s. 1.
20. **Кавказский календарь на 1917 год**. Тифлис, 1916.

21. Vasif Qafarov, Batum konfransında Ermənistanın təşəkkülü və İrəvanın ermənilərə verilməsi məsələsi (11 may – 4 iyun 1918), **Bakı Universitetinin Xəbərləri**, Humanitar elmlər seriyası, 2019, №1, s. 66-91.
22. Vaqif Pirişev, **Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası**. Bakı, “Müəllim”, 2006.
23. Пространство Азербайджанской Республики, **Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г.** Под ред. Ставровского. Типография газеты Азербайджан, Баку, 1920, ч. 2, с. 50.
24. Mehmet Emin Resulzade, **Azərbaycan Cümhuriyeti**. Keyfiyet-i Təşəkkülü və Şimdiki Vaziyeti, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul, 1339-1341.
25. Mehmet Emin Resul-zade, **Das Problem Aserbeidschan**, Verlag der Zeitschrift “Kurtulusch”, Berlin, 1938.
26. Алимардан Топчибашев. **Меморандум**. Баку, «Азербайджан», 1993.
27. [Торçубаşов] А. [Али] М. [Мердан], **Azərbaycan'ın Тешәккүлү**, Ahmediye Matbaacılık Şirketi, İstanbul, 1918.
28. Əlimərdan Торçубаşов. **Paris məktubları**. Bakı, “Azərnəşr”, 1998.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Qafarov Vasif Vaqif oğlu – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi, AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.

Gafarov Vasif Vagif – Doctor of Philosophy in history, leading researcher, A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS. Azerbaijan, Baku.

XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA
ƏNƏNƏVİ SƏNƏTKARLIĞIN TARİXİ COĞRAFİYASI

©2022

SAHİBƏ BUDAQOVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ORCID: 0000-0002-5063-4680; e-mail: sahiba_ibrahim@yahoo.com

Xülasə: *Hələ qədim zamanlardan sənətkarlıq Naxçıvan bölgəsi əhalisinin ənənəvi məşğulluq sahələrindən biri olub. Naxçıvan bölgəsində sənətkarlığın inkişafı həm onun ayrı-ayrı sahələrinin istehsal etdiyi mallara tələbat, həm də ticarət əlaqələrinin səviyyəsi ilə şərtlənirdi. Başqa sözlə, sənətkarlıq və onun ayrı-ayrı sahələri bir tərəfdən cəmiyyətin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin, digər tərəfdən isə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin göstəricisi kimi çıxış edirdi. Eyni zamanda, orta əsrlərin bir çox şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvan və Ordubadın da sənayesinin əsasını sənətkarlıq təşkil edirdi. Qeyd etmək yerinə düşər ki, əl işlərini yalnız şəhərlərə aid etmək səhv olardı.*

Açar sözlər: *Naxçıvan, sənətkarlıq, inkişaf, məşğuliyət, şəhərlər, istehsal, ənənəvi məşğuliyət, tələbat*

HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE TRADITIONAL CRAFTS OF
NAKHCHIVAN IN THE SECOND HALF OF THE 18th – BEGINNING
OF THE 19th CENTURIES

©2022

SAHIBA BUDAGOVA*

*A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS
ORCID: 0000-0002-5063-4680; e-mail: sahiba_ibrahim@yahoo.com

Abstract: *Since ancient times, handicraft has been one of the traditional areas of employment for the population of the Nakhchivan region. The development of crafts in the Nakhchivan region was conditioned both by the demand for the manufactured goods by its individual branches and the level of trade relations. In other words, craftsmanship and its separate branches was an indicator, on the one hand, of the level of economic development of society, and on the other hand, of the country's foreign economic ties. As*

in many medieval towns, craft was the backbone of the industry of Nakhchivan and Ordubad. By the way; it would be a mistake to attribute the handicraft only to the cities.

Keywords: *craftsmanship, development, cities, traditional pursuits, production, Nakhchivan*

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ ТРАДИЦИОННЫХ РЕМЁСЕЛ НАХЧЫВАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII – НАЧАЛЕ XIX В.

©2022

САХИБА БУДАГОВА *

*Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0002-5063-4680; e-mail: sahiba_ibrahim@yahoo.com

Резюме: *С древних времён ремесленничество являлось одним из традиционных сфер занятости населения Нахчыванского края. Развитие ремесленничества в Нахчыванском крае было обусловлено как потребностью на товары, производимые отдельными его отраслями, так и уровнем торговых связей. Иначе говоря, ремесленничество и его отдельные отрасли выступали показателем, с одной стороны, уровня экономического развития общества, и внешнеэкономических связей страны, с другой стороны. Вместе с тем, ремесленничество, как и во многих городах средневековья, составляло ядро промышленности Нахчывана и Ордубада. Уместно отметить, что было бы ошибочным отнесение ремесленничества только лишь к городам.*

Ключевые слова: *Нахчыван, ремесленничество, развитие, занятость, городское производство, традиционные занятия, потребности*

Giriş:

Naхçıvan xanlığı Zəngəzur dağlarından Araz çayı dərəsinədək olan böyük bir ərazini – Dərələyəz, Əlincə, Xok, Əylis, Ordubad, Dəstə, Bəlları mahallarını əhatə edirdi. Xanlığın ərazisində 2 şəhər – Naхçıvan və Ordubad şəhərləri mövcud idi. Naхçıvan xanlığının inzibati və ticarət mərkəzi Naхçıvan şəhəri idi. xanlığın digər yaşayış məntəqələrinə nisbətən Naхçıvan şəhərində sənətkarlıq daha çox inkişaf etmişdi. Naхçıvan xanları xamlığı möhkəmlətmək, ticarət və sənətkarlığı inkişaf etdirmək məqsədi ilə bir sıra tədbirlər həyata keçirirdilər.

XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərini əhatə edən xanlıqlar dövrünü Naxçıvan xanlığında sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli dövr hesab etmək düzgün olmazdı. Demək olar ki, fasiləsiz davam edən ara müharibələri və yadellilərin hücumları, Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, Naxçıvan xanlığında da sənətkarlığın inkişafına ağır zərbə vururdu. Lakin bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, bölgənin bol xammal ehtiyatlarına malik olması və sənətkarların əsrlər boyu qazandıqları istehsal vəsaitləri bu sahədə hətta müəyyən uğurların əldə edilməsinə şərait yaradırdı¹.

Sənətkarlıq qədim zamanlardan Naxçıvan diyarında əhalinin ənənəvi məşğuliyyət sahələrindən biri olmuşdur. Naxçıvan diyarında sənətkarlığın inkişafı onun ayrı-ayrı sahələrinin həm istehsal etdiyi mallara olan tələbatı, həm də ticarət əlaqələrinin səviyyəsi ilə şərtlənmişdir. Başqa şəkildə desək, sənətkarlıq və onun ayrı-ayrı sahələri bir tərəfdən cəmiyyətin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin, digər tərəfdən isə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin göstəricisi kimi çıxış edirdi.

Məlumdur ki, sənətkarlıq qədim zamanlardan Naxçıvan diyarında əhalinin ənənəvi məşğuliyyət sahələrindən biri olmuşdur. Naxçıvan diyarında sənətkarlığın inkişafı onun ayrı-ayrı sahələrinin həm istehsal etdiyi mallara olan tələbatı, həm də ticarət əlaqələrinin səviyyəsi ilə şərtlənmişdir. XVIII əsrin II yarısı – XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan xanlığı ərazisində sənətkarlıq və onun ayrı-ayrı sahələri bir tərəfdən cəmiyyətin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin, digər tərəfdən isə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin göstəricisi kimi çıxış edirdi².

Bununla belə, sənətkarlıq bir çox orta əsr şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvan və Ordubadın da sənayesinin özəyini təşkil edirdi. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, sənətkarlığın təkcə şəhərlərə aid olunması səhv olardı. Çünki kənd yerlərində ilkin tələbatı kənd sənətkarları – xüsusilə dəmirçilər, nalbəndlər, duluşçular və bu kimi sənətkarlar təmin edirdilər. Kənd yerlərində sənətkarlığın inkişafında aztorpaqlı kəndlilərin rolu daha böyük idi. Çünki az olan məhsulu yığdıqdan və kiçik torpaq sahəsini əkdikdən sonra, bekar qalan kəndlilər də, istər-istəməz sənətkarlığın inkişafına öz töhfələrini verirdilər. Kəndlilərin qış dövründə sənətkarlığa meyl etməsi onlar üçün demək olar ki, daha çox həyat tərzinə çevrilmişdi. Çoxcəhətli təsərrüfatla məşğul olan kəndlilər ilk növbədə öz ailələrinin və təsərrüfatlarının ehtiyaclarını nəzərə alırdılar. Belə ki, kəndli ailələri çörək bişirir, ipək lifləri açır, yun darayır, yun sapları əyirir, rəngləyir, geyim paltarları tikir, dəri aşılayır, çarıq tikir, xalça toxumaqla məşğul olur, əl dəyirmanlarında un üyüdür, yaşayış evi və tövlə inşa edir, əmək alətləri hazırlayır, dülgərlik və dəmirçiliklə də məşğul olurdular.

Naxçıvan xanlığında elə bir kənd yox idi ki, orada sənətkarlıq mövcud olmuş olsun. Lakin kəndlərdə sənətkarlıq müəyyən qədər inkişaf etsə də, bu, əsasən daha

¹ R.Məmmədov **Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki (orta əsrlər dövrü)**. Bakı: “Elm”, 1977, 158 s.

² М.М.Алиев Нахичеванское ханство и его присоединения к России. – **Автореф. дисс. канд. ист. наук**. Баку, 1986.

çox şəhərlərdə, xüsusilə Naxçıvan xanlığının inzibati-siyasi və iqtisadi mərkəzi olan Naxçıvan şəhərində mərkəzləşmişdi³.

XVIII əsrdə Azərbaycan şəhərlərində, o cümlədən Naxçıvanda əsasən aşağıdakı sənət və peşələr mövcud idi: dərzi, papaqçı (börkçi), çəkməçi (başmaqçı), zərgər, sərrac (yəhər və s. qoşqu ləvazimatı düzəldib satan adam), dəmirçi, misgər, toxucu, boyaqçı, qəssab, çörəkçi, bənna, xarrat, dülgər, süşəçi, keçəçi, palançı, dabbağ, bəzzaz (arşın malı satan tacir), kababçı və s. Sənətkarlıqda primitiv texnikadan istifadə edildiyindən hər bir sənətkardan yüksək ustalıq tələb olunurdu⁴.

Naxçıvan diyarında sənətkarlıq istehsalı başlıca olaraq iki mərkəzdə – Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində cəmləşmişdi. Naxçıvan sənətkarlarının əsas məşğuliyyət sahəsi toxuculuq, xalçaçılıq, dəmirçilik, boyaqçılıq, dabbaqçılıq, dulusçuluq və s. idi. Sənətkarlıq istehsalında pambıq parça-bez istehsalı xüsusilə geniş yayılmışdır. Hər şeydən əvvəl bölgədə pambıq parça istehsalı xammalın – pambığın bolluğu ilə izah olunmalıdır. Yalnız Naxçıvan şəhərində XIX əsrin əvvəllərində 126 bez parça toxuyan sənətkar çalışırdı. İstehsal edilmiş parçaların az bir qismi daxili tələbatın ödənilməsinə sərf olunur, yerdə qalanları isə xarici bazarlara çıxarılırdı. Naxçıvan diyarında istehsal olunan pambıq parçalar, əsas etibarilə, Türkiyəyə və Gürcüstana ixrac olunurdu.

Naxçıvan diyarında sənətkarlıq istehsalında istifadə olunan əmək alətləri və texnika bütövlükdə aşağı səviyyədə olub, primitiv xarakter daşıyırdı. Əmək məhsuldarlığı istehsal texnikasının təkmilləşdirilməsi deyil, əsasən, əməyin intensivləşdirilməsi hesabına artırılırdı. Bununla belə, şəhər sənətkarlığı istehsalın təşkili və tətbiq olunan əmək alətlərinin məhsuldarlığı baxımından kənd sənətkarlığından xeyli yüksək idi. Kənd sənətkarlığı əsasən qapalı, natural xarakter daşıdığı halda, şəhər sənətkarlığı nisbətən əmtəə xarakteri daşıyırdı.

Yuxarıda sadalanan sənət növlərindən Naxçıvan xanlığında toxuculuq, xüsusilə pambıq parça toxumaq sənətinin daha geniş yayılmasını mübaliğəsiz qeyd etmək olar. Toxuculuqla məşğul olan hər bir ailədə, demək olar ki, primitiv da olsa əyirici və toxucu dəzgahı (mancanaq) var idi. Bu barədə Mülki müşavir İ.Şopenin “Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilən dövrdəki vəziyyəti” 1852-ci ildə Sankt-Peterburq EA-nın mətbəəsində çap olunan irihəcmli əsərində oxuyuruq:

“Buradakı sənətkarların əksəriyyətini toxucular təşkil edirlər. Hər ailənin öz dəzgahı vardı ki, bu dəzgahlarda da qadınlar iplərdən bez toxuyur və pambıq parça hazırlayırlar”⁵.

Mütəxəssislərin verdiyi məlumata görə, təkcə Naxçıvan şəhərində 40 ailədə bez parça toxunurdu. Toxuculuq məhsulları əsasən ilk növbədə hər bir ailənin öz

³ Сысоев Василий Михайлович, *Древность Нахичеванской АССР*. Баку, 1928.

⁴ *Нахичеванские рукописные документы XVIII-XIX вв. Передняя Азия в документах* (серия памяти Ю.Н.Маара). Кн. 1. Тбилиси, 1936.

⁵ Сумбатзаде Али Сумбатович. *Промышленность Азербайджана XIX в.* Баку: «ЭЛМ», 1964.

təsərrüfat və məişət tələbatını ödəyirdi. Naxçıvanda boyaqçılığın inkişafına da diqqət yetirilirdi. Yunun və müxtəlif ev əşyalarının boyanılmasında təbii bitkilərdən istifadə olunurdu⁶.

Naxçıvan şəhərində şüşəsazlıq inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri idi. Burada hasil olunan adi şüşələrlə yanaşı şəbəkələrin hazırlanmasında istifadə olunan al-əlvan şüşələr də hazırlanırdı. “Mətnədarən”da (“Matenadaran”) saxlanılan mənbələrin birindən məlum olur ki, İrəvan xanlığının hakimi Hüseynəli xan Naxçıvana məktub göndərərək Kəlbəli xandan xahiş edir ki, İrəvan şəhərində tikdirdiyi hamamın pəncərə şəbəkəsi üçün, 400 ədəd müxtəlif rəngli şüşə göndərsin. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, son zamanlara kimi elə təsəvvür yaranmışdı ki, Azərbaycanda al-əlvan şəbəkə şüşələri yalnız Şəki xanlığında mövcud idi. Yuxarıda gətirilən misaldan aydın olur ki, şəbəkənin coğrafiyası təkcə Şəki xanlığı ilə məhdudlaşmırdı. Digər tərəfdən, onu da qeyd etməliyik ki, şüşə hazırlamaq o qədər də asan peşə deyildi. Beləliklə, elə qənaətə gəlmək olar ki, Naxçıvanın şüşə istehsal edən sənətkarları öz məhsullarını xaricə göndərmək iqtidarında idilər. Bu isə həmin sənətkarların yüksək iş qabiliyyətinə malik olmalarına işarədir.

Sənətkar emalatxanaları, dükanlar, əsasən bazar meydanlarında cəmləşirdi. Bu isə başlıca olaraq yerli, xarici və tranzit ticarətlə bağlı idi. Naxçıvan bazarında irilixirdalı 138 dükan vardı. Onlardan yeddisi papaqçı, on biri çəkməçi, ikisi zərgər, beşi yəhər hazırlayan, biri qalayçı və digər sənətkara məxsus idi. Naxçıvan bazarında dükansız fəaliyyət göstərən peşə sahibləri də var idi ki, onları peşələri üzrə bu və ya digər yerlərdə işləmək üçün dəvət edirdilər. Həmin peşə sahiblərinə daşyonan (daşkəsən), bənna, xarrat, dülgər və b. daxil idilər⁷.

Naxçıvan diyarında maldarlığın inkişafı burada gön və dəri işləmə üzrə sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Şəhərdə bu sahədə on dükan (emalatxana) fəaliyyət göstərirdi.

Naxçıvan diyarında qoyunçuluğun inkişafı sahəsində əldə edilən yun, xalçaçıları lazımi qədər xammalla təmin edirdi.

Naxçıvan xalçaçılarının hazırladıqları gəbə, palaz, xalça, cecim, məfrəc evin otaqlarını bəzəmək üçün, xurcun və çuval, yola çıxanlar üçün istifadə olunurdu.

Naxçıvan diyarında əhəmiyyətinə, görə ikinci şəhər sayılan Ordubadda da sənətkarlıq inkişaf etmişdi. Lakin Naxçıvan şəhərinə görə, Ordubad sənətkarlarının fəaliyyəti müəyyən qədər məhdud idi⁸.

Ordubadda boyaqçılıq, dəri aşılama və dulusçuluq başqa sənət sahələrinə nisbətən daha geniş yayılmışdı. Burada səkkiz dəri aşılayan dükan, iki keçəçi dükan, bir boyaqxana və bir də dulusçu dükanı fəaliyyət göstərirdi. Ümumiyyətlə, Ordubad şəhərində otuz sənətkar dükanı var idi ki, onlardan da yuxarıda adını çəkdiyimiz

⁶ Статистическое описание **Нахичеванской провинции**, составленное В.Г. СПб., 1833.

⁷ Константин Андреевич Никитин К.Н. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд. **Сборник материалов для описания местности и племён (СМОМПК)**, вып. II. Тифлис. 1882.

⁸ **Naxçıvan sənətkarlığının müfəssəl dəftəri**. – İstanbul. Başbakanlıq Arxivi, iş 903.

sənətlərdən savayı, dərzilər, çəkməçilər, dəmirçilər, dəlləklər öz peşələri ilə məşğul olurdular.

Ordubadda, Naxçıvandan fərqli olaraq, qadınlar ev şəraitində ipək parça toxuyur və ipək saplar hazırlayırdılar. Toxuculuq sənətində Ordubadın xalçaçıları və bez parça hazırlayanları ustalıq baxımından heç də Naxçıvan sənətkarlarından geridə qalmırdılar. Ordubad və ümumiyyətlə, Naxçıvan diyarında toxunan parçalara xarici bazarlarda da böyük ehtiyac duyulurdu⁹.

Naxçıvan xanlığının hələ qədim dövrlərdən təşəkkül tapmış təbii-iqlim şəraiti insanların yaşayışı və təsərrüfat fəaliyyəti üçün əlverişli idi. XIX əsrin əvvəllərində tərtib edilmiş mənbənin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, xanlığın əhatə etdiyi 4500 verst¹⁰ ərazisinin şimal hissəsi sıx meşəliklərlə əhatə olunmuş hündür dağ silsiləsindən, mərkəz hissəsi kol-kosla örtülmüş təpələrdən, Araz çayı boyunca uzanan cənub hissəsi isə ovalıqlardan ibarət idi¹¹. Əkinçiliklə məşğul olmaq daha əlverişli olan ovalıqların ümumi sahəsinin 850 verst Naxçıvan, yerdə qalan 99 verst isə Ordubad bölgəsinin payına düşürdü¹². İqlim şəraiti baxımından Naxçıvan diyarının qışı soyuq, yayı isə isti keçirdi. Ovalıqlar yayda çox isti olduğundan əhali yaylaqlara qalxardı¹³.

Naxçıvan xanlığında təşəkkül tapmış isti və quru iqlim şəraiti əkinçiliyin inkişafı üçün süni suvarmanı həyatı zərurətə çevirirdi. Öyrənilən dövrdə xanlığın ərazisindən axan doqquz çay süni suvarma sisteminin yaradılmasında mühüm rol oynayırdı. Bu çaylardan ən böyüyü olan Araz çayının bu diyarın ərazisindəki uzunluğu 125 verstə bərabər idi¹⁴. Araz çayı ilə bərabər xanlığın ərazisindən Arpaçay, Naxçıvançay, Əlincəçay, Ordubadçay, Ustupuçay, Gilançay, Əylisçay, Vənəndçay axırdı¹⁵.

Yaşayış yerlərinin coğrafiyası baxımından Naxçıvan xanlığının əhalisi əsas etibarilə münbit torpaqlarda və suvarılması asan olan sahələrdə, çay kənarında özlərinə məskən salmışlar¹⁶.

Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra rus məmurları tərəfindən tərtib olunmuş statistik məlumata əsasən, Naxçıvan şəhəri daxil olmaqla, eyni adlı dairənin mahallarında

⁹ К.Смирнов, Ш.Гаибов Комментарий к кн.: «Нахчиванские рукописные документы – Передняя Азия в документах». Тбилиси, 1936.

¹⁰ А.г.э., s.83.

¹¹ С.Глинка. Описание переселения армян Азербайджанских в пределы России... Москва, 1831, с.103.

¹² А.С.Сумбатзаде. Промышленность Азербайджан, с.9; Г.Б.Абдуллаев. Азербайджан в XVIII в и взаимоотношение с Россией. Баку, 1965, с.129.

¹³ А.г.э., s. 133.

¹⁴ А.г.э., s. 151, 153, 155, 157, 225.

¹⁵ А.г.э., s. 133, 145, 169, 227, 229.

¹⁶ Məhəmməd Müslüm. *İrəvanlı Hüseyn Əli xanın məktubları (1789-1791)*. "Matenadaran", 233 sənəd, vərəq 21, həmin mənbəni fars dilindən Azərbaycan dilinə t.e.n.H.Ə.Dəlili çevirmiş və Azərbaycan EA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivinə təqdim etmişdir. Biz həmin tərcümədən istifadə etmişik, s. 65, 69, 73, 77, 79-80, 193, 196.

¹⁶ А.г.с., s. 193-196.

6177 ailə yaşayırdı. Bunların da çoxu (3450 ailə və yaxud 55,9%-i) Naxçıvan mahalının payına düşürdü. Ailə sayına görə Naxçıvan mahalından sonra qərb və şərq hissəsinə ayrılan Dərələyəz mahalında 1272 ailə (20,6%) yaşayırdı. Sonra ardıcılıqla Əlincə mahalı (718 ailə – 11,6%), Naxçıvan şəhəri (502 ailə və yaxud 8,1%) və Xok mahalı gəlirdi (235 ailə – 3,8%)¹⁷.

Eyni dövrdə, Ordubad şəhərində və Ordubad mahalında (Ordubad, Əylis, Dəstə, Cənənb və Bilev) 2292 ailə yaşayırdı¹⁸. Burada isə əhalinin çoxu ailə baxımından Ordubad mahalında (633 ailə və yaxud dairə üzrə ümumi ailə sayının 27,7%-i) və Ordubad şəhərində cəmlənmişdi (515 ailə və yaxud 22,5%-i). Yerdə qalan mahallar isə ailələrin sayı baxımından o qədər də böyük deyildi: Bilev mahalında 388 ailə (16,9%), Dəstə mahalında 319 ailə (13,9%), təqribən bir qədər də Əylis mahalında (318 ailə), 119 ailə isə (5,2%) Cənənb mahalında yaşayırdı.

Göründüyü kimi, Naxçıvan diyarında cəmi 8469 ailə yaşayırdı ki, bunun da 72,9%-i Naxçıvan mahalının, 27,1 %-i isə Ordubad mahalının payına düşürdü.

Əgər hər ailənin tərkibini orta hesabla 5 nəfərdən götürsək, onda Naxçıvan diyarında 42345 nəfərin (Naxçıvan mahalında 30885 nəfər, Ordubad mahalında isə 11460 nəfər) yaşadığını müəyyən etmiş olarıq.

XIX əsrin birinci rübündə (Rusiya işğalından əvvəl), Naxçıvan xanlığının ərazisində İran dövləti tərəfindən daha bir inzibati-ərazi bölgüsü, Məvazi-Xatun mahalı yaradılmışdı¹⁹. 9 kənddən ibarət olan bu mahal, ona daxil olan kəndlərin adlarından da göründüyü kimi, Naxçıvan şəhəri ətrafındakı kəndlərin hesabına yaranmışdır²⁰. İ.Şopenin əsərində Türkmənçay müqaviləsinə qədər buranın əhalisinin ümumi sayı haqqında məlumat verilmişdir. Həmin məlumata görə, Məvazi-Xatun mahalında 305 ailə yaşayırmış. Naxçıvan əyalətinin statistik təsvirinin verdiyi məlumatlarla müqayisədə görünür ki, XIX əsrin 30-cu illərinə qədər yalnız Naxçıvan şəhərində ailələrin sayı 2,4 dəfə (müvafiq olaraq 504 və 1204 ailə) və Xok mahalında 1,4 dəfə artmışdır. Digər mahallarda isə ailə sayında azalmalar müşahidə olunur: Əlincə mahalında 1,2 dəfə, Dərələyəz mahalında isə 1,1 dəfə. Ümumiyyətlə, statistik təsvirin məlumatlarından aydın olur ki, birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri dövründə ailə sayı baxımından Naxçıvan bölgəsində 1,3 dəfə azalma müşahidə olunur.

Ordubad bölgəsinə gəldikdə isə burada ailə sayında ciddi dəyişikliklər qeydə alınmamışdır. Türkmənçay müqaviləsinə qədər buranın beş mahalı və bir şəhərində (Ordubad) 2221 ailə olmuşdur. Müşahidələr göstərir ki, cüzi olsa da ailə sayında artım Ordubad şəhərində (1,6 dəfə), Dəstə və Cənənb mahallarında olmuşdur. Dəstə mahalında ailə sayı 319-dan 390-a, Cənənb mahalında isə 119-dan 142-yə yüksəlmişdir.

¹⁷ Məhəmməd Müslüm. **İrəvanlı Hüseyn Əli xanın məktubları (1789-1791)**, s. 65, 69, 73, 77, 79-80, 193, 196.

¹⁸ **A.g.ə.**, 193, 196.

¹⁹ İ.Şopen, **a.g.ə.**, s.611.

²⁰ **A.g.ə.**, s. 140, 142, 144.

Digər mahallarda isə ailələrin sayı xeyli azalmışdı. Bunun ən yüksək göstəricisi Ordubad mahalında idi – 3,2 dəfə. Burada ailə sayı 633-dən 193-ə enmişdi. Azalma Əylis və Bilev mahallarında da müşahidə olunurdu. Əylis mahalında əvvəlki dövrlə müqayisədə 13 ailə azalmış, 388 ailəsi olan Bilev mahalında isə artıq 349 ailə qeydə alınmışdır²¹.

Naxçıvan diyarı üzrə əhalinin sayına gəldikdə isə ailə tərkibinin beş nəfərdən ibarət olduğunu qəbul etsək, onda Naxçıvan diyarı üzrə əhalinin sayı 34655 nəfər olur ki, bunun da 67,9%-i Naxçıvan bölgəsinə, 32,1 %-i isə Ordubad bölgəsinin payına düşürdü.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Naxçıvan diyarının əhalisinin ümumi sayında da, xüsusilə XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində (34655-23450 nəfər və yaxud 18,2%) azalma hiss olunmuşdur. Bu azalmanın bir səbəbi çox güman ki, ölkə daxilində yaranmış siyasi sabitsizlikdən ehtiyat edən əhalinin qonşu əyalətlərə köçmələri ilə əlaqədardır. Həqiqətən də, mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, əhalinin köçmə halları birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri dövrünə təsadüf edir. Bu zaman əhalinin bir qismi İrana qaçmış, digər qismi isə Abbas Mirzənin əmri ilə, sonra zorla İrana köçürülmüşdür.

Müharibələr zamanı İrana könüllü köçən ailələrdən Naxçıvan mahalının Təzəkənd kəndinin 25 ailəsini, Nehrəm kəndinin 81 evlik əhalisini göstərmək olar²². Belə köçmələr Xok və Əlincə mahallarında, Ordubadın Dəstə mahalında da olmuşdur²³. Naxçıvan diyarının daxilində olan bəzi köçmə halları sosial məsələlərlə – torpaq azlığı, su çatışmazlığı və s. bu kimi hallarla da bağlı idi²⁴.

Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra əksinə, Naxçıvan diyarında əhalinin sayının artması müşahidə olunur. Bu da ilk növbədə İran ərazisindən ermənilərin, kütləvi şəkildə yeni zəbt edilmiş yerlərə köçürülməsi ilə bağlı idi²⁵.

Ermənilərin Türkmənçay müqaviləsindən sonra Naxçıvana köçürülmələri, xronoloji baxımdan tədqiqat dairəsindən kənar olsa da, həmin məsələnin aktuallığını nəzərə alaraq, bunun üzərində bir qədər dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik. Azərbaycan ərazisində İranla Türkiyə sərhədləri arasında, əsasən ermənilərdən ibarət olan xristian dövləti yaratmaq məqsədini güdən Rusiya dövlətinin belə hərəkəti, “Naxçıvanın statistik təsviri”ndə xristianlara edilən “atalıq qayğısı” kimi qiymətləndirilmişdir²⁶.

Mümkün qədər ermənilərin çox sayda köçürülməsi məqsədini güdən Rusiya hökuməti və kömək arzusunda olan ermənilər, köçürülən əyalətlərdə nə qədər boş yer olduğundan və torpağın keyfiyyətindən xəbərsiz idilər. Köçürülən ermənilərin sayı o qədər çox idi ki, onları tezliklə yerləşdirmək mümkün olmurdu. Bunun üçün də gəlmə ermənilər boş torpağı və evi olan yaxşı kəndləri seçir və ondan sonra yerli idarələrə

²¹ Шопен, **а.ғ.ә.**, s. 599-627, 688-690, 699, 670.

²² **А.ғ.ә.**, s. 133.

²³ **А.ғ.ә.**, s. 151, 153, 155, 157, 225.

²⁴ **А.ғ.ә.**, s. 133, 145, 169, 227, 229.

²⁵ С.Глинка. **Описание переселения армян Азербайджанских в пределы России...** Москва, 1831, с. 103.

²⁶ **А.ғ.ә.**, s. 82.

müraciət edərək, onları məskunlaşdıqları yerə qeydiyyatla salmalarını tələb edirdilər²⁷. Rusiyanın bu köçürmə siyasəti nəticəsində Naxçıvan diyarında erməni əhalisinin sayı sürətlə artmaqla yanaşı, eyni zamanda yerli əhaliyə də ziyan vururdu. Məcburiyyət qarşısında yerli əhali öz torpaqlarının bir qismini rus silahlıların qorxusu altında, gəlmə ermənilərə verməli oldular²⁸.

Naxçıvan diyarına köçürülən ermənilərin sayı barədə “Statistik təsvir”də, İ.Şopenin və S.Qlinkanın əsərlərində geniş məlumat vardır. Ancaq bu əsərlərdəki məlumatlarda say baxımından fərq vardır. Fikrimizcə, İ.Şopenin verdiyi məlumatları əsas kimi qəbul etmək olar, çünki “Statistik təsvir”in müəllifi köçüb gəlmiş ermənilərin tam şəkildə yerləşdiyini və bu yerləşmənin hələ də davam etdiyini göstərir²⁹. Bununla yanaşı, İ.Şopenin məlumatları ermənilərin yerləşdirilməsinin son mənzərəsini verirsə, “Statistik təsvir”də olan məlumatlar köçürülmənin ilkin mərhələsindəki vəziyyət barəsində təsəvvür yaradır.

“Statistik təsvir”dəki məlumata əsasən deyə bilərək ki, köçürülmənin ilkin mərhələsində Naxçıvan şəhərinə və eyni adlı dairənin 43 kəndinə 2285 erməni ailəsi və yaxud 11651 nəfər, Ordubad nahiyəsinin 4 kəndinə isə 266 erməni ailəsi və yaxud 1509 nəfər yerləşdirilmişdir. Naxçıvan diyarının 47 yaşayış məskəninə köçürmənin ilkin mərhələsində 2551 erməni ailəsi (13160 nəfər) məskunlaşmışdır ki, bunun da əsas hissəsi (88,5%) Naxçıvan dairəsinin payına düşürdü. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan dairəsində yerləşdirilən ailələr çox sıx şəkildə məskunlaşmışdır. Belə ki, Naxçıvan şəhərinə 416, Cəhri kəndinə 151, Küznüt kəndinə 72 erməni ailəsi yerləşdirilmişdi³⁰.

Köçürmənin sonrakı mərhələlərində Naxçıvan diyarında yerləşdirilmiş erməni ailələrinin sayında dəyişiklik olduğu nəzərə çarpır. İ.Şopenin göstərdiyi kimi, artıq 1831-ci ildə Naxçıvan diyarında gəlmə erməni ailələrinin sayı 2387 olmuşdur³¹. “Statistik təsvir”də verilən ailə sayı arasında fərq 164 ailəyə bərabərdir. Fikrimizcə, köçüb gəlmiş ermənilərin sayının çoxluğundan, boş və bərekətli torpaqların çatışmazlığından, sonralar, yəni 1831-ci ilə qədər bu 164 erməni ailəsi Naxçıvan diyarından köçüb Azərbaycanın sabiq İrəvan və Qarabağ xanlıqları, habelə digər bölgələrində yerləşmişdilər.

Gəlmə ermənilər Naxçıvan və Ordubad dairələrinin bərekətli torpaqlarında özlərinə məskən seçmişdilər. Məsələn, Naxçıvan dairəsinin Dərələyəz mahalına 507, Naxçıvan mahalına 941 erməni ailəsi yerləşdirilmişdir. Ordubad dairəsində isə gəlmə ermənilərlə ən çox məskunlaşmış mahal Bilev mahalı idi (171 ailə). İ.Şopenin tərtib etdiyi cədvəldən görünür ki, gəlmə ermənilər, yerli ermənilərin sayı az olan mahallarda yerləşdirməyə

²⁷ Məhəmməd Müslüm. **İrəvanlı Hüseyin Əli xanın məktubları (1789-1791)**. “Matenadaran”, 233 sənəd, vərəq 21, həmin mənbəni fars dilindən Azərbaycan dilinə t.e.n.H.Ə.Dəlili çevirmiş və Azərbaycan EA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi arxivinə təqdim etmişdir. Biz həmin tərcümədən istifadə etmişik, s. 83.

²⁸ **A.g.s.**, v.21; s. 83.

²⁹ **A.g.s.**, v.21; s. 48.

³⁰ **A.g.s.**, s. 125-127.

³¹ Шопен, **a.g.ə.**, s. 635-638.

üstünlük verilmişdi. Misal üçün, 150 erməni ailəsi olan Naxçıvan mahalına daha 941 ailə yerləşdirilərək onların sayını 1041-ə qaldırmaqla yerli azərbaycanlıların sayını (979 ailə) üstələmişlər. 58 erməni ailəsi olan Dərələyəz mahalına daha 50739 erməni ailəsi yerləşdirilmişdir³². Çar Rusiyası sabiq Naxçıvan xanlığının ərazisində azərbaycanlıların sayını bu üsulla azaltmağa çalışmışdır.

Köçürmə siyasətində nəzərə çarpan bir cəhət də, ermənilərin heç ayaqları dəyməyən mahallarda yerləşdirilməsi olmuşdur. Belə ki, əhalisi yalnız 282 azərbaycanlı ailəsindən ibarət olan Məvazi-Xatun mahalında 216 erməni ailəsi, əhalisi 767 azərbaycanlı ailəsindən ibarət Ordubad şəhərində isə 36 erməni ailəsi yerləşdirilmişdir³³. Köçürmə siyasəti nəticəsində Naxçıvan diyarında həm süni şəkildə erməni (xristian) əhalisinin sayı artırılmış, həm say baxımından azərbaycanlılar ilə ermənilər arasında olan nisbət dəyişdirilmiş, həm də Naxçıvan diyarının bütün mahallarına ermənilər yerləşdirilmişdi. Bununla da çar hökuməti

Naxçıvan diyarında şəhərlərdən savayı, Dərələyəz mahalında, başqa kənd yerlərindən fərqli olaraq, əhali sənətkarlığın müxtəlif sahələri ilə məşğul olurdu. Mahalda toxuculuq daha çox inkişaf etmişdi. Burada da, əsasən, xalça, ipək və bez parçalar toxunardı.

Naxçıvan diyarında toxunan və xarici bazarda ən çox satılan parçalardan qırmızı rəngli bez parça olmuşdur. Bez parça çox zaman daha artıq ehtiyac duyulan Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına satılmağa aparılırdı. Yerli tacirlər Naxçıvan diyarında toxunmuş pambıq parçaları Türkiyənin şəhərlərinə, o cümlədən Qarsa, Bəyazidə, habelə Gürcüstana aparırdılar. Əldə edilən məlumatlara görə, bir ildə Türkiyənin Qars və Bəyazid şəhərlərinə, Naxçıvan diyarından 15 min puda qədər pambıq parça aparılmış³⁴.

Ordubad şəhərində pambıq parçalarla yanaşı, xarici bazara ən çox ehtiyac duyulan ipək parçalar da ixrac edilirdi.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvan diyarında sənətkarlığın coğrafiyası, əsas etibarilə ölkənin iqlim şəraitindən və təbii sərvətlərindən asılı idi. Heç də təsadüfi deyildir ki, əhalisinin böyük bir hissəsi maldarlıqla məşğul olduğu üçün burada yundan hazırlanmış məmulat sənətkarlar tərəfindən hazırlanan əşyalar arasında əsas yerlərdən birini tuturdu. Bez və digər pambıq parçaların sənətkarlar tərəfindən hazırlanması da bilavasitə kənd təsərrüfatı ilə, xüsusilə pambıqçılıqla əlaqədar idi. Lakin bu o demək deyildir ki, Naxçıvan diyarında sənətkarlığın digər növləri olmamışdır. Doğrudur, Naxçıvan diyarında ustalar sənətkarlığın başqa sahələri sahəsində də çalışırdılar. Lakin həmin sənətkarların taleyi əsas etibarilə gəlmə xammaldan asılı idi³⁵.

Çar hökumətinin köçürmə siyasətinə qədər Naxçıvan diyarının əhalisinin böyük əksəriyyəti azərbaycanlılar idi, bu vaxt burada 5538 azərbaycanlı ailəsi yaşayırdı ki,

³² Шопен, а.г.э., s. 635-638.

³³ Шопен, а.г.э., s.279-482.

³⁴ Naxçıvan sancağının müfəssəl..., iş 903.

³⁵ В.М.Сысоев, а.г.э., s.103.

onların da sayı 24385 nəfərə bərabər idi. Halbuki erməni ailələrinin sayı köçürməyə qədər 930 idi (və yaxud 5078 nəfər)³⁶. Göründüyü kimi, köçürmə siyasətinə qədər Naxçıvan diyarının əhalisinin 82,8%-ni azərbaycanlılar təşkil edirdi, erməni əhalisinin sayı isə 17,2%-ə bərabər idi.

Mövzudan bir qədər uzaqlaşaraq, qeyd etməliyik ki, hazırda Azərbaycan torpaqlarına göz dikən erməni təcavüzkarları, erməni ideoloqlarının üzdənirəq nəzəriyyələrinə əsaslanaraq, heç bir dəlilləri olmadan, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında, xüsusilə Naxçıvan diyarında və Qarabağda yaşamalarını az qala eramızdan əvvəlki dövrlə əlaqələndirirlər. Bu qeyri-elmi fikri ifşa edən Azərbaycan alimlərinin əksəriyyəti, xüsusilə Z.M.Bünyadov, İ.H.Əliyev, M.A.İsmayılov, F.Məmmədova və başqaları mövcud tarixi sənədlərə arxalanaraq ermənilərin Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində məskunlaşmalarını 1828-ci ildə imzalanan Türkmənçay müqaviləsi ilə əlaqələndirirlər. Bu məsələdən bəhs olunarkən, nədənsə 1829-cu ildə imzalanmış Ədirnə müqaviləsi xatırlanmır. Halbuki həmin tarixi aktlara (Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrinə), ikinci Rusiya-İran müharibəsinə və 1828-1829-cu il Rusiya-Türkiyə müharibəsinə rus tarixçiləri və hərbiçiləri tərəfindən xüsusi kitablar da həsr olunmuşdur. Həmin kitablardan ən maraqlısının müəllifi S.Qlinka³⁷ və əsərindən istifadə etdiyimiz İ.Şopendir. Bu məsələyə XX əsrin əvvəllərində N.Şavrov da toxunmuşdur³⁸. S.Qlinkanın yazdığına görə, Türkmənçay müqaviləsindən üç ay yarım keçmiş, Rusiyanın yeni ərazilərinə, daha doğrusu çar Rusiyası tərəfindən işğal olunmuş sabiq Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ xanlıqlarına 40000 erməni köçürülmüşdür. Bu “köçürmənin” təşəbbüsçüsü milliyətcə erməni olan X.Y.Lazarev idi. O, hələ ikinci Rusiya-İran müharibəsi bitməmiş, 1827-ci ildə ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülmələrinin layihəsini tərtib edərək, çar hökumətinə təqdim etmişdi. Bu layihənin ana xəttini Rusiya imperiyasının tərkibində “Erməni çarlığının bərpa olunması” təşkil edirdi. Həmin ideya Rusiyanın hakim dairələri üçün İranla Türkiyə sərhədlərində xristianlardan ibarət olan vilayətin yaradılmasına bir bəhanə oldu. 1828-ci ilin mart ayında general-adyutant A.X.Benkendorf X.Y.Lazarevin layihəsini imperator I Nikolaya təqdim etdi. Həmin bədnam layihədə “Qədim Ermənistan” aid olan yerlərin adı çəkilmişdir: Naxçıvan, İrəvan, Şəki, Şamaxı xanlıqlarının əraziləri.

İmperator I Nikolayı hər şeydən əvvəl, Türkiyə və İranla, yəni müsəlman ölkələri ilə sərhəd zonalarını möhkəmləndirmək daha çox maraqlandırdığı üçün o, 1828-ci il martın 21-də xüsusi qərarla Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını ləğv edərək əvəzində həmin ərazidə süni olaraq “Ermənistan vilayəti” yaratdı. Bu vilayət 1850-ci ilə kimi davam etmiş, sonra isə İrəvan quberniyası ilə əvəz olunmuşdur. Naxçıvan diyarı da həmin quberniyaya daxil edilmişdir³⁹.

³⁶ В.М Сысоев, а.г.э., s.302.

³⁷ С.Глинка, а.г.э., s.103.

³⁸ Н. Шавров. Русская колонизация на Кавказе. Вопросы колонизации. – СПб. 1911.

³⁹ В.Туманян. Материалы к новой истории Восточной Армении. – «Вестник общественных наук», Ереван, 1986, №8, с. 88.

Nəticə:

Köçürmə siyasəti nəticəsində Naxçıvan diyarında erməni əhalisinin sayı xeyli artdı. Doğrudur, ermənilər sayca azərbaycanlılardan çox ola bilməsələr də, hesablamalarımıza görə, əgər azərbaycanlıların sayı artmamışdısa da (halbuki İ.Şopenin cədvəlindən də görüldüyü kimi, müəllif azərbaycanlı əhalisinin sayının artıb-artmamasına dair heç bir fikir söyləmir və statistik məlumat vermir). Köçürülmə nəticəsində Naxçıvan diyarında yaşayan azərbaycanlıların sayı 58,8%, ermənilərin sayı isə 1,2%-ə bərabər olmuşdur . Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, köçürülmə siyasətinə qədər və köçürülmələr dövründə, azərbaycanlı əhalinin təbii artımını qəbul etsək, Naxçıvan diyarının etnik tərkibində azərbaycanlıların payına düşən 58,8%-i bir minimum olaraq qəbul etmək lazımdır. Biz əminik ki, aşkar olunacaq yeni sənədlər dediklərimizi bir daha təsdiq edəcək.

Araşdırdığımız mənbələrdə, Naxçıvan diyarının müsəlman əhalisinin tayfalar üzrə bölündüyü də qeyd edilir. Ancaq bu bütün əhaliyə deyil, yalnız Naxçıvan şəhəri və eyni adlı mahalda yaşayan Kəngərlilərə, həmçinin Dərələyəz mahalının şərq hissəsində yaşayan və “Qaraca kürdləri” adlanan əhaliyə də aid edilmişdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. R.Məmmədov **Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki** (orta əsrlər dövrü). Bakı: “Elm”, 1977, 158 s.
2. М.М.Алиев Нахичеванское ханство и его присоединения к России. – **Автореф. дисс. канд. ист. наук.** Баку, 1986.
3. **Сысоев Василий Михайлович**, Древность Нахичеванской АССР. **Баку, 1928.**
4. **Нахичеванские рукописные документы XVIII-XIX вв. Передняя Азия в документах** (серия памяти Ю.Н.Маара). Кн. 1. Тбилиси, 1936.
5. Сумбатзаде Али Сумбатович. **Промышленность Азербайджана XIX в.** Баку: «Элм», 1964.
6. **Статистическое описание Нахичеванской провинции, составленное В.Г.** СПб, 1833.
7. Константин Андреевич Никитин К.Н. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд. **Сборник материалов для описания местности и племён (СМОМПК), вып. П.** Тифлис. 1882.
8. **Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri.** – İstanbul. Başbakanlıq Arxivı, iş 903.
9. К.Смирнов, Ш.Гаибов Комментарий к кн.: «**Нахчиванские рукописные документы – Передняя Азия в документах**». Тбилиси, 1936.
10. К.Смирнов, Ш.Гаибов Комментарий к кн.: «**Нахчиванские рукописные документы – Передняя Азия в документах**». Тбилиси, 1936, s.83.
11. С.Глинка. **Описание переселения армян Азербайджанских в пределы России...** Москва, 1831, с. 103.

12. А.С.Сумбатзаде. **Промышленность Азербайджан**, с.9; Г.Б.Абдуллаев. **Азербайджан в XVIII в и взаимоотношение с Россией**. Баку, 1965, с.129.
13. Məhəmməd Müslüm. **İrəvanlı Hüseyn Əli xanın məktubları (1789-1791)**. “**Matenadaran**”, 233 sənəd, vərəq 21, həmin mənbəni fars dilindən Azərbaycan dilinə t.e.n.H.Ə.Dəlili çevirmiş və Azərbaycan EA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivinə təqdim etmişdir. Biz həmin tərcümədən istifadə etmişik, s. 65, 69, 73, 77, 79-80, 193, 196.
14. Məhəmməd Müslüm. **İrəvanlı Hüseyn Əli xanın məktubları (1789-1791)**, s. 65, 69, 73, 77, 79-80, 193, 196.
15. İ.Şopenin “**Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilən dövrdəki vəziyyəti**” 1852-ci ildə Sankt-Peterburq EA-nın mətbəəsində çap olunan irihəcmli əsər.
16. С.Глинка. **Описание переселения армян Азербайджанских в пределы России...** Москва, 1831.
17. Məhəmməd Müslüm. **İrəvanlı Hüseyn Əli xanın məktubları (1789-1791)**. “**Matenadaran**”, 233 sənəd, vərəq 21, həmin mənbəni fars dilindən Azərbaycan dilinə t.e.n.H.Ə.Dəlili çevirmiş və Azərbaycan EA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivinə təqdim etmişdir. Biz həmin tərcümədən istifadə etmişik.
18. İ.Şopenin “**Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilən dövrdəki vəziyyəti**” 1852-ci ildə Sankt-Peterburq EA-nın mətbəəsində çap olunan irihəcmli əsər.
19. **Нахçıван санцаğıнын мүфəссəl dəфтəри**. – İstanbul. Başbakanlıq Arxivi, iş 903.
20. В.М.Сысоев. **Древность Нахичеванской АССР**. Баку, 1928.
21. С.Глинка. **Описание переселения армян Азербайджанских в пределы России...** Москва, 1831.
22. Н. Шавров. **Русская колонизация на Кавказе**. Вопросы колонизации. – СПб. 1911.
23. В.Туманян. Материалы к новой истории Восточной Армении. – «**Вестник общественных наук**», Ереван, 1986, №8, с. 88.
24. М.М. Алиев. Нахичеванское ханство и его присоединения к России. – **Автореф. дисс. канд. ист. Наук**. Баку, 1986.
25. **Нахичеванские рукописные документы XVIII-XIX вв. Передняя Азия в документах (серия памяти Ю.Н.Маара)**. Кн.1. Тбилиси, 1936.
26. К.Н.Никитин Город Нахичевань и Нахичеванский уезд. **Сборник материалов для описания местности и племен (СМОМПК)**, вып. П. Тифлис. 1882.
27. Константин Андреевич Никитин К.Н. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд. **Сборник материалов для описания местности и племён (СМОМПК)**, вып. П. Тифлис. 1882.
28. К.Энгельгардт Нахичевань. – «**Кавказский календарь на 1852 г.**». Тифлис, 1851.

29. А.С.Сумбатзаде. **Промышленность Азербайджана XIX в.** Баку: «ЭЛМ», 1964.
30. İ.Şopenin “**Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilən dövrdəki vəziyyəti**” 1852-ci ildə Sankt-Peterburq EA-nın mətbəəsində çap olunan irihəcmli əsər.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Budaqova Sahibə İbrahim qızı – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi, dosent, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.

Budagova Sahiba Ibrahim – Doctor of Philosophy in history, leading researcher, A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS. Azerbaijan, Baku.

AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRLƏRİNİN TARİXİNİN TƏDQIQINDƏ
RUSİYA DÖVLƏT HƏRBI TARIX ARXIVI SƏNƏDLƏRİ MƏNBƏ KİMİ
(XVIII ƏSRİN SONU – XIX ƏSRİN İLK YARISI)

© 2022

RÖVŞƏN MƏMMƏDLİ*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
ORCID: 0000-0001-9431-8084; e-mail: rovsen-banu@mail.ru

***Xülasə:** Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində arxiv materiallarının böyük əhəmiyyəti vardır. Rusiya Dövlət Hərbi Tarixi Arxivinin sənədləri XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mühüm tarixi mənbələrdir. Arxivdə Azərbaycan şəhərlərinin qala divarları, sarayları, karvansaraları, hamamları, evləri, körpüləri və digər tikililəri haqqında məlumatlar qorunub saxlanılır. Bu arxivin materialları sırasına Rusiya imperiyasının rəsmi hərbi sənədləri daxildir. Arxiv sənədlərində tədqiq olunan dövrdə Bakı, Gəncə, Şamaxı, Şəki, Şuşa, Quba, Lənkəran və Naxçıvan kimi şəhərlərin iqtisadiyyatı, mədəniyyəti, demoqrafiyası və müəyyən dərəcədə siyasi tarixi haqqında ətraflı tarixi məlumatlar öz əksini tapmışdır.*

***Açar sözlər:** Arxiv, plan, fond, material, xanlıqlar, şəhərlər, qala divarları*

DOCUMENTS OF RUSSIAN STATE MILITARY HISTORY ARCHIVE AS A
SOURCE IN STUDYING THE HISTORY OF AZERBAIJANI CITIES
(end of XVIII century – first half of XIX century)

© 2022

ROVSEN MAMMADLI*

*A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS
ORCID: 0000-0001-9431-8084; e-mail: rovsen-banu@mail.ru

***Abstract:** Archival materials are of great importance in the study of the history of Azerbaijan. The documents of the Russian State Military History Archive are important historical sources in the study of the history of Azerbaijan in the XVIII-XIX centuries. The archive contains information about the fortress walls, palaces, caravanserais, baths, houses, bridges and other buildings of Azerbaijani cities. The materials of this archive*

include official military documents of the Russian Empire. Archival documents provide detailed historical information about the economy, culture, demography, and to some extent the political history of cities such as Baku, Ganja, Shamakhi, Sheki, Shusha, Guba, Lankaran and Nakhchivan during the period under study.

Keywords: *Archive, plan, fund, material, khanates, cities, castle walls.*

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ГОРОДОВ НА
ОСНОВЕ ДОКУМЕНТОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКОГО
АРХИВА РОССИИ

© 2022

РӨVŞƏN MƏMMƏDLİ*

*Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА

ORCID: 0000-0001-9431-8084; e-mail: rovsen-banu@mail.ru

Резюме: *Архивные материалы имеют большое значение в изучении истории Азербайджана. Документы Российского государственного военно-исторического архива являются важными историческими источниками в изучении истории Азербайджана XVIII-XIX веков. В архиве содержится информация о крепостных стенах, дворцах, караван-сараях, банях, домах, мостах и других постройках азербайджанских городов. К материалам указанного архива относятся официальные военные документы Российской империи. Архивные документы содержат подробные исторические сведения об экономике, культуре, демографии и, в некоторой степени, политической истории таких городов, как Баку, Гянджа, Шамаха, Шеки, Шуша, Губа, Лянкяран и Нахчыван в изучаемый период.*

Ключевые слова: *Архив, план, фонд, материал, ханства, города, крепостные стены*

Giriş:

Azərbaycan tarixşünaslığının yazılmasında və tədqiqində müxtəlif qaynaqlardan istifadə edilir. Tarixin hər dövrünün yazılmasında özünə məxsus etibarlı mənbələri vardır. XVIII-XIX əsr Azərbaycan tarixinin tədqiqində Rusiya mənbələri xüsusi rol oynayır. Rusiya mənbələri üzrə Azərbaycan tarixinin tədqiqi böyük ölçüdə Rusiya dövlətinin

müxtəlif arxivlərinə əsaslanır¹. Bu arxivlər arasında Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivi əsas yerlərdən birini tutur. Arxivin sənədləri Azərbaycan tarixinin xanlıqlar dövrünün və Azərbaycana rus hərbi ekspansiyasının tədqiqində mühüm rol oynayır. Belə ki, arxivdə Azərbaycanın XVIII-XIX əsrlərinə aid vacib materiallar saxlanılır. Bu materiallar arasında Azərbaycan şəhərləri haqda zəngin informasiya da mövcuddur.

Tədqiq olunan dövrdə şəhərlərdə əsasən qala divarları, saraylar, karvansaralar, hamamlar, yaşayış evləri, körpülər və digər növ tikililər üstünlük təşkil etmişdir. Buna görə arxivdə bu tikililərə aid xeyli sayda sənədlər vardır. Bu sənədlər vasitəsilə dövrün şəhərsalması və onlarda olan tikililərin ümumi memarlıq mənzərəsini tədqiq etmək mümkündür. Arxiv sənədləri tədqiq edilən dövrdə nəinki, şəhərsalmanın ümumi xarakterini müəyyən etməyə imkan verir, onlar həmçinin Bakı, Gəncə, Şamaxı, Şəki, Şuşa, Quba, Lənkəran və Naxçıvan kimi şəhərlərin iqtisadiyyatı, mədəniyyəti, demografiyası, müəyyən qədər siyasi tarixi bəzə ətraflı tarixi məlumat əldə etmək imkanı yaradır.

Arxivdə olan məlumatlar XVII əsrin sonları, XVIII əvvəllərindən başlayır. Azərbaycanda xanlıqlar dövrü olduğundan bu vaxtın materialları əsasən qalalar və yollarla bağlıdır. Sənədlər arasına əsasən xanlıqlarla Rusiya imperiyası arasında rəsmi diplomatik məktublaşma, hərbi məktublar, casus hesabatları, imperatora xahişlər, ticarət müqavilələri və icmallardır. Bu sənədlərdə dövrün şəhər-qalaları, körpüləri və yolları ətraflı təsvir edilir.

Ümumiyyətlə arxivdə əsas diqqət çəkən məqam Azərbaycan qalalarının və şəhərlərinin planlarının qorunub saxlanmasıdır. Belə ki, Rusiya Dövlət Hərbi-Tarix arxivinin fondlarına Bakı, Gəncə, Şamaxı, Şuşa, Şəki, Quba, Lənkəran, Naxçıvan şəhər-qalalarının müxtəlif illərə aid planlarının çertyojları daxildir².

Bakı şəhəri haqda RDHTA-də saxlanılan məlumatlar:

Rusiya Dövlət Hərbi-Tarix Arxivi içərisində Azərbaycan şəhərləri arasında Bakı şəhərinin planları üstünlük təşkil edir. Bunun əsas səbəbi Bakı şəhər-qalasının XVIII əsrin əvvəllərindən Rusiya imperiyasının diqqətində olması, XIX əsrin ortalarından isə şəhərdə sənayenin inkişafı ilə bölgənin ən iri yaşayış məntəqəsinə çevrilməsi ilə bağlı idi.

Bakı şəhərinin planları içərisində ən erkənləri 1723-cü və 1738-ci illərə aid olan planlardır³. Bakı şəhəri qala ilə əhatə olunmuş və bu planlarda şəhər-qalasının ətraflı

¹ **Россия и Азербайджанские ханства во второй половине XVIII-XIX веков (Сборник документов) Т.1 (1751-1775 гг.).** Составитель Т.Т.Мустафазаде. Баку, Турхан ИПО, 2018, с 28.

² **Планы и описания городов, крепостей, селений и других населённых пунктов бывшей Российской империи // Российский государственный военно-исторический архив, ф. 349, оп. 3, д. 3329, д. 3334, д. 3338, д. 3339, д. 3345.**

³ **План Бакинской крепости, снятый инженером, подполковником Людвигом Хавтуном в 1738 г. // РГВИА, ф. 349, оп. 3, д. 3322, д. 3324, 3482.**

təsviri verilmişdir. Məhz bu planlarda Bakı şəhər qalasının dövrümüzə qədər gəlib çatmış bir yox, iki qala divarından ibarət olduğu görsənirdi. 1723-cü ilin planında qala divarlarından şəhərə beş giriş qapısının olduğu görünür. Bunlardan üçü dəniz tərəfdən olan girişlər idi. Məhz bu planda qala divarlarının şərq və qərb tərəfdən dənizin içinə daxil olduğu görsənirdi. Hər iki tərəfdən divarlar 30 m dənizin içinə doğru uzanırdı. Dəniz tərəfdən isə qala içərisində iki iri tikili – Qız qalası və onun yanında dövrümüzə qədər gəlib çatmayan daha bir qalanın yerləşdiyi görünür. 1738-ci il planının üzərində onun mühəndis podpolkovnik Lüdviq Xavtun tərəfindən tərtib edildiyi yazılır. Bakı şəhərinin arxivdə qorunan 1740-cı il planı da maraqlı sənədlərdəndir⁴. Plandan biz şəhər kənarında neftin axdığı quyular və zəfəran bağları haqda məlumat alırıq.

Arxivdə qraf Valerian Zubovun ekspedisiya korpusunun başında 1796-cı ildə Azərbaycana yürüşü⁵ zamanı Bakı şəhərinin planın çəkildiyi çertyojlar qorunur. Bu çertyojların üzərində mühəndis polkovnik kavaler Kristian Truzsonun imzası vardır⁶. Bu plan əvvəlki planlardan elə də fərqlənmir, yalnız burda artıq dənizin içinə doğru uzanan qala divarlarından yalnız biri, sağ tərəfdə olanı əksini tapmışdır. Həm də onu qeyd edək ki, Bakı qalasının dənizin içərilərinə doğru uzanan divar qalaları sonuncu olaraq, bu planda təsvir edilmişdir. Bundan sonrakı planlarda biz bu hala rast gəlinmir⁷. Burdan da belə ehtimal yürütmək olar ki, artıq XVIII əsrin sonlarında dənizin içinə doğru uzanan qala divarları dağılmışdır. Həmçinin bu planda Bakı şəhərinin təkcə qala divarları daxilində deyil, ondan kənar da məskunlaşmasını görürük. Belə ki, planda qala divarlardan çöldə yaşayış evlərinin olduğu məhəllənin çertyojları çəkilmişdir.

Rusiya ilə ticarətin ən mühüm mərkəzi Bakı idi. Bakı Xəzər dənizinin ən yaxşı limanı idi⁸. Bu səbəbdən Bakıya maraqlı böyük idi. Arxivdə 349-cu fondun 3 sayılı qovluğunda Bakı qalasının dəniz sahilində vaxtı ilə yerləşən ticarət kompleksinin ətraflı planı vardır. Bu qovluğun 3318 sayılı vərəqində hazırda mövcud olmayan ticarət kompleksinin planı çəkilmişdir. Plandan ticarət kompleksinin Bakı qalasının dəniz sahilli tərəfində yerləşdiyi və qalanın bu hissəsində kifayət qədər böyük yer tutduğu aydın olur. Ticarət kompleksinə daxil dükan və tikililər demək olar ki, dəniz sahilində yerləşirdi. Şəhər tərəfdən onlar şəhərin əsas ticarət küçəsi boyunca uzanırdılar. Plandan görüldüyü kimi Bakı şəhərinin əsas ticarət küçəsi şimal tərəfdən Şamaxı darvazalarından başlayaraq,

⁴ Абдулвахаб Саламзаде. **Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв.** Баку, 1964. Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, с.117.

⁵ **От времён Императрицы Екатерины II до Царствования Павла Петровича с 1763 до 1890 (30 лет)** // А.А.Вакханов adına Tarix İnstitutu. Elmi Arxivi. Fond. 1795. qovluq №2, s. 50.

⁶ **План Бакинской крепости, снятый инженером, подполковником и кавалером Христьяном Трузоном в 1796 г.** // РГВИА, ф. 846. д. 21 665.

⁷ Саламзаде, **а.г.ә.**, s.119.

⁸ Tofiq Mustafazadə. **Azərbaycan-Rusiya münasibətləri XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində.** Bakı, “Şərq-Qərb”, 2013, s.50.

şəhərin sağına doğru cənub-şərq tərəfə uzanır, oradan cənub-qərbə istiqamətlənir və şəhərin cənub qərbində olan Salyan darvazalarında bitirdi⁹.

Plandan görüldüyü kimi ticarət kompleksi altı əsas binadan ibarət idi. Bunlardan da dördü karvansara, biri ticarət köşkü, biri isə məscid olmuşdur. Arxivdə bu qovluqda saxlanılan 1796-cı il Bakı şəhərinin planında karvansaraların binası əhəmiyyətli yer tuturdu. Bu da öz-özlüyündə bizə Bakı şəhərinin dəniz ticarətində vacib qovşaq olduğunu deməyə əsas verir. Həm də plandan belə görsənirdi ki, kvadrat formalı bu karvansaraların daxilində iri anbar otaqları da mövcud olmuşdur. Planın təhlili bizə Şirvanşahlar sarayı və hazırda mövcud olmayan Xan sarayı ilə birlikdə ticarət kompleksinin Bakı şəhərinin əsas memarlıq tikililərindən olduğu qənaətini yürütməyə imkan verir.

Bakı şəhərinin 1796-cı il baş planından Bakı şəhəri qala divarlarından kənarında hazırda olmayan iri karvansaranın yerləşdiyi məlum olur. Planda bu karvansaranın çertyojları ətraflı şəkildə verilmişdir. Karvan-sarayın qala divarlarından təxminən 500-600 metr kənarında olduğu görsənirdi. Hətta planda karvansara qala da adlandırılır¹⁰. Lakin çertyojlardan bu tikilinin Abşeronda olan digər qalalardan fərqləndiyi görünür. Böyük ehtimalla karvansara Azərbaycanın digər bölgələrində qala kənarlarında olan karvansaralar ilə eyni üslubda xarici görkəmi qalaya oxşar tikildiyindən, planı tərtib edənlər onu qala kimi plana daxil ediblər.

Arxivdə olan daha bir sənəd Bakı şəhər-qalasının ərazisinin genişləndirilməsi ilə bağlıdır. Arxivin 349-cu fondunun 3-cü siyahısının 3326 sayılı qovluğunda Bakı qalası haqda məlumat vardır. Orada qeyd edilir ki, XVIII sonunda Rusiya hərbi mühəndisləri tərəfindən Bakı qalasının xarici divarları qarşısında 6 bürc tikməklə xeyli möhkəmləndirildi. Ruslar getdikdən sonra onlar baxımsız halda qalmışdır. 1806-cı ilin oktyabrında Rusiya imperiyasının Bakını işğal etdikdən sonra şəhəri əhatə edən qalanın sahəsinin genişləndirilməsi məsələsi aktual olmuşdur. Lakin nədənsə bu layihə həyata keçirilmədi¹¹. Beləliklə, XVII sonunda inşa edilmiş qala divarları öz görkəmini XIX əsrin 80-ci illərinə qədər qoruyub saxlamışdır.

349-cu fondun 3 sayılı siyahısında 3329, 3334, 3338, 3339 və 3345 sayılı sənədlərdə Bakı şəhərinin 1807-ci, 1808-ci və 30 oktyabr 1809-cu ilə aid olan planları vardır. Planların ən böyük üstünlüyü, hazırda mövcud olmayan Bakı xanları sarayı haqda məlumatı özündə əks etdirməsidir¹². Hazırkı Azərbaycan tarixşünaslığı Bakıda xan sarayının olması haqda müfəssəl məlumatı bu sənəddən əldə etmişdir. Planda xan sarayının qala daxilində yerləşdiyi yerin, binanın fasadı və ətrafında olan qaçmış bəylərin evlərinin çertyojları çəkmişdir. Baş plandan xan sarayının Şamaxı qapılarından qalaya daxil olarkən sağ tərəfdə yerləşdiyi məlum olur.

⁹ Саламзаде, а.г.ә., s.67. Микаэль Усейнов и д. **История архитектуры Азербайджана.** Москва, 1963. с. 286.

¹⁰ Саламзаде, а.г.ә., s.71.

¹¹ Саламзаде, а.г.ә., s.72.

¹² Саламзаде, а.г.ә., s.81.

3340 sayılı qovluğun VII vərəqində saxlanılan sonuncu planda sarayın ətrafında iki mərtəbəli 4 evin olduğu da görənirdi. Çertyojda mərkəzdə isə bağ və fəvvarə də qeyd olunub. Planın üzərində bağ “Keçmiş Xanın bağ”ı adlanır. Ətrafdakı 5 evdən ikisi “Əbdürrəhim bəyin evi” və “Mehdiqulu bəyin evi” kimi qeyd edilib. Planda evlərin üzərində iri pəncərələrin çertyojları çəkilib¹³. Böyük ehtimalla bu pəncərələr şəbəkə sənətinin nümunəsi olub. Bu da bizə Xan sarayının yüksək memarlıq zövqündə tikildiyini deməyə əsas verir.

Bakı şəhərinin 1854-cü və 1855-ci il planlarında şəhərin artıq böyüdüüyü və qala divarlarından xeyli qırağa çıxdığı görünür. Qala divarları ətrafında salınan yeni yaşayış məhəllələrində uzunsov şəkilli su quyuları diqqəti cəlb edir¹⁴.

Bakı şəhərinin XIX əsrin ortalarından başlayaraq genişlənməsi ilə əlaqədar RDHTA-də xeyli sənədlər vardır. Şəhərin genişlənməsi ilə o Xəzər dənizində Rusiya imperiyasının ən vacib ticarət və hərbi limanlarından birinə çevrilir¹⁵. Bu prosesi arxivdə olan sənədlər vasitəsi ilə izləmək olar. Belə ki, arxivin 846-cı fondunda saxlanılan və 1839-cu ilə aid 329 sayılı sənəddə Rusiya imperiyasının Xəzər dənizi admirallığının Həştərxan şəhərindən Bakıya köçürülməsi məsələsinin qoyulması əksini tapmışdır. Sənəddə admirallığın bunun siyasi, tarixi və coğrafi əsaslandırması da yer almışdır.

1870-ci ildə Bakı şəhərinin tərtib olunmuş planı tarixşünaslıq baxımından çox qiymətli mənbədir. Belə ki, planda Bakı qalasının uçurulacaq divarları və söküləcək müdafiə istehkamları barədə məlumat əksini tapmışdır. Qeyd edilən proses şəhərin böyüməsi ilə eyni vaxta təsadüf etmişdir. Planda qala divarlarından kənarında hazırda Bakının mərkəzi küçələrinə çevrilmiş küçələrin salınması və genişləndirilməsi ətraflı təsvir edilmişdir¹⁶.

Arxivin 349-cu fondunun 3 sayılı iş sənədinin 3326 sayılı vərəqində Bakı qalasının ikinci müdafiə qalasının sökülməsi barədə məlumat yer almışdır. Sənəddən onu öyrənirik ki, şəhərin genişlənməsi ilə əlaqədar şəhər rəhbərliyi antisanitariya yaratdığı bəhanəsi ilə ikinci qala divarlarını sökmüşdür. Bu sənəddən həmçinin biz hazırda mövcud olan Şamaxı qapılarının bir ədəd olması, ikincinin bu dövrdə açıldığını da öyrənirik¹⁷.

Bakı şəhərinin böyüməsi və inkişafı tarixinin öyrənilməsində planlar qədər vacib, arxivdə qorunan Bakı qubernatorunun hesabat sənədləridir. Arxivin 349 sayılı fondunun 3 sayılı iş qovluğunun sənədlərindəki hesabatlarda qubernator şəhərin memarlıq və demoqrafik cəhətdən böyüməsinin hesabatını verir. O, şəhərə kənd əhalisinin köç etməsini və onların şəhərdə mülk almalarını yazır. Şuşa, Şəki və Dağıstandan Bakı şəhərinə xeyli sayda insanların köç etdiyini, bunun da nəticəsində mülk və torpaq

¹³ План Бакинской крепости // РГВИА, ф. 349, оп. 3, д. 3340, л. VII.

¹⁴ Усейнов, а.г.э., s.362.

¹⁵ Mustafazadə, а.г.э., s. 44.

¹⁶ План Бакинской крепости, снятый инженером, подполковником Людвигом Хавтуном в 1738 г. // РГВИА, ф. 349, оп. 3, л. 3482.

¹⁷ План Бакинской крепости // РГВИА, ф. 349, оп. 3, д. 3340, л. VII.

qiymətlərinin xeyli artdığını qeyd edir. Qubernator şəhərə köç edənlərin sosial tərkibi barədə də məlumat verir. Gələnlərin aşağı təbəqəyə məxsus olması ilə yanaşı, onların arasında tacir və əsilzadələrin də olduqlarını bildirir¹⁸.

Ümumiyyətlə arxivdə olan Qafqaz komitəsinin məlumatları XIX əsrin ortalarından başlayaraq, Azərbaycanda sənayeləşmənin tarixini izləməyə imkan verir. Komitəyə aid olan sənədlərdə fabrik və zavodların yaranması, şəhərlərdə yeni istehsal sahələrinin inkişafı işıqlandırılır. Məsələn bu sənədlərdə 1860-cı ildən Bakıda kerosin zavodu ilə yanaşı, xüsusi şüşədən hazırlayan işıq fanarları zavodundan danışılır. Nuxa şəhərində olan ipək müəssisələrinin fəaliyyəti göstərsə də, Şamaxıda iki ipək zavodunun olduğunu və məhsulun bir başa Rusiya şəhərlərinə ixrac edildiyi yazılır¹⁹.

Xanlıqlar və Çar Rusiyası dövründə Gəncə, Şamaxı və Şəki şəhərlərinə aid sənədlər:

XIX əsrdə özünün möhkəm qala divarları ilə seçilən şəhərlərdən biri də Gəncə olmuşdur²⁰. Arxivdə saxlanılan Gəncə şəhərinin planı ilk dəfə olaraq, V.Zubovun səfəri zamanı 1797-ci ildə çəkilmişdir. Zubovun hərbi ekspedisiyasının məqsədi işğal idi və yürüş nəticəsi Dərbənd, Bakı, Quba, Şamaxı və Muğan işğal edilmişdir²¹. Bu səbəbdən hər cür hazırlıq görülmüşdü. 349-cu fondada 12 saylı iş qovluğunun 6055 sayılı sənəddə olan plan üzərində onun 1797-ci il fevralın 24-də mühəndis-mayor İvan Qartinq tərəfindən tərtib edildiyi qeyd olunmuşdur. 349-cu fondun 12-ci qovluğunda yerləşən baş plandan Gəncə qalası daxilində olan şəhərin memarlığı haqda ətraflı məlumat almaq mümkündür. Məsələn, bu qovluğa daxil olan 6055-ci sənəddən şəhərdə olan Cümə məscidi barədə, onun ətraflı təsviri ilə tanış olmaq olar. Sənəddə həmçinin məscid, onun qarşısında olan meydan və memarlıq ansamblının ümumi təsviri vardır. Baş planda məscid kompleksinə daxil olan mədrəsə də əksini tapmışdır. Plandan məscidin arxasında qəbiristanlığın olması və qərb tərəfdən məscid binasına bitişik hamamın olduğu görsənir²². Gəncə şəhərinin 1797-ci il baş planından şəhər memarlıq ansamblının digər şəhərlərdən fərqlənmədiyini görmək olar. Xüsusilə Cümə məscidinin şəhərin əsas bazar meydanı yanında olması amilinə digər Azərbaycan şəhərlərində də rast gəlinir.

Plandan Gəncə şəhərinin böyük ərazini əhatə etdiyi görünür. Həmçinin Gəncə müdafiə qalasının möhkəmləndirilmiş hərbi istehkam olduğu aydınlaşır. Gəncə və onun

¹⁸ Саламзаде, а.г.э., с.237.

¹⁹ Саламзаде, а.г.э., с.240.

²⁰ **Рапорт высокоподданному и высокопревосходительному господину, генерал-порутчику и действительному камергеру, Саратовскому и Кавказскому генерал-губернатору Павлу Сергеевичу Потомкину** // А.А.Бакиханов adına Tarix İnstitutu, Elmi Arxivi, fond.1795, qovluq №1, s.14.

²¹ **От времён Императрицы Екатерины II до Царствования Павла Петровича с 1763 до 1890 (30 лет)** // А.А.Бакиханов adına Tarix İnstitutu. Elmi Arxivi. Fond.1795, qovluq №2, s.50. Mustafazadə, а.г.э., 208.

²² Саламзаде, а.г.э., с.28.

ətrafında xeyli meyvə bağlarının olması planda əksini tapmışdır. Bu da bizə Gəncənin təsərrüfat həyatı haqda məlumat almağa imkan verir. Planda Gəncə qalasının 6 guşəli bucaq formasında inşa olunduğu və üç əsas giriş qapısına malik olduğu göstərilmişdir. Plan üzərində giriş qapılarının adı da qeyd edilmişdir. Bunlar İrəvan, Şuşa və Kür və Tiflis darvazalarıdır. Qeyd edək ki, bu dövrdə Gəncə qalası iki qat divarlardan ibarət idi. Bəzən onlar arasında məsafə 70-80 metrə qədər çatırdı. Yenə də əsas divar 6 qülləli ikinci divar idi. Şəhər ətrafı Narınqala adlanırdı²³. Gəncə qala divarlarının əhatə etdiyi şəhərdə mərkəzi hissədə xan sarayı yerləşirdi. Xan sarayı özündə geniş tikili komplekslərini birləşdirirdi²⁴. Sarayın daxilində bir neçə su hovuzunun olması yüksək mədəni zövqdən bəhs etməyimizə imkan verir. Qalanın daxilində olan şəhəri digər Azərbaycan şəhərlərindən fərqləndirən ən maraqlı fakt Gəncədə əsas küçələrin düz olmasıdır. Belə ki, planda qərbdən şərqə və cənubdan şimala uzanan düz xətlili küçələr diqqəti cəlb edir.

349 sayılı fondun 12-ci iş qovluğunda 6057 sayılı vərəqdə Gəncə şəhərinin 1804-cü ilə aid daha bir planı saxlanılır. Bu plan demək olar ki, əvvəlki plandan fərqlənmir. Bu səbəbdən onu 1797-ci il planının sürəti hesab etmək olar. Gəncənin sonrakı illərdə artıq Yelizavetpol adlandırıldığı dövrlərdə də şəhərin iki planı tərtib olunub. Planların heç birinin üzərində dəqiqi tarix göstərilməsə də, onlar “Yelizavetpol şəhərinin planı” dərkənarı ilə nişanlanıb²⁵. Hər iki plan yarımçıqdır. Lakin onlar da mərkəzdə olan cümə məscidi, mədrəsə hamam çəkilmişdir.

Azərbaycan şəhərlərinə aid sənədlər arasında maraqlı doğuran Şamaxı şəhərinin tərtib edilmiş planıdır. Plan 1844-cü ildə tərtib edilmişdir. Şamaxı şəhəri Şirvan bölgəsinin əsas şəhəri sayılsa da²⁶, nədənsə planın digər şəhərlərin planından fərqlənən cəhət onun qeyri-dəqiq tərtib olunmasıdır. Qeyd edək ki, Şamaxı şəhəri xanlıq dövründə möhkəm qala divarlarına malik olmuşdur. 1780-ci il məlumatına görə şəhərin qala bürclərində 40 top yerləşdirilmişdi²⁷. Lakin planda bütün bunlar əksini tapmamışdır. Planda əsasən Şamaxı şəhərində XIX əsrin ilk yarısında və ortalarında olan yaşayış evləri və məhəllələri əks olunmuşdur. Plan da XIX əsrin ortalarına qədər qalmış xan sarayının yeri və şəhər qalası divarlarının qalıqları da göstərilmişdir. Planda şəhərin hündür təpədən aşağıya doğru genişləndiyini görmək olar. Şamaxı şəhəri barədə arxivdə saxlanılan daha bir maraqlı sənəd rəsmlərdir. Sənəd köhnə Şamaxı²⁸ barədədir. Belə ki, arxivin 846-cı fondunun 418-ci kolleksiyasına daxil olan 808 sayılı sənəddə “Köhnə Şamaxının şimal

²³ Mustafazadə, 2020, a.g.ə., 227.

²⁴ Саламзаде, a.g.ə., s.126.

²⁵ План города Елизаветполя // РГВИА, ф. 1105, д. 80, лл.1-2, 14-15.

²⁶ По старой Шемахе план местности с показанием вновь предполагаемого замка взамен предполагавшейся крепости 3-го класса // РГВИА, ф. 349, оп 44, ед. хр. 649, 666. д.57.

²⁷ Россия и Азербайджанские ханства..., с. 98.

²⁸ Ордер господину генералу-майору и кавалеру Пасветаеву // А.А.Бакиханов adına Tarix İnstitutu. Elmi Arxivi. Fond.1796, qovluq №3, s. 124.

tərəfdən çəkilməmiş rəsmi” saxlanılır²⁹. Şəkil üzərində dəqiq tarix göstərilməsə də, rəsmdə yeni məhəllələrin əks olunmaması, rəsmi XIX əsrin ilk yarısında çəkilməsi ehtimalını irəli sürməyə imkan verir. Şəkildə şəhərdə minarəli iki məscid və qala divarlarının qalıqları görsənirdi.

Arxivdə Şamaxı şəhərinin tarixinə dair xeyli sənədlər toplusu vardır. Onlar əsasən 1105-ci fonda qorunur saxlanılır. Burada 81 sayılı siyahıda olan sənədlərdən ən maraqlı doğuranı 1828-ci il Şamaxı zəlzələsi zamanı, yerli əhaliyə dəymiş ziyanın hesablanması və qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Siyahıya daxil olan sənədlərdə şəhərin bərpa edilməsində iştirak edəcək ustaların adı keçir. Bu bizə həmin illərdə tikmiş tikililərin bəna və memarlarının adını dəqiqləşdirməyə kömək edir. Belə ki, 81 sayılı iş qovluğunun 18-ci vərəqində Hacı Tağı bənnanın³⁰, 81-ci vərəqində usta Yaqubun adı qeyd olunub. Diqqətə çatdıraq ki, Şamaxı şəhərində bu dövrdə tikilən Yeddi günbəz məqbərəsinin də memarı Hacı Tağı olmuşdur. Usta Yaqub isə Şamaxıda Zoğalavay çayı üzərində uçmuş körpünün bərpaçısı kimi göstərilir³¹.

Ümumiyyətlə arxivdə Şamaxıda 1828-ci il iyulun 28-də baş verən zəlzələ barədə xeyli sayda sənədlər vardır. Bunlardan biri Şirvan komendantı fon Aşerberqin Tiflis hərbi-qubernatoruna yazdığı məktubdur. Məhz bu məktub sayəsində biz zəlzələ haqda ətraflı məlumatlar əldə edirik. Zəlzələnin şəhərə ciddi ziyan vurduğu, xeyli sayda itkinin olması, nəticələrin aradan qaldırılması üçün komissiya yaradıldığı bir neçə sənəddə əksini tapmışdır. Belə ki 80-ci iş qovluğunun 14-15 sayılı vərəqlərində komendantın raportu vardır. Orada Şamaxı şəhəri və ətraf kəndlərdə 247 evin və 30 ticarət köşkünün dağıldığı, 197 evin və 20 ticarət köşkünün ciddi zərər gördüyü yazılır³².

XVIII-XIX əsr Azərbaycan şəhərləri arasında Şəki xanlığının paytaxtı Nuxa şəhəri siyasi və tarixi cəhətdən əhəmiyyətli yer tuturdu. 1743-cü ildə müstəqil Şəki xanlığının yaranması ilə şəhərin inkişafı üçün yeni tarixi imkanlar yaranmışdı, lakin düzən ərazidə yerləşən Şəki şəhəri 1772-ci ildə Kiş çayının daşması nəticəsində tamamilə dağıldı. Bu hadisədən sonra sakinlər bir qədər yuxarıda, dağlıq ərazidə yerləşən Nuxa kəndinə köçərək indiki şəhərin əsasını qoydular³³.

Şəki (Nuxa) şəhərinin arxivdə saxlanılan planı 1852-ci ilə aiddir³⁴. Plandan belə görsənirdi ki, şəhər ayrı-ayrı məhəllələrdən ibarətdir. Şəhəri iki çay tən yarıdan ortaya bölür. Üstəlik şəhərin özü də iki hissəyə bölünür. Şəhərin hündür hissəsində Nuxa qalası, ticarət köşkləri və bazar yerləşirdi. Aşağı hissədə isə yaşayış evləri olan məhəllələr vardı. Planın ətraflı təhlili, Şəki şəhərinin Şamaxı şəhəri kimi daha çox yerli təbiətə uy-

²⁹ Саламзаде, а.г.ә., s.134.

³⁰ Саламзаде, а.г.ә., s.138.

³¹ По старой Шемахе план местности с показанием вновь предполагаемого замка взамен предполагавшейся крепости 3-го класса // РГВИА, ф. 349, оп 44, д.666, л.81

³² Саламзаде, а.г.ә., s.140.

³³ Mahmud İsmayıl, Maya Bağirova. Şəki xanlığı. Bakı, “Azər nəşr”. 1997, s.12.

³⁴ Усейнов, а.г.ә., s.316.

ğünlaşdırılaraq tikilməsi qənaətə gəlinməsinə səbəb olur. Üstəlik planda su sisteminin – çayların, arxların və su quyularının ətraflı təsviri də verilmişdir³⁵. Planda Şəki qalasının daxilində olan tikililərin ətraflı çertyojları çəkilmişdir. Bu bizə hazırda xeyli dağılmış və tarixi görkəmini itirmiş qalanın tam təsvirini yaratmağa imkan verir³⁶. Belə ki, qala daxilində hazırda mövcud olmayan, 100-dən atıq tikilinin çertyojları çəkilmişdir. Palanda qalanın 9 qülləsi göstərilmişdir. Bu plan Şəki şəhərinin sonrakı dövrdə böyüməsinin və genişlənməsinin tam mənzərəsini tərtib etməyə imkan yaradır.

Şuşa şəhərinin baş planları:

Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivində Azərbaycanın XVIII və XIX əsrdə ən mühüm şəhərlərindən sayılan Şuşa şəhərinin tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm sənədlər toplusu qorunur. Şuşa XVIII əsrdə mühüm siyasi paytaxt sayıldığından³⁷, XIX əsrdə isə Şuşa qəzasının mərkəzi olduğundan Rusiya imperiyası dövlət qurumları şəhərə xüsusi diqqət göstərirlər. Şuşa qalasını görən Rusiya hərbciləri ona heyran qalırlar. P.Zubov qalanın yerləşməsinə xüsusi qeyd etmiş, onun alınmaz olduğunu yazmışdır³⁸. RDHTA-də 349-cu fondada şəhərin bir neçə planı saxlanılır.

Qeyd edək ki, planlar XIX əsrə aid olsa da, onlardan şəhərin XVIII əsr tarixini də izləmək mümkündür. Şuşa qalası Pənahəli xanın dövründə salınmış³⁹ və o dövrdən başlayaraq, Şuşada xan ailəsi üzvləri üçün saraylar inşa edilirdi⁴⁰. Şuşa şəhərini əhatə edən müdafiə qalası möhkəm divar və bürclərdən, o cümlədən üç giriş darvazasından ibarət idi. Şuşa şəhərinin yerləşdiyi qayanın cənub-şərq hissəsində İbrahim xanın oğlu Məmmədhəsən ağanın sarayı yerləşirdi. 1797-ci ildə Ağaməhəmməd şah Qacar Şuşanın qısa müddətli işğalı⁴¹ zamanı bu binada məskunlaşmışdı. Arxivdə saxlanılan 1837-ci il baş planında bu bina böyük dördkünc şəklində təsvir edilmişdir. Binanın özü isə “Polkovnik Cəfərqulu ağanın evi” kimi qeyd edilmişdir.⁴² Bildiyimiz kimi Cəfərqulu ağa birbaşa Məhəmmədhəsən ağanın varisidir.

³⁵ План крепости Нухи с показанием существующих и вновь предполагаемых строений // РГВИА, ф. 3, оп.25, д. 1479.

³⁶ A.g.s., д. 1479.

³⁷ От времён Императрицы Екатерины II до Царствования Павла Петровича с 1763 до 1890 (30 лет) // А.А.Вакханов adına Tarix İnstitutu. Elmi Arxivi. Fond.1795, qovluq №2, s. 384.

³⁸ Фахри Абасов. Карабахское ханство. Баку, «Тахсил», 2007, с.40.

³⁹ Zemfira Hacıyeva. Qarabağ xanlığı: sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu. Bakı, Təhsil, 2007, s. 205.

⁴⁰ Tofiq Mustafazadə. Qarabağ xanlığı. Bakı, “Sabah” – 2009, s. 118.

⁴¹ Рапорт высокоподданному и высокопревосходительному господину, генерал-порутчику и действительному камергеру, Саратовскому и Кавказскому генерал-губернатору Павлу Сергеевичу Потомкину // А.А.Вакханов adına Tarix İnstitutu, Elmi Arxivi, fond.1795, qovluq №1, s. 263.

⁴² План города Шуши, 1837, 1844, 1847, 1855 г.г. // РГВИА, ф. 349, оп 44, ед. хр. 651.

Arxiv materiallarından görüldüyü kimi Qarabağ xanlığı Rusiyaya birləşdirildikdən sonra Şuşa şəhərinin tikilməsinin üçüncü sonuncu mərhələsi başlayır. Məhz bu dövrdən başlayaraq, şəhərin qərb hissəsində yeni tikililər tikilir və ticarət mərkəzləri meydana gəlir. 1855-ci il baş planında şəhərin bu hissəsi az məskunlaşmış və yaşayış evlərinə bitişik böyük sahəli bağlar var idi⁴³.

Arxivdə saxlanılan Şuşa şəhərinin çox saylı baş planları arasında ən müfəssəli 1855-ci il baş planıdır. Bu planlardan şəhərin tikilişinin hansı istiqamətdən başladığını müəyyən etmək olmur. Amma 1855-ci il planının çertyojunun yuxarı küncündə üzərində “Şuşa şəhərinin planı” yazılmışdır⁴⁴. Bu planda şəhərin erkən dövrlərində tikintisi və inkişafı əksini tapmışdır. Bundan da Şuşa şəhərinin inkişafı və şəhər quruculuğu haqda geniş təsəvvür yaratmağa imkan verir. Digər sənədlərin müqayisəsi bizə bu planın Şəhərin ən erkən planı olduğu qənaətinə gəlməyə imkan verir⁴⁵.

Əgər Şuşa Qarabağ xanlığı dövründə daha çox müdafiə xarakterli qala kimi məşhur idisə, Rusiya istilasından sonra şəhər daha çox ticarət və sənətkarlıq mərkəzinə çevirməyə başlamışdı. Türkmənçay sülhündən qısa müddət sonra XIX əsrin 30-cu illərində artıq şəhər xeyli genişlənməmişdi⁴⁶. Şəhərin genişlənməsi və ticarət dükənlərinin açılması Şuşanın 1855-ci il planında da əksini tapmışdır. 1837-ci il planında Şuşada iri yolboyu uzanan bazarın təsviri verilmişdir. Bu yolun hər iki tərəfində ticarət köşkləri göstərilmişdir⁴⁷.

Xan sarayının qarşısında yerləşən divanxana meydanı arxivdə, XIX əsrin üçüncü onilliyində aid ili qeyd olunmayan planda qalanın daxil hissəsində göstərilmişdir. Meydan qalanın müdafiə divarları və müxtəlif tikililər vasitəsi ilə əhatəyə alınmışdı. Ən maraqlısı meydan 1837-ci il şəhərin baş planında artıq qeyd olunmamışdı⁴⁸. Belə görünür ki, şəhər inkişaf etdikcə, müdafiə divarları və müxtəlif tikililər sökülmüş və meydan ərazisi genişlənərək ticarət məkanına çevrilmiş və bununla da yeni adını Bazar başı adını almışdır⁴⁹.

Şimaldan Divanxana meydanına müdafiə divarları və qüllələri ilə möhkəmləndirilmiş xan sarayı uzanırdı⁵⁰. Şərqdən isə meydana Divanxana özü çıxırdı. Rus qoşunları şəhərə girdikdən sonra Divanxana pravoslav kilsəsinə çevrilmişdir. 1855-ci il planına əsasən meydanın cənub və qərb tərəfində karvansara, şərq istiqamətində isə ticarət köşkləri yerləşmişdi. Bununla da meydanın həm də ticarət üçün böyük əhəmiyyət daşıdığı məlum olur.

⁴³ Эльтуран Авалов. **Архитектура города Шуши и проблемы сохранения его исторического облика**. Баку, «ЭЛМ», 1977, с. 45.

⁴⁴ Авалов, **а.г.ә.**, s.46.

⁴⁵ Авалов, **а.г.ә.**, s.46.

⁴⁶ Авалов, **а.г.ә.**, s.75.

⁴⁷ Авалов, **а.г.ә.**, s.49.

⁴⁸ Авалов, **а.г.ә.**, s.50.

⁴⁹ Chingiz Qajar. **Old Shusha**. Baku, “Şərq-Qərb”, 2014, p.142.

⁵⁰ Mustafazadə, 2009, **а.г.ә.**, s.117.

Planlara əsasən Divanxana meydanı divanxana və xan sarayının qonşuluğunda yerləşməklə bərabər, qala divarlarının yaxınlığında idi. Bu səbəbdən o, müxtəlif rəsmi tədbirlərin keçirilməsi üçün əlverişli mövqeyə sahib olurdu. Burada müxtəlif yığıncaqlar, əvvəlcə Qarabağ xanları, sonra isə rus ordusu hərbi paradlar keçirirdi.

Şuşa şəhərinin 1837, 1844, 1847-ci il baş planlarına görə 300 metr uzunluğa, 15 metr enə malik Rasta bazarın hər iki tərəfində qızgın alverin getdiyi bir mərtəbəli ticarət köşkləri uzanırdı⁵¹. 1855-ci il baş planından görünür ki, Rasta bazar və Şeytan bazarın qərb tərəfində yeni karvansaralar inşa olunmuşdur. Rasta bazarın qərb qurtaracağıının hər iki tərəfində onu qapayan iki karvansara tikilmişdi. Palanda kvadrat şəklində olan hər iki karvansara dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. Rasta bazarın cənub qurtaracağıında yerləşən Karvansara 1855-ci il planına əsasən şəhərin ən iri karvansarayı idi. Şuşa əhalisi arasında ora Hacı Abbas karvansarayı deyilirmiş⁵².

Quba, Lənkəran və Naxçıvan tarixini əks etdirən sənədlər

RDHTA-da Azərbaycanın daha iki şəhəri Quba və Lənkəran şəhərlərinin planları qorunub saxlanılır. Digər şəhərlərdən fərqli olaraq, onların planlarının hazırlanmasına lazımi diqqət yetirilməmişdir. Bununla belə hər iki şəhər haqda olan sənədlər, onların XVIII və XIX əsr tarixini öyrənməkdə mühüm mənbədir. Quba şəhərin ilk planının çertyojları 1811-ci ilə aiddir. 446 sayılı fondada saxlanılan 129, 130, 138 sayılı sənədlərdə şəhərin Qudyalçayın yuxarı axarı boyunca yerləşdiyi görünür. Şəhər qalasının çayın yuxarı axarı boyunca yerləşməsi və divarların ümumi uzunluğunun 900 olduğu qeyd edilib. Quba əhəmiyyətli ticarət şəhəri idi. Şəhərin əsas yaşayış hissələrinin qala divarlarından kənarında olduğu, ticarət küçələrinin və bir neçə məscidin də burda olduğu görsənirdi. Xan sarayı arxa tərəfdən Qudyalçaya, üz tərəfdən isə Cümə məscidinə sarı tikilmişdir. Quba şəhər-qalası Narınqalaya malik deyildi⁵³.

Lənkəran şəhəri digər şəhərlər kimi qala divarlarına malik olmuşdur. Arxivdə saxlanılan plana əsasən XIX ortalarında şəhərin Lənkəran çayının hər iki tərəfində olduğu məlum olur. 349-cu fondun 19 sayılı qovluğunun 55-85-ci vərəqlərində 1833-cü ildə çəkilməmiş planda şəhər qalasının iki qüllədən ibarət olduğu görünür. Şəhərin mərkəzi hissəsində məscidin və 117 köşkdən ibarət iki bazarın olduğu aydın olur. Üstəlik plandan şəhərdə iki qalanın da olduğu qeyd edilmişdir. Təzə qaladan fərqli olaraq köhnə qalada mülki əhali də yaşayırdı. 1836-cı ildə şəhərdə 470 evin olduğu qeyd edilmişdir⁵⁴.

Şəhərin 1853-cü il planında isə şəhər mərkəzinin inkişaf etdirilməsi, ticarət köşklərinin və mərkəzi meydanın yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. 1855-ci il planında isə

⁵¹ План города Шуши, 1837, 1844, 1847, 1855 г.г. // РГВИА, ф. 349, оп 44, д.649, 662.

⁵² Qajar, a.g.ə., s.116-117.

⁵³ Шамиль Фатуллаев-Фигаров. Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX – начала XX века. Ленинград. Стройиздат. Ленинградское отделение. 1986, с.115.

⁵⁴ Шамиль Фатуллаев-Фигаров, a.g.ə., с. 120.

ətraflı olaraq şəhər üç hissəyə bölünmüşdür: 1. Qala, 2. Cənub fronştat, 3. Şimal fronştat, yaşayış evləri ilə⁵⁵.

Arxivdə saxlanılan planlar arasında Naxçıvan şəhərinin çertyojları da vardır. Qeyd edək ki, digər Azərbaycan şəhərlərindən fərqli olaraq, Naxçıvan şəhərinin planı yalnız xanlıq işğal edildikdən sonra çəkilmişdir. Sənəddə Naxçıvan şəhərinin planının 1-ci dərəcəli icraçı topoqraflar Quçel və Kolokolov tərəfindən 1827-ci il 30 iyun tarixində çəkildiyi qeyd olunub⁵⁶. Baş planda “Köhnə məscid” öz əksini tapmışdır. Planın ən maraqlı cəhəti onun üzərində həddən artıq dağılmış tikililərin çertyojlarının çəkilməsidir. Lakin buna baxmayaraq, bu plan şəhərin həm o dövrkü, həm də orta əsrlərdəki memarlıq xüsusiyyətləri barədə fikir yürütməyə əsas verir. Plandan görünür ki, şəhərin mərkəzi hesab edilən yerdə “Möminə xatun” məqbərəsi yerləşir. Planda şəhərin mərkəzi meydanın cümə məscidindən, ticarət köşklərindən və xan sarayından ibarət olması göstərilib. Mərkəzi hissədə xan sarayının göstərilməsi Naxçıvanın baş planını digər şəhərlərdən fərqləndirir⁵⁷.

Naxçıvan şəhəri haqda məlumat arxivdə daha bir sənəddə əksini tapmışdır. Belə ki, RDHTA-də 1806 il sentyabrın 10-u, tarixi ilə işarələnmiş Mayor Matuşeviçin tərtib etdiyi “Ərtikdən Təbrizə qədər yolların təsviri” sənədində Naxçıvan qalası haqda məlumata rast gəlinir. İrəvan yaxınlığındakı Ərtik yaşayış yerindən Təbrizə gedən yolu təsvir edən mayor Matuşeviç bu yolun üstündə yerləşən bir çox yaşayış məntəqələrinin adlarını verməklə yanaşı, onların hərbi cəhətdən tutduğu mövqeni də qiymətləndirir. O, Naxçıvan şəhərinin Qarabağ dağlarının hündürlüyünün Araz çayına doğru azaldığı yerdə yerləşdiyini yazır. Onun sözlərinə görə şəhər Araz çayına 1 ½ ağac (9 verst) məsafədə yerləşir. Naxçıvan çayı şəhərin yaxınlığından keçir və Naxçıvan qalası və fronştatda bağları suvarmaq üçün ondan kanallar çəkilib. Şəhərdə 1000-dən artıq ailə yaşayır. Qışda isə şəhərə 1000-ə yaxın köçəri həyat sürən ailələr gəlir. Naxçıvan ilə bağların arasındakı məsafə 3 verst uzunluğuna və 2 verst eninə təşkil edir⁵⁸.

Matuşeviçin yazdığına görə Naxçıvan qalası 6 qülləyə malikdir. Orda yararsız vəziyyətdə 4 top var idi. Qalanın divarları alçaq və zəifdir. Araz tərəfdən olan qala divarlarında xan sarayına pəncərələr açıldığından bu sahə daha zəifdir. Onu bircə top atəşi ilə tamamilə dağıtmaq mümkündür. Qala xəndəklərlə əhatə olunmayıb, buna görə də mütəşəkkil hücum zamanı qoruna bilməz. Naxçıvan vilayətində daş evlərdə yaşayan və böyük hissəsi tatar olan 5000 min ailə vardır. 1000 kəngərli ailəsi köçəri həyat sürür. Kəngərli kəndindən olan xan ailəsi də kəngərliyə mənsubdur. Xanlıqda əhalinin dördü

⁵⁵ Саламзаде, а.г.э., s.50.

⁵⁶ План города Нахичевана, снятый инструментально топографами 1-го класса Гуцель и Колоколовым в 1827 г. // РГВИА, ф. 846, д. 22216.

⁵⁷ Саламзаде, а.г.э., s.111.

⁵⁸ Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов. I Том, (1801-1813). Редактор: академик АН Арм. ССР Ц.П.Агаян. Издательство Академии Наук Армянской ССР. Ереван, 1972, с. 371.

birini təşkil edən, ticarət və sənətkarlıqla məşğul olan ermənilər yaşayır. Torpaq çox məhsuldardır, xeyli sayda mal-qara var. Naxçıvandan Xoya qədər 12 ağac məsafə vardır. Bunun 1 ½ ağacı Araz çayına qədər olan məsafədir. Yol ağır topların daşınması üçün əlverişlidir. Araz isə dərin deyil və axarı sakit olduğundan onu keçmək çətin deyil⁵⁹. Göründüyü kimi Matuşeviç Naxçıvan şəhərini daha çox hərbi-strateji baxımdan qiymətləndirir. Onun təsviri 1827-ci ildə çəkilmiş şəhərin baş planından fərqlənir. Şəhərin son iyirmi il ərsində müharibə və hərbi əməliyyatlar zamanı zərər gördüyü aydınlaşır. Üstəlik 1827-ci il planında xan sarayının şəhərin mərkəzində göstərsə də, Matuşeviç onun şəhərin kənarında olduğunu yazır. Bu da Naxçıvan şəhərinin Matuşeviçin 1806-cı ildəki təsvirindən 1827-ci ildə topoqraflar Quçel və Kolokolov tərəfindən tərtib edilmiş plana qədər müddətdə böyüdüynü deməyə əsas verir.

Nəticə:

Beləliklə göründüyü kimi XVIII əsr və XIX əsr Azərbaycan şəhərlərinin tarixinin öyrənilməsində Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivi əvəzsiz mənbədir. Arxivdə Azərbaycan şəhərlərinin inkişaf dinamikasını izləməyə, onların böyüməsinin və genişlənməsinin tarixini tədqiq etmək üçün zəngin məlumat bazası vardır. Xüsusilə arxivin Keçmiş Rusiya imperiyasının şəhərlərinin, qalalarının, kəndlərinin və digər yaşayış məntəqələrinin planları və təsvirləri haqda olan fondada Azərbaycan şəhərləri barədə zəngin sənədlər saxlanılır. Bu sənədlərin tədqiqatı və öyrənilməsi dövrün şəhərsalması barədə məlumatlar almağa imkan verir. Bakı, Gəncə, Şamaxı, Şəki, Şuşa, Quba, Lənkəran və Naxçıvan şəhərlərinin XVIII və XIX əsrdə vəziyyətini bu sənədlər daha geniş tədqiq etməyə şərait yaradır. Lakin onu da qeyd edək ki, şəhərlərin planlarının daha çox hərbi mütəxəssislər tərəfindən tərtib edilməsi, onların əsasən müdafiə xarakterini qabartmışdır. Bu da şəhərlərin iqtisadi və mədəni tarixinin öyrənilməsində çətinlik yaradır. Arxivdə olan digər sənədlər tədqiqatçıların köməyinə gələrək, şəhərlər tarixinin öyrənilməsinə və ümumi nəticələri tamamlamağa kömək edir. Bu səbəbdən Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivində saxlanılan müxtəlif növ sənədlər dövrün tarixşünaslığının öyrənilməsində qiymətli mənbələrdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. **Рапорт высокоподданному и высокопревосходительному господину, генерал-поручику и действительному камергеру, Саратовскому и Кавказскому генерал губернатору Павлу Сергеевичу Потомкину // А.А.Бакиханов adına Tarix İnstitutu, Elmi Arxivi, fond. 1795, qovluq №1, s. 420.**

⁵⁹ Сборник документов, **göstərilən kitab**, с.371.

2. **От времён Императрицы Екатерины II до Царствования Павла Петровича с 1763 до 1890 (30 лет) //** А.А.Бакиханов adına Tarix İnstitutu. Elmi Arxivi. Fond. 1795. qovluq №2, s. 463.
3. **Ордер господину генералу-майору и кавалеру Пасветаеву //** А.А.Бакиханов adına Tarix İnstitutu. Elmi Arxivi. Fond. 1796, qovluq №3, s. 444.
4. Əli Hüseynzadə. **XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı.** Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1967, 219 s.
5. Mahmud İsmayıl, Maya Bağırova. **Şəki xanlığı.** Bakı, Azərənşr. 1997, 76 s.
6. Tofiq Mustafazadə. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində. **Bakı, “Şərq-Qərb”,** 2013, 528 s.
7. Tofiq Mustafazadə. **Qarabağ xanlığı.** Bakı, “Sabah” – 2009, 333 s.
8. Tofiq Mustafazadə. **Quba xanlığı.** Bakı, “Elm”, 2005, 479 s.
9. Zemfira Hacıyeva. **Qarabağ xanlığı: sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu.** Bakı, “Təhsil”, 2007, 252 s.
10. Chingiz Qajar. Old Shusha. **Baku, “Sharq-Qarb”,** 2014, 344 p.
11. Абдулвахаб Саламзаде. **Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв.** Баку, 1964. Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР. 253 с.
12. Говхар Мамедова. **О походе В.Зубова в Азербайджан в 1796 г.** Баку, «Элм», 2003, 94 с.
13. Эльтуран Авалов. Архитектура города Шуши и проблемы сохранения его исторического облика. Баку, «Элм», 1977, 112 с.
14. Марзия Искендерова. **Бакинское ханство.** Баку, «Чашиоглу», 1999, 212 с.
15. **Россия и Азербайджанские ханства во второй половине XVIII-XIX веков (Сборник документов).** Т.1 (1751-1775 гг.). Составитель Т.Т.Мустафазаде. Баку, «Турхан ИПО», 2018, 337 с.
16. **Россия и Азербайджанские ханства во второй половине XVIII-XIX веков (Сборник документов)** Т.2 (1776-1800 гг.). Составитель Т.Т.Мустафазаде. Баку, «Турхан ИПО», 2020, 568 с.
17. **Планы и описания городов, крепостей, селений и других населённых пунктов бывшей Российской империи //** Российский государственный военно-исторический архив, ф. 349, оп.3, д.3329, д.3334, д.3338, д.3339, д.3345.
18. **План города Шуши, 1837, 1844, 1847, 1855 г.г. //** РГВИА, ф. 349, оп 44, ед. хр. 68, хр. 649, 662, ед. хр. 651, ед. хр. 680.
19. **План города Елисаветполя //** РГВИА, ф. 1105, д. 80, л л.1-2, 14-15.
20. **План крепости Нухи с показанием существующих и вновь предполагаемых строений //** РГВИА, ф. 3, оп.25, д. 1479.
21. **План города Нахичевана, снятый инструментально топографами 1-го класса Гуцель и Колоколовым в 1827 г. //** РГВИА, ф. 846, д. 22216.
22. **План Бакинской крепости, снятый инженером подполковником Людвигом Хавтуном в 1738 г. //** РГВИА, ф. 349, оп. 3, д. 3322, д. 3324, 3482.

23. По старой Шемахе план местности с показанием вновь предполагаемого замка взамен предполагавшейся крепости 3-го класса // РГВИА, ф. 349, оп. 44, ед. хр. 649, 666. д.57.
24. План Бакинской крепости // РГВИА, ф. 349, оп. 3, д. 3340, л. VII.
25. План Бакинской крепости, снятый инженером подполковником и кавалером Христьяном Трузоном в 1796 г. // РГВИА, ф. 846. д. 21 665.
26. Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов. I Том, (1801-1813). Редактор: академик АН Арм. ССР Ц.П.Агаян. Издательство Академии Наук Армянской ССР. Ереван, 1972, 714 с.
27. Микаэль Усейнов, Абдулвахаб Саламзаде, Леонид Бретаницкий. История Архитектуры Азербайджана. Москва, 1963, 395 с.
28. Фахри Абасов. Карабахское ханство. Баку, «Тахсил», 2007, 252 с.
29. Шамиль Фатуллаев-Фигаров Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX – начала XX века – Ленинград. Стройиздат. Ленинградское отделение. 1986, – 456 с.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Məmmədli Rövşən Ulduz oğlu – t.ü.f.d. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Tarixin nəzəriyyəsi, mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq şöbəsinin elmlər doktoru proqramı üzrə əyani doktorantı, AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının Elektron resurslar şöbəsinin baş mütəxəssisi. Azərbaycan, Bakı.

Mammedli Rovshan Ulduz – Doctor of Philosophy in history, full-time doctoral student of the A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS, Doctor of Sciences program of the Department of Theory of History, Source Studies and Historiography, chief specialist of the Electronic resources department of the Central Scientific Library of ANAS. Azerbaijan, Baku.

DÜNYA TARİXİ – WORLD HISTORY

FRANSANIN DİNİ ETİQAD PROZELİTİZM TƏBLİĞİ ƏSASINDA SƏFƏVİ DÖVLƏTİ ƏRAZISINDƏ FƏALİYYƏTİ (FRANSIZ TƏDQİQATÇILARIN ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA)

©2022

NAİLƏ MƏMMƏDOVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ORCID: 0000-0002-1813-7254; e-mail: elchin.mammadov@gmail.com

Xülasə: *Məqalə Fransanın orta əsrlər Azərbaycan dövləti ərazisində fəal şəkildə təbliğ etdiyi dini prozelitizm siyasəti ilə nəticələnən Səfəvi dövlətinə qarşı iqtisadi və strateji maraqlarına həsr edilmişdir. Məqalədə Azərbaycan Səfəvilər Dövləti ərazisində Roma Katolik Kilsəsinin himayəsi altında olan monastır katolik ordenlərinin fəaliyyətindən bəhs edilir. Fransanın iqtisadi maraqları papalığın bu ərazilərdə katolik monastırları, missiyaları və məbədləri yaratmaq üçün siyasi planları ilə bağlıdır. Bütün bu tədbirlər Səfəvilərlə müttəfiqlik əlaqələri qurarkən, anti-Osmanlı koalisiyası yaratmaq üçün bu torpaqlarda xristianlığın qalası yaratmaq məqsədi güdürdü.*

Açar sözlər: *Fransa, missionerlər, rahib katolik icmalar, Səfəvilər*

THE ACTIVITIES OF FRANCE IN THE TERRITORY
OF THE SAFAVID STATE ON THE BASES OF PROMOTION OF RELIGIOUS
PROSELYTISM (BASED ON THE FRENCH RESEARCHERS' WOKS)

©2022

NAILA MAMMADOVA*

*A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS
ORCID: 0000-0002-1813-7254; e-mail: elchin.mammadov@gmail.com

Abstract: *The article is devoted to the economic and strategic interests of France in relation to the Safavid state, which resulted in the policy of religious proselytism actively promoted by France in the territory of the medieval Azerbaijani state. The article highlights the activities of monastic Catholic orders under the patronage of the Roman Catholic Church in the territory of the Azerbaijani State of the Safavids. The economic interests of France are intertwined with the political plans of the papacy to create Catholic monasteries, missions and temples in these territories. All these actions pursued the goal of creating a stronghold of Christianity in these lands while establishing allied relations with the Safavids to create an anti-Ottoman coalition.*

Keywords: *France, missionaries, monastic orders, Safavids*

ПРОДВИЖЕНИЕ ФРАНЦИЕЙ РЕЛИГИОЗНОГО ПРОЗЕЛИТИЗМА НА
ТЕРРИТОРИИ СЕФЕВИДСКОГО ГОСУДАРСТВА (НА ОСНОВЕ РАБОТ
ФРАНЦУЗСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ)

©2022

НАИЛЯ МАМЕДОВА*

*Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0002-1813-7254; e-mail: elchin.mammadov@gmail.com

Резюме: *Статья посвящена экономическим и стратегическим интересам Франции в отношении Сефевидского государства, которые вылились в политику религиозного прозелитизма активно продвигаемой Францией на территории*

средневекового Азербайджанского государства. В статье освещена деятельность монашеских католических орденов, находящихся под патронажем Римско-Католической церкви на территории государства Сефевидов. Экономические интересы Франции переплетаются с политическими замыслами папства, по созданию на указанных территориях католических монастырей, миссий и храмов. Все эти меры преследовали цель создания оплота христианства на этих землях с одновременным выстраиванием союзнических отношений с Сефевидами по созданию антиосманской коалиции.

Ключевые слова: Франция, миссионеры, монашеские ордена, Сефевиды

Введение:

Название статьи, вернее термин «прозелитизм» может, на первый взгляд, показаться чуть витиеватым и содержать элементы новации, потому мы решили дать краткое изъяснение непосредственно самому этому термину, хотя с близкородственными к нему терминами мы априори знакомы, а именно: миссионерство, проповедничество, проповедование и т.д. В переводе с греческого языка, прозелитизм означает «обращённый, нашедший своё место». Это стремление обратить других в свою веру, а также деятельность, направленная на достижение этой цели. В историческом словаре французского языка под редакцией Алена Рея, указано, что термин «прозелит» известен ещё с XV века и употреблялось в отношении человека, недавно привлечённого к вере¹. В изданной в Париже знаменитой энциклопедии “Larousse” мы нашли схожее обозначение термина: «прозелитизм – это пламенное рвение к обращению своей вере»².

Образование, становление и дальнейшие успехи Сефевидов усугубили политический и религиозный конфликт Сефевидов с османами, побудив Шах Исмаила I искать пути создания антиосманской коалиции на Западе. В то время, как Венеция и Испания наперво установили дипломатические отношения с Сефевидами, этого не произошло касательно взаимоотношений с Францией. В самой Европе, тем временем, усиливалось могущество ряда государств и, в первую очередь, Австрии. Именно, угроза со стороны усиливающейся Австрии сподвигла французского короля Франциска I (1494-1547 гг.) пойти на заключение союза с османским султаном Сулейманом, непримиримым врагом Сефевидов. В то время, как другие европейские государства стремились создать с Сефевидами антиосманскую коалицию, Франция оставалась в стороне из-за заключённого в 1536 году договора между Франциском I и Султаном Сулейманом Великолепным. Хотя,

¹ Rey Alain “**Dictionnaire historique de la langue française**”. Le petite Robert, 2010, p.4304.

² **Petit Larousse en couleurs**. Paris, 1980, p. 1237.

одна неудачная попытка французского посольства была предпринята в 1626 году, при отправке ко двору Аббаса I, французского дипломата Louis Deshayes (Луи Дешайе, барон де Курмемен)³. Начало XVII века стало свидетелем большого миссионерского подъема во Франции. В 1626 году отец-капуцин Пацифик де Провен был отправлен к сефевидскому двору, с целью заменить Луи Дешайе.

«На территории Сефевидского государства, Франция, в основном, присутствовала через свои миссионерские учреждения. Начиная с XVII века, миссионеры из орденов иезуитов, кармелитов и капуцинов, с целью продвижения прозелитизма среди верующих церкви на Востоке, стали проникать на территорию Сефевидского государства»⁴.

Французское присутствие здесь было менее заметным, чем в Османской империи, где со времён Франциска I почти непрерывно присутствовал французский посол, наделённый полномочиями регулировать политические, коммерческие и религиозные дела. Когда Султан Сулейман I вторгся на северо-запад Сефевидского государства и взял Тебриз во время Осmano-Сефевидской войны (1532-1555 гг.), его сопровождал французский посол Габриэль де Луэц, советы которого позволили османам захватить цитадель Сефевидов – Ван. Также особым пиететом османов пользовались французы Гийом Постель, Пьер Белон, Андре Теве, Николас де Никола, Жан де Монлюк и многие другие, прибывшие на территорию Османской империи в качестве учёных и инструкторов в составе французского посольства. При изучении истории Осmano-Сефевидских взаимоотношений, да и, в целом, истории возникновения и становления Азербайджанского государства Сефевидов во французской историографии, мы неоднократно обращались к трудам известного французского историка Жан Обена, являющимся одним из весомых учёных исследуемого периода и тематики. До официального внедрения Францией прозелитизма в Сефевидском государстве миссионерами из всевозможных орденов и задолго до посещения этих земель французскими путешественниками, мы в трудах Жан Обена натолкнулись на сведения французских дезертиров из Османской армии, фактически являющимися современниками тех лет, событий и исторических личностей упомянутой эпохи. В своем труде “L’avenement des Safavides reconsidere”, французский исследователь приводит свидетельства французского дезертира, находящегося в 1507 году в течение трёх дней в лагере Шах Исмаила. В разделе «Шейх и Шах», упомянутого труда Жан Обена, также

³ Bacque-Grammont Jean-Louis “**Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins**”. Istanbul. 1987, p.128.

⁴ Селезнев Н.Н. «**Ассирийская церковь Востока**». Исторический очерк. Москва, 2001, с.74-75.

приводится рассказ другого французского дезертира, который отмечает культ Шах Исмаила среди кызылбашей, культ, который они создали для Шейха

«превращает их в истеричных бойцов, марширующих грудью на врага, счастливых умереть ради Исмаила и кричащих «Аллах Аллах» или «Шейх Шейх». Ничего не могло противиться их ярости»⁵.

Если разделить присутствие французов на территории Сефевидского государства по намеченной цели и по времени посещения этих земель французскими дипломатами, торговцами и миссионерами, можно разграничить пребывание их в столь далёкой и экзотической для них стране на несколько периодов. Во первых, как мы отметили выше, это были единичные случаи в виде присутствия французских инструкторов, дезертиров из Османской армии, которые по стечению обстоятельств оказались на землях кызылбашей. Их сообщения, наблюдения могут рассматриваться как средневековые нарративные источники. Далее, это период первых путешественников, исследователей, авантюристов, таких, как Анри де Фейнс, Луи Дешайе де Курмемен. С 1626 года наблюдается религиозная фаза, возглавляемая отцом-капуцином Пацификом де Провеном. В этот же период Сефевидское государство посещают путешественники Жан Батист Тавернье, Жан Тавено, Рафаэль дю Ман, Франсуа де ля Булле ле Гуз и другие. По прибытию в государство Сефевидов в 1648 году, последний принял тюркское имя Ибрагим Бек и облачился в восточное одеяние. Сей факт был отмечен также на фронтисписе его книги⁶. С основанием французской Ост-Индской компании в 1664 году, начинается новый этап, новая фаза франко-сефевидских отношений, связанная с коммерческими интересами Франции на территории Сефевидского государства⁷.

Французская Ост-Индская компания была основана по инициативе государственного деятеля Жан Батиста Кольбера 27 августа 1664 года, министра Людовика XIV и должна была, по образцу английской и голландской компаний, вести торговлю к востоку от мыса Доброй Надежды⁸.

В последующие годы, а именно 1671 г., 1672 г., 1698-1715 гг., Франция преследовала тут уже одновременно дипломатические, коммерческие и религиозные интересы. Кольбер был проинформирован отцом Рафаэлем дю Маном, монахом-капуцином, действующим в Исфаханском монастыре, что Шах Аббас II,

⁵ Aubin Jean “L’avenement des Safavides reconsideré” (Etudes safavides III) // Moyen Orient Ocean Indien, V, Paris: 1988, p.39.

⁶ Moreau Gaston “Le Gouz de la Boullaiie, gentilhomme angevin, ambassadeur de Louis XIV, sa vie, son oeuvre et sa famille”, librairie des Carres, 1956, p.76.

⁷ Guennou J. “Les missions etrangeres de Paris”. Paris, 1986, p.21.

⁸ Kaepelin P. “La Compagnie des Indes Orientales et Francois Martin”. Paris, 1908, p.3.

как и его предшественники, высказался за установление дипломатических и торговых отношений между Францией и Сефевидами. Из соображений престижа Людовик XIV назначил двух джентльменов Николая де Лалена и Франсуа де ля Булле ле Гуза в качестве представителей короля и проводников переговоров⁹.

«Основанная в 1664 году Французская Ост-Индская компания, стремилась перехватить преимущество Англии и Голландии и поторопилась отправить в Исфахан своих агентов во главе с Николаем де Лаленом и Франсуа де ля Булле ле Гуз с письмом от Людовика XIV к Шах Аббасу II»¹⁰.

Среди множества сочинений, путевых дневников французов, посетивших Сефевидское государство, в первую очередь, хотелось бы отметить три путевых отчета, именно, Франсуа де ля Булле ле Гуз (François de la Boullaye Le Gouz 1623-1668) посетившего сефевидские земли в 1652 году. Его наблюдения вышли в свет в виде рукописи “Les Voyages et observations du sieur de la Boullaye Le Gouz” («Путешествия и наблюдения»). Большая часть книги посвящена его путешествиям по Ближнему Востоку и Индии, а меньшая часть – путешествиям ле Гуза по Европе. Как мы отмечали выше, он путешествовал по Ближнему Востоку под именем Ибрагим Бека и, как и многие европейские путешественники, принял восточное имя и, более того, облачился в восточные одеяния, которые он продолжал носить по возвращению во Францию. По отбытию из сефевидских земель, был отправлен французским королём Людовиком XIV с посольством к могольскому императору – Шах Джахану (1628-1657 гг). Ле Булле ле Гуз описывает маршруты, которые он выбирает, города, которые он посещает, людей которых он встречает по пути, даёт свои комментарии относительно религии, истории посещаемых земель, а также много сведений коммерческого характера. В последние годы своей жизни он возвращается в Исфахан; здесь он остаётся до конца своих дней, где и был похоронен по приказу Шах Сефи II с огромными почестями (1668 г.). Рукопись ля Булле ле Гуз издана в 1653 году и хранится в настоящее время в национальной библиотеке Франции. При написании данной статьи, нами была просмотрена версия на языке оригинала, изданная в 2007 году. Для нас большой интерес представили главы, посвященные описанию Тебриза, Исфахана, Кашана, Каспийского моря, истории Ормуза, Уч килсе Иравана, отдельное описание Иреванской крепости, повествование об Ноев ковчеге и горе Агрыдаг. Причём, перечисленные нами топонимы отображены в точности, как во французском первоисточнике. В главе 33, упомянутого труда под названием «Путешествие из Иревани в Тебриз», написанного в очень сложной и высокопарной форме французского языка, с частым применением древне-

⁹ Kroell A. “**Louis XIV, la Perse et Mascate**”. Paris, 1977, p. 5.

¹⁰ Maurice Herbertte “**Ambassade Persane sous Louis XIV**”. Paris, 1907, p. 172.

латинских изречений, мы находим описание переселения, как отмечает Франсуа де ля Булле ле Гуз, «бедных и несчастных изгнанников, армян, которых размещают на территории, получившей название Джульфа»¹¹. На первый взгляд, труд Франсуа де ля Булле ле Гуз может показаться чисто познавательного характера, и носящий ознакомительный, повествовательный характер. Мы и выше отметили, что он неспроста был избран Кольбером и Людовиком XIV, для запроса торговой лицензии, подобной той, которую получили английские и голландские компании у Шаха. Он принадлежал к королевской палате, происходил из знатного аристократического рода, и всё это не могло не придать миссии достоинства и значимости¹². Франсуа де ля Булле ле Гуз, в первую очередь, даёт точные географические границы Сефевидского государства, сведения о его военной мощи, численности армии, даёт сведения о соседствующих с ним империях. Всё это, в свою очередь, даёт гарантию безопасности путникам и миссионерам, которые собираются посетить Сефевидское государство. Он также, описывает маршруты остановок, где легко можно найти приют и провизию¹³. Если выразиться современным языком, его путешествие носило, помимо основной коммерческой цели, и некий разведывательный характер, о котором мы можем судить по его наставлениям и советам французским миссионерам. Приветствуя учреждение католических миссий в государстве Сефевидов, ля Булле ле Гуз предостерегает европейцев от опасности быть слишком наивными или даже неосторожными перед лицом реальных мотивов Сефевидских государей.

«Потому что, последние желая развивать отношения с западными государствами, регулярно принимая посольства и миссии и, предоставляя прилавки в порту Бендер-Аббаса на берегах Персидского залива, они остаются хозяевами игры и сохраняют контроль над дипломатическими, торговыми и религиозными действиями на территории своего государства, и всё делают, чтобы ограничить засилье европейских держав»¹⁴.

Такой же разведывательный характер носили, собранные в единый меморандум, отчёты и грамоты, отправленного в Исфахан в качестве секретаря ордена капуцинов Жан Билин де Кансевиля (Jan Bilin de Cansevilles). Его деятельность по расширению и укреплению Французской Ост-Индской компании на территории Сефевидского государства, шла под прикрытием миссионерства¹⁵. Известный фран-

¹¹ De la Boullaye Le Gouz François “Les Voyages et observations du sieur de la Boullaye Le Gouz” Paris. 2007, p. 86.

¹² A.Kroell. “East India Company Frenc”. Iranica, VII, 1996, p. 647-649.

¹³ De la Boullaye Le Gouz François .a.g.ə., p. 95.

¹⁴ De la Boullaye Le Gouz François a.g.ə., p. 106.

¹⁵ R.İ. Dadaşova. “Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünashıqda)”. Bakı – “Nurlan” – 2003, s.21.

цузский учёный Catherine Marin, видит основную причину миссионерского потока на территорию Сефевидского государства в XVII веке, – в религиозном подтексте, установлении религиозного диалога между двумя этими мирами.

«Это царство Сефевидов, страна переходов, перекрёсток между могущественными и богатыми азиатскими мирами. Основная причина, оправдывающая прибытие европейцев в Персию, – это её положение на перекрёстке дорог. Исфахан, был центром коммерческих, интеллектуальных и религиозных обменов. Англичане, голландцы, русские, поляки и французы основали тут торговые дома, которые служили местом отдыха путешественникам, отправляющимся в далёкие земли и, одновременно, рассматривали богатства страны»¹⁶.

Учёный объективно раскрывает коммерческое и религиозное предназначение этих миссий на территории восточной страны, однако, при этом, как и, большинство представителей западноевропейской историографии, именует Азербайджанское государство Сефевидов в своей работе – Персией. Автор пишет:

«В середине XVII века многие религиозные ордена обосновались в Персии. В письме, адресованном Кольберу в 1670 году, брат Рафаэль дю Ман приводит список миссионеров. Августинцы отправили два посольства в 1579 и 1582 гг., а затем – ещё одну делегацию из Гоа в 1602 году. Кармелиты обосновались в Исфахане в 1608 году, а затем основали миссионерские дома в Ормузе, Ширазе, Бендер-Аббасе, Хамадане и Джульфе. Затем французские капуцины основали первую миссию в 1628 году в Исфахане до прибытия сюда самого Рафаэля дю Мана в 1644 году. И наконец, в 1645 году прибыли иезуиты, которые открыли дом в армянском округе Джульфа»¹⁷.

Нельзя отрицать в установлении франко-сефевидских дипломатических контактов экономическую значимость для обоих государств – Франции и государства Сефевидов. Помимо явного религиозного прозелитизма, все меры были направлены на уменьшение влияния Голландии и Англии, и, напротив, – укрепления позиций Франции здесь. Близкое ознакомление с нарративными источниками той эпохи, а именно: «Полная переписка герцогини Орлеанской», хранящаяся в письмах 1717 года, мемуаров Сен Симона, «Персидские письма» Монтескье, сочинения Жан Шардена, Жан Батист Тавернье, сведения миссионера в Индии и Сефевидском государстве, отца Годеро – кюре Нотр Дам де Париж,

¹⁶ Catherine Marin “Les relations de voyage d’Occidentaux (missionnaires, marchands et diplomats en Perse au XVII siècle)” Mideo, 2020, p. 103.

¹⁷ Catherine Marin, a.g.э., p 109.

привлечённого в качестве помощника сефевидского посла Мухаммеда Рза Бека во Франции, сведения Жан Батиста Фабре, Сансона, миссионера иезуитов Ричарда, сведения секретаря переводчика короля по восточным языкам Диру Ригге, трудов писца Королевской библиотеки Жан Бюва, трудов известного французского врача, путешественника и философа Франсуа Бернье, таких светских и подлинных источников как “Gazette de France” от 16 февраля 1715 года, “Journal de Verdun” март 1715 г, трудов французского историка Эрнест Лависса, французского дипломата при Людовике XIV, Франсуа Пиду де Сейнт Олона, секретных материалов Шарля Пинот Дюкло, изданных в Париже в 1808 году, а также бесценные труды из богатейшей библиотеки королей в Париже – Арсенала, дают нам подлинные сведения о важных исторических фактах и аспектах, доселе не изученных в отечественной историографии¹⁸. Этот бесценный труд французского историка, бывшего посла Франции в Бельгии Мориса Эрбетта, изданный в 1907 году в Париже, содержит вышеперечисленные уникальные архивные материалы, которые создают целостную картину франко-сефевидских отношений эпохи Людовика XIV (1643-1715) и Шах Султана Хусейна (1694-1722). В историческом труде представлены статьи Версальского договора 1715 года по пунктам, большая часть которых посвящена, именно, размещению религиозных лиц на территории Сефевидского государства, предоставления им льгот и свободы деятельности. 26 статья договора целиком посвящена размещению армян на территории Иравани, Шамахи, Нахичевани и намерении французского короля распространить среди них католицизм.

«Несмотря на обещания Шаха, судьба армян оставалась неустойчивой. Эти несчастные люди слышали о рвении короля Франции – распространить католицизм даже в самых отдалённых странах. В этом регионе, действительно, много католических деревень, после деятельности доминиканцев, но губернаторы не проявляли к ним снисходительность»¹⁹.

Особого внимания в труде заслуживают письма Шах Султан Хусейна французскому королю Людовику XIV и ответное послание последнего, а также переписка беглербека Иравани с министром иностранных дел Франции маркизом Торси (Жан Батист Кольбер). При переводе нами этого труда и ознакомлении с ним, мы приходим к выводу, что за выгодными экономическими соглашениями и обменом дипломатических миссий ещё с конца XVII века между Западноевропейскими дворами и государством Сефевидов стояли реальные политические интересы и преследовались определённые стратегические цели.

¹⁸ Maurice Herbette “**Ambassade Persane sous Louis XIV**”. Paris, 1907, p. 400.

¹⁹ Maurice Herbette, **a.g.э.**, p. 174.

«Путешествия Франсуа Тавернье в этой стране показали, что французы могут поселиться и торговать, и иметь прибыль на территории Великого Софи. Однако, что касается французов, то их действия носили более религиозный характер, чем коммерческий»²⁰.

Коммерческие уступки и льготы французским торговцам, закреплённые Версальским договором 1715 года, освящены также в научном труде известных азербайджанских историков²¹. В установлении и развитии дипломатических отношений Сефевидского государства с западными странами, немаловажную роль, если не одну из главных, играла торговля шёлком-сырцом в XVI-XVII вв. Именно, в этот период, усиливаются торгово-дипломатические связи Сефевидского государства с Русским государством, Англией, Голландией, Испанией и Францией. Стремление европейских стран установить и расширить дипломатические связи с Сефевидским государством, было продиктовано также необходимостью заключить военный союз с ним против Османской империи. Начиная с середины XVII в., наблюдаются усиленные попытки европейских стран установить и расширить регулярные дипломатические и торговые отношения со странами Востока, и, в связи с этим, учащается обмен посольствами между европейскими странами и Сефевидским государством.

«Именно, по инициативе кардинала Ришелье, король поручил господину Науес вернуться в Персию, приветствовать Шаха от имени короля, а также поблагодарить его за любезный приём и за предоставление свободы христианам и поддержку торговли между двумя государствами»²².

Ещё в 1627 году кардинал Ришелье, с целью получить разрешение на размещение ордена капуцинов в Исфахане и других частях Сефевидского государства, направляет к Шах Аббасу I особое посольство. Одновременно с этим, глава ордена капуцинов приобретает статус официального представителя французского короля на территории Сефевидского государства²³. В сфере экономических интересов Ришелье было – стекло, сахар и шёлк. Он ратовал за расширение внешней торговли. Именно тогда началась французская колонизация Канады, Индии, Марокко и Персии²⁴. История миссионерских и дипломатических

²⁰ Maurice Herbet, **а.г.э.**, p. 238.

²¹ Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. **“Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi”**, Bakı, 2009, s. 53.

²² Maurice Herbet **“Ambassade Persane sous Louis XIV”**. Paris, 1907, p. 239.

²³ Məlikzadə S. **“Azərbaycan Səfəvi imperiyasında nüfuz uğrunda Avropa dövlətlərinin mübarizəsi (Karmelit xronikası əsasında)”**. Geostrategiya jurnalı. №06, (42) noyabr-dekabr 2017.

²⁴ Кнехт Р. **«Ришелье»**, перевод Егорова А. Ростов-на-Дону, 1997, с. 56.

миссий, изыскание результатов торговых договоров, заключённых между Францией и Сефевидским государством (наиболее значимые в 1708 и 1715 гг.) указывают, что за экономическими интересами стояли и глубокие политические хитросплетения. Собственно говоря, экономические и политические интересы Франции тут были взаимосвязаны и созвучны, и претворялись в жизнь, благодаря активной деятельности миссионеров и католических орденов. Фактически, в основе политических и экономических отношений между Сефевидами и Францией, лежала глубоко продуманная политика французского монарха относительно создания оплота христианства на этих землях, насаждения и распространения христианства, с целью ещё большей экспансии и укрепления своего влияния по пути захвата новых территорий и новых рынков сбыта. Все делалось с определённой целью: во-первых, создания своей опоры в виде христианского населения, а, именно, армян, а во-вторых, не менее важной причиной была поддержка в лице христианского населения на границе с таким мощным государством как Османская империя. Среди многих переписок Шах Султана Хусейна с королём Франции, одна из них, датированная 8 марта 1710 года привлекла наше внимание. *«Армянские священники попросили, чтобы их не смешивали с другими христианами. Наставления, которые дают ваши отцы им, способствуют уничтожению их религии»*²⁵.

Капуцины, орден иезуитов, миссионеры из монашеских орденов доминиканцев, кармелитов, августинцев и францисканцев – все они были заинтересованы в вовлечении новых территорий в сферу влияния Римско-Католической церкви и, конечно же, тут экономические цели вытекали из политических амбиций. Католические миссионеры в Сефевидском государстве не только являлись проводниками восточной политики папства, направленной на распространение здесь католицизма, но и в той или иной степени влияли и на развитие торговых отношений государства Сефевидов с Европой²⁶. Все те же новые рынки сбыта и экспорт товаров, а также, захват новых территорий и, как результат всего этого, обогащение папской и королевской казны. В труде Мориса Эрбетта, так и идут прямым текстом следующие слова: *«Религиозные люди победили Алеппо и Вавилон, затем отправились в Исфахан»*²⁷. Особую роль в миссионерской деятельности Католической церкви в то время сыграл французский король Людовик XIV, который обратился к Шаху Султан Хусейну с посланием поддержать христиан, проживающих на территории Персии. Римский папа Климент XI также неоднократно обращался к Шаху с просьбой не притеснять христиан. Между Францией и государством Сефевидов в 1708 и 1715 гг. были подписаны договоры, в которых Персия брала под опёку католических миссионеров и разрешала им действовать на

²⁵ Maurice Herbet, а.г.э., р. 363.

²⁶ Х.А. Камбайзаде «Взаимоотношения государства Сефевидов с Западноевропейскими странами (конец XVI – первая треть XVII вв.)». Автореферат. Баку, 1991, с. 5.

²⁷ Maurice Herbet, а.г.э., р. 320.

своей территории²⁸. В работе французского исследователя Мориса Эрбетта, не раз упоминается просьба короля Людовика XIV, обеспечить привилегией христиан, особенно, армян, и проявлять к ним терпимость. И чётко идёт мысль о рвении короля Людовика XIV распространять тут католицизм. В его научном труде, мы не раз встречали факты того, что все действия миссионеров и королевских посланников были направлены на получение разрешения на размещение ордена иезуитов в Иравани и Нахичевани.

«Все эти просьбы были любезно приняты в 1685 году шахом Персии (имеется в виду шах Сулейман Сефи 1666-1694 гг.) и обещанием его проявить благосклонность к армянам и их священникам, одетых в чёрное»²⁹.

Король Франции Людовик XIV подтверждает свою роль защитника христиан в государстве Сефевидов и продолжает внедрять свою политику открытия католических миссий в Нахичевани, Иравани и в Шемахе. Подобные миссии были открыты орденом иезуитов в Шемахе в 1687 году, приблизительно в это же время – в Иравани и вновь в 1696 году – в Шемахе. Далее, в своём труде Морис Эрбетт приводит также письмо Шаха Хусейна к Людовику XIV, где Шах проявляет некую обеспокоенность на слегка агрессивный религиозный прозелитизм в отношении армян. Тем не менее, 1685 год Шах объявил новой эрой Франции, обеспечив благосклонность к епископу, армянам и их священникам, облачённым в чёрные одеяния³⁰. Следует также отметить, что помимо упомянутых грандиозных экономических и стратегических целей, отправкой своих миссионеров на территорию Сефевидского государства Франция, также преследовала вполне прозаичные цели. А именно, было продиктовано необходимостью создания в восточной стране перевалочных пунктов для оказания поддержки и гостеприимства всем миссионерам, направляющимся в ещё более отдалённые земли. В качестве примера можно упомянуть поездки французских миссионеров, которые после основания тут своих миссий в 1658 году, решили пересечь территорию Сефевидов и отправиться в Юго-Восточную Азию, дабы избежать враждебных столкновений с португальцами в Индийском океане³¹. Затем, французские капуцины, посланные апостольским префектом миссий Леванта отцом Жозефом-Франсуа Леклерком дю Трамбле, которого проще называть «отец Жозеф» (1577-1638 гг.) основали первую миссию в 1628

²⁸ Л.А. Семёнова «**Орден кармелитов, как орудие проникновения европейцев в Иран**» (по материалам «Хроники кармелитов»). Сборник статей. Москва, 1962 г., с. 102.

²⁹ Maurice Herbertte, **а.г.э.**, р. 320.

³⁰ Maurice Herbertte, **а.г.э.**, р. 246.

³¹ De Vaumas Guillaume “**L’ eveil missionnaire de la France au XVII siècle**”. Paris, 1959, р. 349.

году под руководством отца Пацифика де Провено. Затем деятельность миссии продвигал отец Габриель из Парижа до прибытия Рафаэля Дю Мана, который развил в Исфахане изучение наук и языков. Эта миссия отвечала, как за помощь путешественникам во время их пребывания на территории Сефевидского государства, так и за духовную поддержку армян. Присутствуя в провинциях Грузии, Мидии (Азербайджан – Н.М.) и Мазандарана, они, в основном, группировались в пригороде Джульфа в Исфахане, после переселения их сюда Шах Аббасом I. Далее, прибыли иезуиты и открыли также дом в армянском квартале Джульфа³². Представленные нами факты из переведённых французских материалов указывают, что помимо торгового соглашения между двумя государствами предпринимались попытки распространения влияния католицизма на территории Сефевидского государства и, в качестве орудия, как всегда, был избран этот этнос. Ещё одним фактом, наглядно указывающим на религиозный прозелитизм, проводимый Римско-Католической церковью, являются сведения, отображённые в труде русского востоковеда Магилиной И.В. посвящённого деятельности монахов-кармелитов на территории Сефевидского государства.

«Папа Римский Климент VIII сделал ставку на обращение Шаха в христианство и продвижение прозелитизма на территории Сефевидского государства. Лояльное отношение Шаха к христианам, как к потенциальным союзникам, ввело в заблуждение католическую церковь. Письмо Климента VIII Шаху, глубоко разочаровало последнего, так как целиком было посвящено уговорам Шах Аббаса I, вступить в лоно католической церкви, и ни единого слова не было сказано о совместных военных действиях»³³.

Заключение:

В качестве компендиума к нашей статье «Продвижение Францией религиозного прозелитизма на территории Сефевидского государства», можно представить следующее: на протяжении XVII и в первой половине XVIII вв., Сефевидский двор с благосклонностью приветствовал прибытие французских дипломатов, путешественников, торговцев, миссионеров и, довольно, лояльно санкционировал их размещение в крупных городах Сефевидского государства. Для Сефевидского двора, западное присутствие, в целом, служило политике поиска союзников против Османской империи, и, наряду с этим, открытие серьезных торговых рынков сбыта для всех товаров, и, в первую очередь, для шёлка. Из государства Сефевидов также

³² De Vaumas Guillaume, a.g.э., p. 352.

³³ Магилина И.В. «Посольство монахов-кармелитов в Россию. Смутное время глазами иностранцев 1604-1612 гг.». Изд. Центрполиграф, 2018 г., с. 127.

предполагалось вывозить высококачественную шерсть, трикотаж, драгоценности, рубины, бирюзу, сапфиры, ковры из шерсти и т.д. В свою очередь, также, Сефевидское государство, ведущее длительные войны с османами, предстаёт как потенциальный союзник европейцев в их собственной борьбе против Османской империи. И это являлось одной из основных причин присутствия тут французских миссионеров и установления союза между Францией и Сефевидским государством.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov “**Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi**”. Bakı, 2009, s. 332.
2. Məlikzadə S. “**Azərbaycan Səfəvi imperiyasında nüfuz uğrunda Avropa dövlətlərinin mübarizəsi (Karmelit xronikası əsasında)**”. Geostrategiya jurnalı №06, (42) noyabr-dekabr 2017.
3. Dadaşova R.İ. “**Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünashqda)**”. Bakı – “Nurlan” – 2003, s.393.
4. Aubin Jean “**L’avenement des Safavides reconsideré**“ (Etudes Safavides III) // Moyen Orient Ocean Indien, V. Paris: 1988, p.130.
5. Bacque-Grammont Jean-Louis “**Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins**”. Istanbul. 1987, p. 406.
6. Catherine Marin “**Les relations de voyage d’Occidentaux (missionnaires, marchands et diplomats en Perse au XVII siecle)**”. Mideo, 2020, p.101-116.
7. De la Boullaye Le Gouz François “**Les Voyages et observations du sieur de la Boullaye Le Gouz**”. Paris, 2007, p. 510.
8. De Vaumas Guillaume “**L’evail missionnaire de la France au XVII siècle**”. Paris, 1959, p.467.
9. Guennou J. “**Les missions etrangeres de Paris**”. Paris, 1986, p.272
10. Kaepelin P. “**La Compagnie des Indes Orientales et Francois Martin**”. Paris, 1908, p.673.
11. Kroell A. “**East India Company Frenc**”. Iranica, VII, 1996, p. 647-649.
12. Kroell A. “**Louis XIV, la Perse et Mascate**”. Paris, 1977, p. 87.
13. Maurice Herbette “**Ambassade Persane sous Louis XIV**”. Paris, 1907, p. 400.
14. Moreau Gaston “**Le Gouz de la Boullaie, gentilhomme angevin, ambassadeur de Louis XIV, sa vie, son oeuvre et sa famille**”, librairie des Carres, 1956, p.180.
15. **Petit Larousse en couleurs**. Paris, 1980, p. 1662.
16. Rey Alain “**Dictionnaire historique de la langue francaise**”. Le petite Robert, 2010, p.4304.

17. Х.А.Гамбайзаде «Взаимоотношения Государства Сефевидов с Западноевропейскими странами (конец XVI – первая треть XVII вв.)». Автореферат. Баку, 1991, с.24.
18. Кнехт Р. «Ришелье», перевод Егорова А. Ростов-на-Дону, 1997, с.384.
19. И.В.Магилина «Посольство монахов-кармелитов в Россию. Смутное время глазами иностранцев 1604-1612 гг.». Изд. Центрполиграф, 2018 г., с.255.
20. Н.Н.Селезнёв «Ассирийская церковь Востока». Исторический очерк. Москва, 2001, с.105.
21. Л.А.Семёнова «Орден кармелитов как орудие проникновения европейцев в Иран» (по материалам «Хроники кармелитов»). Сборник статей. Москва, 1962 г., с.94-109.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Məmmədova Nailə Vaqif qızı – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.

Mammadova Naila Vaqif – Doctor of Philosophy in history, leading researcher, A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS. Azerbaijan, Baku.

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR – INTERNATIONAL RELATIONS

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İLƏ POLŞA RESPUBLİKASI ARASINDA İQTİSADI ƏLAQƏLƏR

©2022

ŞƏHLA MƏMMƏDLİ*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ORCID: 0000-0001-8822-3513; e-mail: shahla.mamedli@mail.ru

***Xülasə:** Bazar iqtisadiyyatına uğurlu keçid edən Polşa Respublikası ilə iqtisadi əməkdaşlıq Azərbaycanın xarici siyasətində özünəməxsus yer tutur və bu istiqamətdə hər iki ölkə rəhbərlərinin bir sıra görüşləri keçirilmişdir. Polşa-Azərbaycan iqtisadi-ticarət əlaqələrinin bir çox istiqamətləri üzrə əməkdaşlıq perspektivləri var. Bunlar arasında nəqliyyat, logistika, tikinti sektoru, kimya sənayesi, gəmiqayırma, kənd təsərrüfatı texnikası və texnologiyaları, şəhər nəqliyyat vasitələri, əczaçılıq, bərpa olunan və bərpa olunmayan enerji mənbələri və ekologiya üzrə layihələri göstərmək olar.*

2021-ci ilin may ayında Polşa XİN-i ölkəsinin Azərbaycanın diversifikasiya çərçivəsində ən vacib hesab etdiyi dörd qeyri-neft sahəsinə, məhz kənd təsərrüfatı, turizm, nəqliyyat, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sektoruna yatırım qoyuluşunda maraqlı olduğunu bildirdi. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu sahələrin hər birində Polşa şirkətləri böyük potensiala və Azərbaycanın iqtisadi inkişafına güclü təkan verə biləcək innovasiya qərarlarına sahibdir.

***Açar sözlər:** iqtisadi əlaqələr, Azərbaycan-Polşa əlaqələri, beynəlxalq ticarət, əmtəə mübadiləsi, investisiyalar*

ECONOMIC RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND THE
REPUBLIC OF THE POLAND AT THE PRESENT STAGE

©2022

SHAHLA MAMMADLI*

*A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS
ORCID: 0000-0001-8822-3513; e-mail: shahla.mamedli@mail.ru

Abstract: *Economic cooperation with the Republic of Poland, which has successfully implemented the transition to a market economy, occupies a special place in Azerbaijan's foreign policy and a number of meetings of the leaders of both countries were held in this direction. Polish-Azerbaijani trade and economic relations have prospects for cooperation in many areas. Among them are be shown projects in the field of transport, logistics, construction, chemical industry, shipbuilding, agricultural machinery and technology, urban transport, pharmaceuticals, renewable and non-renewable energy sources and ecology.*

In May 2021, the Polish Foreign Ministry expressed its country's interest in investing in four non-oil sectors that Azerbaijan considers the most important in the framework of diversification, namely agriculture, tourism, transport, and the information and communication technology sector. It is worth noting that in each of these areas, Polish companies have great potential and innovative solutions that can give a powerful impetus to the economic development of Azerbaijan.

Keywords: *economic relations, Azerbaijani-Poland relations, international trade, trade turnover, investments*

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И РЕСПУБЛИКОЙ ПОЛЬША НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

©2022

ШАХЛА МАММЕДЛИ*

*Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0001-8822-3513; e-mail: shahla.mamedli@mail.ru

Резюме: Экономическое сотрудничество с Республикой Польша, успешно осуществившей переход к рыночной экономике ещё в 80-е годы прошлого столетия, занимает особое место во внешней политике Азербайджана. Был проведён ряд встреч руководителей обеих стран в этом направлении. Польско-азербайджанские торгово-экономические связи имеют перспективы сотрудничества во многих сферах. Среди них – проекты в области транспорта, логистики, строительного сектора, химической промышленности, судостроения, сельскохозяйственной техники и технологий, городского транспорта, фармацевтики, возобновляемых и невозобновляемых источников энергии и экологии.

В мае 2021 года МИД Польши выразил заинтересованность своей страны в инвестировании в четыре не нефтяных сектора экономики Азербайджана, которые последний считает наиболее важными в рамках диверсификации, а именно – в сельское хозяйство, туризм, транспорт, а также в области информационных и коммуникационных технологий. Стоит отметить, что в каждой из этих сфер польские компании обладают большим потенциалом и инновационными решениями, которые могут дать мощный толчок экономическому развитию Азербайджана.

Ключевые слова: экономические отношения, азербайджано-польские отношения, международная торговля, товарооборот, инвестиции

Giriş:

Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına keçməsi ilə əlaqədar ikitərəfli və çoxşaxəli xarici iqtisadi əlaqələrin yaradılması, milli iqtisadiyyatın beynəlxalq məkana inteqrasiya olunması ehtiyacı özünü göstərir. Xarici iqtisadi əlaqələrin strukturunda dəyişikliklərlə əlaqədar bazar tərəfdaşlarının da tərkibi dəyişir. Belə ki, əgər 1999-cu ildə Azərbaycanın bazar tərəfdaşlarının sayı 121 idisə, bu gün Azərbaycanla ticarət əlaqələrinə malik ölkə-

lərin sayı 170-dən çoxdur. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanın iqtisadi tərəfdaşları MDB ölkələri idisə, indi artıq vəziyyət Avropa İttifaqı ölkələrinin xeyrinə dəyişmişdir¹.

Son illər Azərbaycan investisiya iqlimini yaxşılaşdırmış, ölkədə fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün institusional, normativ və əməliyyat şərtlərini möhkəmləndirmişdir. Görülən tədbirlərin nəticəsi olaraq, Azərbaycan biznesin asan təşkili baxımından 2018-ci ildəki 57-ci əvəzinə 2019-cu ildə 25-ci yerdə qərar tutmağa nail olmuşdur. Ölkə rəhbərliyi birbaşa xarici investisiyaların diversifikasiyası məqsədini, həmçinin kömür, neft və təbii qazın (2003-2017-ci illərdə birbaşa xarici investisiyaların 50%-ini təşkil edirdi) infrastruktur və sənaye sahələrinə (dağ-mədən, metallurgiya, sement) meyilləndirilməsi tədbirlərini bəyan etmişdi. Ümumdünya ticarət təşkilatının müşahidəçisi olan Azərbaycan, Avropa İqtisadi İttifaqına daxil olmasa da, Şərqi tərəfdaşlığı siyasəti çərçivəsində Avropa siyasətini təmsil edən ölkədir. 1999-cu ildən Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə ticarət münasibətləri tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq müqaviləsi ilə tənzimlənir, 2017-ci ildən isə daha bitkin ticarət müqaviləsinin imzalanması haqqında danışıqlar başlamışdır².

Bazar iqtisadiyyatına uğurlu keçid edən Polşa Respublikası ilə iqtisadi əməkdaşlıq Azərbaycanın xarici siyasətində özünəməxsus yer tutur və bu istiqamətdə hər iki ölkə rəhbərlərinin bir sıra görüşləri keçirilmişdir. Azərbaycan müstəqilliyinə qovuşduğu ilk zamandan Polşanı əsas ticarət-iqtisadi tərəfdaşı olaraq qəbul etmiş və bu əlaqələr hazırda yüksələn xətt üzrə inkişaf etdirilir. Polşanın mərhum Prezidenti Lex Kaçinskiy Azərbaycana, Azərbaycan xalqına hər zaman dost münasibət bəsləmiş, beynəlxalq hüququn gücünə inandığı üçün Azərbaycanın və postsovet məkanına daxil olan bir sıra ölkələrin suverenliyini, ərazi bütövlüyünü müdafiə etmişdir.

Əsas mətn:

Son bir neçə il ərzində beynəlxalq aləmdə iqtisadi sabitliyi və dinamikanı əldə edən Polşanın nüfuzu yüksəlməkdədir. Stabil inkişaf axtaran bir çox şirkətlər Polşa bazarına maraq göstərirlər. Məntiqli biznes qərarlar, dövlətin maliyyə imkanlarının düzgün və savadlı idarəsi bu ölkənin Mərkəzi Avropa ölkələri içərisində xüsusi yerini göstərir və beynəlxalq biznes baxımından nüfuzlu, etibarlı ölkə olaraq tanındır. Ölkənin müstəsna biznes və investisiya imkanları Qərbi Avropa, eləcə də ABŞ və Asiyanın bir çox investorlarını cəlb edir. Polşada mövcud olan xarici investor layihələrinin sayı və rəngarəngliyi sübut edir ki, xarici investorlar geniş spektora malik ölkədə layihələrini uğurla idarə edə bilirlər. Son illər iqtisadi tənəzzüllə qarşı hərəkət edən və liderlər cərgəsinə qoşulan az sayda ölkələr içərisində Polşa da layiqli yerini tapmışdır. Beynəlxalq ekspertlər Polşanın iqtisadi sahədə uğurlarını doğru zamanda bazar iqtisadiyyatına keçid,

¹ Аббасов Чингиз. Пути интеграции Азербайджана в мировую экономику. Баку, 2005.

² European Commission, 2019 https://ec.europa.eu/commission/commissioners/2019-2024_en-müraciət tarixi: 09.03.2021.

Avropa İttifaqına daxil olma, birbaşa xarici yatırımların yüksək səviyyəsi və hakim dairələrin düzgün iqtisadi siyasəti ilə əlaqələndirirlər.

2019-cu il Ümumdünya ticarət təşkilatının (ÜTT) nəticələrinə əsasən Polşa ixrac (22-ci yer) və idxal (19-cu yer) həcminə görə dünya üzrə 30 lider-ölkə siyahısına daxil olmuşdur. Bu göstəricilər ölkənin iqtisadi həyatında xarici ticarətin mühüm rolunu şərtləndirərək, beynəlxalq əmək bölgüsündə Polşanın öz yerini tapdığını sübut edir³. Polşanın bütün iqtisadi inkişaf mərhələlərində ÜDM-nin yüksəlməsində əsas yeri xarici ticarət tutmuşdur və tutmaqda davam edir. İxrac artımı ÜDM artımından hər zaman və nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksək olmuşdur. Belə ki, 2016-cı ildə ixracın həcmi 2000-ci il ilə müqayisədə demək olar ki, 2,8 dəfə, ÜDM 1,7 dəfə, Aİ tərkibində isə müvafiq olaraq 2 və 1,5 dəfə yüksəlmişdir. Xarici ticarətin həcmünün bu cür yüksəlməsi Polşa iqtisadiyyatının açıq olması, sərmayə yatırımı baxımından cəlbediciliyi, xarici bazarlarda Polşa şirkətlərinin sayının çoxalması, həmçinin vahid Avropa bazarının təlatümü ilə şərtlənir⁴. Xarici ticarət dövriyyəsinin böyük hissəsi hər zaman olduğu kimi Aİ ölkələrinin payına düşür, lakin, yanaşı olaraq üçüncü ölkələrlə, Yaxın və Orta Şərq, Latın Amerikası, Afrika və Çinlə də dinamik surətdə inkişaf edir. Son illər həmçinin ABŞ ilə ticarət dövriyyəsində artım müşahidə olunur.

Azərbaycan və Polşa bazar münasibətlərinə demək olar ki, eyni zamanda, hər-hansı hazırlıq olmadan keçid etdilər. Hər iki ölkə sosializm zəncirlərindən xilas olduqları zaman oxşar iqtisadi modelə malik idi. Milli məclisin iqtisadi siyasət üzrə komissiya üzvü Vahid Əhmədov 2016-cı ildə Azərbaycan Prezidentinin iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı göstərişlərindən danışarkən Polşanın keçdiyi iqtisadi yolu Azərbaycan üçün müsbət nümunə olaraq qeyd etmişdir. Təqdirəlayiqdir ki, Azərbaycanla müqayisədə enerji resurslarına malik olmayan Polşa rəhbərliyi iqtisadi inkişaf tədbirlərində kiçik və orta biznesin uğurlu inkişafına şərait yaradaraq bunu milli ideya səviyyəsinə qaldıra bilmişdir.

Neft istehsalının azalmağa doğru getməsi və neft məhsulları qiymətlərinin aşağı enməsi Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsini, postneft mərhələsinə artıq indidən hazırlıq görülməsini şərtləndirir. Bu baxımdan islahatların Polşa modelinin Azərbaycanda tətbiqi barədə müzakirələr artıq 2000 ildən başlayaraq səslənir.

2017-ci ilin iyun ayında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev və Polşa Respublikasının baş naziri Beata Şidlo arasında keçirilən rəsmi görüş zamanı, baş nazir ikitərəfli münasibətlərin stabil və uğurlu inkişafını qeyd edərək, Polşa hakim dairələrinin Aİ ilə əlaqələrin möhkəmlənməsi mövzusunda Azərbaycanı dəstəklədiyini bildirmiş, Respublikanın Qafqazda mühüm rolunu və aktivliyini vurğulamışdır. Azərbaycan Prezidentinin “SNG.Today” mətbuat xidmətinin yaydığı məlumata əsasən, Beata Şidlo

³ **World Trade Organization Trade Profiles 2019**, World Trade Organization, https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/trade_profiles19_e.pdf, müraciət tarixi: 04.01.2021.

⁴ Синицина Ирина Сергеевна, Чудакова Наталия Алексеевна. ЕС и экономика Польши: **Новая экономическая политика. Актуальные проблемы.** 2019, №3.

bildirmişdir ki, onun ölkəsi Azərbaycanla əmtəə mübadiləsinin artırılmasında maraqlıdır. Polşa nazirlər kabinetinin rəhbəri ölkənin iqtisadiyyatının diversifikasiyasını ön plana çəkərək Polşa iş adamlarının burada fəaliyyətə hazır olduqlarını nəzərə çatdırmışdır. Öz növbəsində Azərbaycan Prezidenti də ölkələrin müxtəlif beynəlxalq sahələrdə əməkdaşlığını vurğulayaraq Avropa İttifaqı ilə münasibətlər çərçivəsində Polşa Respublikası ilə ikitərəfli dialoqun vacibliyini qeyd etmişdir. İlham Əliyev nəqliyyat sahəsinin inkişafını və nəqliyyat dəhlizləri layihələrini xatırladaraq bu istiqamətdə əməkdaşlığı perspektivli hesab etdiyini dilə gətirmişdir. Eyni zamanda, dövlət rəhbəri mövcud əlaqələrin səviyyəsini yetərsiz hesab etdiyini, ölkələrin potensialının əslində daha yüksək olduğunu söyləmişdir.

Polşa Respublikası Prezidenti Andrey Duda tarixi “İpək yolu” boyunca Azərbaycanın əlverişli coğrafi yerini xüsusi qiymətləndirərək, Avropa və Asiya arasında mühüm körpü olduğunu söyləmiş, əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün nəhəng enerji və nəqliyyat layihələrinə başlanılmasını məqsədəuyğun hesab etmişdir. Onun sözlərinə görə bu kontekstdə “cənub-qərb” (Azərbaycan-Gürcüstan-Ukrayna-Polşa) dəmiryolu tikintisi üçün beynəlxalq razılışma vacibdir. 2017-ci il 27 iyun tarixində Varşavada ölkə rəhbərləri arasında yüksək səviyyəli görüş müxtəlif sahələrdə strateji tərəfdaşlıq (müdafiə sahəsi, energetika, nəqliyyat və nəqliyyat infrastrukturaları) və “yol xəritəsi”nin imzalanması ilə başa çatmışdır⁵.

2018-ci ildə 80,7 mln. dollar məbləğində Polşa ixracı və 13,9 mln. dollar məbləğində Azərbaycandan Polşaya gətirilən məhsullar daxil olmaqla Polşa-Azərbaycan ticarət dövriyyəsi 94,6 mln. dollar təşkil etmişdir. Bu, Azərbaycana Polşa ixracının 12,2 %, Azərbaycandan Polşaya idxalın isə 6,9% artması deməkdir. Polşa ixracında əsas yeri elektromexanika məhsulları (kombaynlar, qida sənayesi avadanlıqları, soyuducu avadanlıqları, tibbi avadanlıqlar), ərzaq məhsulları (pendir, dondurulmuş kartof məhsulları), kimya sənayesi məhsulları (diş məcunu və dərmanlar) tutur. Azərbaycandan ixrac olunan məhsullar içərisində isə ərzaq (xüsusilə fındıq və şirələr) və mineral məhsullar sahəsində nisbətən artım hiss olunur.

2017-ci il ilə müqayisədə bu ölkələr arasında ticarət dövriyyəsinin 12,2% artmasına baxmayaraq, ticarət dövriyyəsinin səviyyəsini qənaətedici hesab etmək doğru olmazdı. Belə ki, daha yüksək ticarət dövriyyəsi üçün bu iki ölkənin yetərinə potensiala malik olması şübhə doğurmur. Polşa Respublikasının sahibkarlıq və texnologiyalar naziri Yadviq Emileviçin qeyd etdiyi kimi, hər iki ölkənin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan investisiya layihələri mövcuddur.

Azərbaycan məhsullarının coğrafiyasının genişləndirilməsi məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər çərçivəsində 2018-ci ilin dekabrında Polşanın paytaxtı Varşava

⁵ **Власти Польши заявили об активной поддержке Азербайджана** <https://sng.today/baku/3383-vlasti-polshi-zayavili-ob-aktivnoy-podderzhke-azerbaydzhana.html> – müraciət tarixi: 04.01.2021.

şəhərində Azərbaycan ticarət evinin açılışı mərasimi Azərbaycan-Polşa əlaqələrinin daha sıx fəaliyyət mərhələsinə qədəm qoyması ilə yanaşı “Made in Azerbaijan” ticarət nişanının Avropa ölkələrində tanınması baxımından da uğurlu addımlardan biri oldu. Burada Azərbaycanın 30 şirkətinin istehsal etdiyi müxtəlif məhsulların satış-sərgisi keçirilərək spirtli içkilər, nar, fındıq, çay, mürəbbə, meyvə şirələri, mineral sular, quru meyvələr, kosmetik və digər məhsullar iştirakçılara təqdim olundu. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın Mərkəzi Avropa ölkələri üzrə ticarət nümayəndəliyinin yeri də 2017-ci ildə məhz Varşavada müəyyən edilmişdir. Açılış mərasimində Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyat naziri Şahin Mustafayevin başçılığı ilə Azərbaycan nümayəndə heyətinin, Polşanın rəsmi nümayəndələri və iş adamlarının iştirakı Polşa-Azərbaycan əlaqələrinin yüksək səviyyədə davam etdirilməsində hər iki tərəfin maraqlı olduğunun göstəricisi idi. Tədbirin gedişi zamanı sənaye, energetika, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat sahələri ilə yanaşı turizm, təhsil və digər sahələrdə də əməkdaşlığın perspektivləri önə sürülmüşdür. Mərasimin nəticəsi olaraq fındıq və nar şirəsi konsentratlarının Azərbaycan ticarət evi tərəfindən “SIX ONE” Polşa şirkətinə satılması barədə Memorandum imzalanmışdır. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, həmin ay üçün iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsinin xeyli artımı nəzərə çarpır. Belə ki, ilin doqquz ayı ərzində ticarət dövriyyəsi 57% artmış, Polşa Azərbaycana 20 milyon dollardan çox investisiya qoymuş, Azərbaycanın isə Polşa iqtisadiyyatına yatırımı 6,5 milyon dollar təşkil etmişdir. 2018-ci ilin sonlarında Azərbaycanda xidmət, sənaye və ticarət sahəsində 21 Polşa şirkəti fəaliyyət göstərirdi⁶.

Polşa sahibkarlarının rəyinə əsasən iqtisadi-ticarət əlaqələrinin bir çox istiqamətləri üzrə Azərbaycanla əməkdaşlıq perspektivləri var. Bunlar arasında nəqliyyat, logistika, tikinti sektoru, kimya sənayesi, gəmiqayırma, kənd təsərrüfatı texnikası və texnologiyaları, şəhər nəqliyyat vasitələri, əzcaçılıq, bərpa olunan və bərpa olunmayan enerji mənbələri və ekologiya üzrə layihələri göstərmək olar. Bakı limanında Ələt Azad iqtisadi zonanın yaradılması isə əməkdaşlıq üçün daha geniş imkanlar verə bilər.

Azərbaycanın gəmiqayırma və liman işləri sahəsi Polşa mütəxəssislərinin rəyinə əsasən həm Azərbaycan, həm də qonşu ölkələr üçün nəhəng inkişaf potensialına malikdir. Bu sahədə Polşa müəssisələri Azərbaycan gəmiqayırma sektoru ilə təcrübəyə malikdir, həmin səbəbdən də bu sahədə polyak mütəxəssislərin təklifləri Azərbaycanda bir çox layihələrin həyata keçirilməsi baxımından cəzbedicidir. Polşanın gəmiqayırma şirkətləri əməkdaşlıq üçün hazır olduqlarını bildirir və Azərbaycan tərəfə tələblərinə uyğun olaraq bərə, patrul gəmiləri, buksirlər, dəniz sektoru və digər növ gəmi avadanlıqlarının tikintisi üçün kompleks texnoloji qərarlar təklif edirlər⁷.

⁶ Торговый дом Азербайджана открыт ещё в одной стране Евросоюза <https://az.sputniknews.ru/economy/20181207/418288063/poland-torgovyy-dom-made-azerbaijan.html> – müraciət tarixi: 04.01. 2021.

⁷ Польский министр о перспективах сотрудничества с Азербайджаном: от инвестиций, судостроения до участия в СЭЗ и транспортных коридорах. **Интервью Report с министром предпринимательства и технологии Польши Ядвигой Эмилиевич.**

İqtisadi əməkdaşlıqla bağlı məsələlər 2019-cu ilin may ayında Polşa Prezidenti Andjey Dudanın Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı da müzakirə obyektinə çevrilmişdi. Polşa rəhbərliyi Azərbaycanın iqtisadi transformasiyası istiqamətində köməyini əsirgəməyəcəyini, Polşa təcrübəsinin Azərbaycana faydalı olacağını dəfələrlə bildirmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası ilə Aİ arasında yeni müqavilənin imzalanması və Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına qoşulması, ikitərəfli əməkdaşlığın hərtərəfli inkişafı üçün şərait yaradılması qənaəti əldə edilmişdir.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra, 2021-ci ilin may ayında Polşa Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi azad olunmuş Azərbaycan torpaqlarının bərpası ilə bağlı tədbirlərdə Polşa şirkətlərinin yardımı hazır olması bəyanatı ilə çıxış etdi. “Trend” informasiya agentliyi Polşa şirkətlərinin müraciətlərinin araşdırılması, həmçinin digər beynəlxalq şirkətlər tərəfindən maliyyə yardımları istiqamətində işlər görüldüyü barədə məlumatlar dərc etdi. Nazirlik: “Polşa azad olunmuş torpaqlarda tətbiq oluna biləcək maraqlı təkliflər (məsələn, inşaat tullantılarının idarə olunması, bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı, kənd təsərrüfatı sahəsində tədbirlər və s.) irəli sürə bilər. Bundan başqa, Polşa arxitektura və mədəni irsin qorunması yönündə layihələrin həyata keçirilməsi sahəsində böyük təcrübəyə malikdir. Belə ki, Polşa konservasiya məktəbi bütün dünyada məşhurdur, polyak mütəxəssisləri, memarları və restavratsiya işçiləri dünyanın bütün kontinentlərində bərpa işlərinə cəlb olunurlar” bildirərək, əməkdaş ölkəyə yardım edə biləcək sahələri qeyd etmişdir⁸.

Azərbaycan dövlət Gömrük komitəsinin statistik məlumatlarına əsasən 2020-ci ilin yanvar-iyul aylarında Azərbaycan və Polşa arasında xarici ticarət əməliyyatları 55,1 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdi ki, bu da ötən ilin analoji dövründə olduğundan 3,7 faiz çox idi. Gömrük komitəsi Polşaya Azərbaycan məhsullarının ixracının ilin ilk yeddi ayı ərzində 2,7 milyon ABŞ dollar olduğunu və bir il öncə ixracat həcminin 2,3 milyon dolları keçmədiyini qeyd etmişdir. Beləliklə, illik hesablamalara əsasən Azərbaycandan Polşa idxalı 1,17 dəfə artırmış, ümumi idxalda Polşanın payı isə 0,02%-dən – 0,03%-dək yüksəlmişdi. Bununla yanaşı, Azərbaycana Polşa ixracının illik hesablamada 50,8 milyon dollardan 52,3 milyon dollara qədər artması nəzərə çarpır. Azərbaycanın ümumi idxalında isə Polşanın payı 0,6 faizdən 0,89 faizə qədər artmışdı.

2020-ci ilin yanvar-iyul ayı üçün iki ölkə arasında xarici ticarət əlaqələrinin ixrac-idxal nisbəti daha sonra Azərbaycan məhsullarının idxalı xeyrinə dəyişmiş olur. Belə ki, 2019-cu ilin bu dövrü üçün ixrac və idxal nisbəti 4,3 və 95,7 % təşkil edirdisə, 2020-ci ilin yanvar-iyul ayı üçün uyğun olaraq 4,9 və 95,1 % təşkil edir. İki ölkə arasında ümumi ticarət dövriyyəsində Polşaya Azərbaycan məhsullarının ixrac payı 0,6 % artmış olur.

<https://report.az/ru/finansy/kakie-sferi-sotrudnichestva-mezhdu-azerbaydzhanom-i-polshey-erspektivni/>

⁸ Польские компании готовы поддержать Азербайджан в восстановлении освобождённых земель-МИД <https://caliber.az/post/polskie-kompanii-gotovy-podderzhat-azerbaidzan-v-vosstanovlenii-osvobodennyx-zemel-mid-7190-muraciət-tarixi:10.01.2021>

Beləliklə, hesabat dövrü üçün Azərbaycanın Polşa ilə xarici ticarət dövriyyəsində saldo mənfi olaraq 49,6 milyon dollar təşkil edir. 2020-ci ilin yanvar-iyul ayları üçün Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi tam olaraq 15,03 milyard ABŞ dolları təşkil etdi ki, bu da 2019-cu ilin eyni dövründə olduğundan 1,4 dəfə az idi. Xarici ticarət dövriyyəsində illik hesabat üzrə saldo 1,1 dəfə aşağı enərək müsbət saldo -3,2 milyard ABŞ dolları həcmində özünü göstərir⁹.

2020-ci il oktyabrın 16-da Azərbaycanın iqtisadiyyat naziri Mikayıl Cabbarovun Polşanın Azərbaycandakı səfiri Rafalya Poborski ilə görüşü zamanı Azərbaycan-Polşa əlaqələrinin daha da genişləndirilməsi məsələləri müzakirə edilmiş, əməkdaşlığın inkişafında qarşılıqlı rəsmi səfərlərin və görüşlərin rolu qeyd edilmişdir. Görüş zamanı 2020-ci ilin yanvar-avqust aylarında əvvəlki il ilə müqayisədə ölkələrarası əmtəə mübadiləsinin artmasına vurğu edilmiş, Azərbaycanın nəqliyyat-tranzit imkanları mövzusu təhlil edilmişdir. İqtisadiyyat naziri Azərbaycanın İnvestisiya Holdinginin fəaliyyəti barədə səfiri məlumatlandıraraq postpandemiya dövründə investisiyalar, rəqəmsal iqtisadiyyat, nəqliyyat, energetika və bir çox digər sahələrdə Polşa ilə əməkdaşlıq imkanlarını vurğulamışdı. Azərbaycanın nəqliyyat-tranzit məsələlərinin müzakirəsi zamanı nazir Bakı-Tbilisi-Qars və Ələt Azad İqtisadi Zonasının potensial imkanlarından bəhs etmiş, Polşa şirkətlərini də bu imkanlardan yararlanmağa dəvət etmişdir. Görüş zamanı həmçinin iki ölkənin limanları, birbaşa reyslərin açılması, qarşılıqlı maraq doğuran bir sıra digər məsələlər müzakirə edilmişdir¹⁰.

2020-ci ildə pandemiyanın gətirdiyi çətinliklərə baxmayaraq, Polşa-Azərbaycan ticarət dövriyyəsində xeyli inkişaf nəzərə çarpmışdı. Statistik məlumatlara əsasən, 2020-ci ildə Polşadan Azərbaycana ixrac olunan məhsulların dəyəri 36 % artaraq 113 milyon dolları keçmişdi, Polşaya Azərbaycan ixracı isə 23% artaraq 6,5 milyon dollara çatmışdı. 2021-ci ilin əvvəllərində də ikitərəfli ticarətdə artım müşahidə olunur. Yanvarın əvvəlində Azərbaycana Polşa ixracı 21 %, Polşaya Azərbaycan ixracı isə 86% artmışdı. Pandemiya ilə bağlı vəziyyət B2B (biznes üçün biznes) və biznes-forumların sayının məhdudlaşdırılmasına səbəb olmuşdur, bir çox tədbirlər və işgüzar görüşlər onlayn təşkil olunmağa başlanmışdır. 2021-ci ilin aprel ayında Bakıda fəaliyyət göstərən Polşanın xarici ticarət üzrə investisiya və ticarət agentliyi İdarəsinin təşəbbüsü, həmçinin azərbaycanlı tərəfdaşlar “Caspian Audit” və “Formag-Baku”nun dəstəyi ilə “Azərbaycanda biznesin aparılması. Hüquqi və lojistik aspektlər” mövzusunda vebinar keçirilmişdi. Kosmetika sahəsinə həsr olunacaq digər tədbirlər də planlaşdırılır. Pandemiya ilə

⁹ Расширяются внешнеторговые операции между Азербайджаном и Польшей. <https://www.trend.az/business/economy/3294697.html> - müraciət tarixi: 07.04.2021.

¹⁰ Джаббаров Микаил обсудил с послом Польши в Азербайджане перспективы двухстороннего сотрудничества. <https://www.trend.az/business/economy/3318053.html>- müraciət tarixi: 05.01.2021

bağlı vəziyyətin normal olacağı təqdirdə, Polşanın Bakıdakı Ticarət nümayəndəliyinin Polşa şirkətləri ilə ticarət yarmarkalarında iştirakı da nəzərdə tutulur¹¹.

2021-ci ilin may ayında Polşa XİN-i ölkəsinin Azərbaycanın diversifikasiya çərçivəsində ən vacib hesab etdiyi dörd qeyri-neft sahəsinə, məhz kənd təsərrüfatı, turizm, nəqliyyat, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sektoruna yatırım qoyuluşunda maraqlı olduğunu bildirdi. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu sahələrin hər birində Polşa Şirkətləri böyük potensiala və Azərbaycanın iqtisadi inkişafına güclü təkan verə biləcək innovasiya qərarlarına sahibdir. Polşa XİN-i: “Polşa iqtisadiyyatı mükəmməl diversifikasiyaya malikdir, qiymət və keyfiyyət nisbəti baxımından yüksəkkeyfiyyətli, rəqabətə davamlı məhsulların çoxsaylı çeşidlərini təklif edir. Biz, kənd təsərrüfatı sektorunda, o cümlədən qida məhsulları, xammal, avadanlıq, elektromexanika sənayesi məhsulları ilə ticarət və bir çox digər sahələrdə gələcək əməkdaşlıqdan əminik” deyə bəyan etmişdir.

Azərbaycanın fəvqəladə hallar nazirliyi Polşanın “Jakuzs” şirkətinin istehsal etdiyi partlayıcı maddələrin daşınması üzrə konteynerlər almağı planlaşdırır və bu məqsədlə nazirliyin əməkdaşları Polşaya gedərək şirkətin nümayəndələri ilə görüşlər keçirmişdir. Görüş zamanı Polşa mütəxəssisləri azərbaycanlı tərəfdaşlarını konteynerlərdən istifadə qaydaları ilə tanış etmişlər. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, “Jakuzs” şirkəti Azərbaycanın müdafiə sənayesi nazirliyinin utilizasiya mərkəzinin yaradılmasında iştirak etmiş və hazırda Azərbaycan ərazilərinin minalardan təmizlənməsi üzrə Milli agentliklə də iş birliyi həyata keçirir¹².

Nəticə:

Cənubu Qafqaz regionunda Polşanın mühüm siyasi və iqtisadi tərəfdaşı olan Azərbaycan iqtisadi-ticarət əlaqələrinin daha da genişləndirilməsində maraqlıdır. Polşa və Azərbaycan şirkətləri hazırda nəqliyyat, logistika, maşınqayırma və kimya sənayesi, informasiya texnologiyaları, gəmiqayırma, turizm və elektronika kimi sahələrdə sıx əlaqələrini inkişaf etdirirlər. Polşa istehsalçıları rəqabətə davamlı qiymətlərlə müasir, keyfiyyətli avadanlıq təklif edir, Azərbaycana aqrotexnika ixrac edirlər.

İnnovasiyalar və yeni texnoloji qərarlar sahəsini də yüksək inkişaf sürətinə malik sahə hesab etmək olar. İnnovasiya və startapların müdafiəsi ilə bağlı cari proqramlara malik olan Polşa, bizneslərinin inkişafında maraqlı olan gənc yüksək texnologiya şirkətləri üçün hazırda Avropa İttifaqında ən yaxşı ölkə olaraq tanınır. Vençur fonları və birbaşa investisiya fonları investisiyalar və innovasiya layihələri üçün bütün dünya üzrə

¹¹ **Interfood Azerbaijan**, Road & Traffic. Baku Build 2021, Bakutel 2021.

¹² **Азербайджан закупает в Польше контейнеры для взрывчаток** <https://minval.az/news/39849> – müraciət tarixi: 21.01.2021.

fəal şəkildə cəlbədiçi obyektlər axtarırlar. Azərbaycan startapları və innovasiya sahibkarları bu təklif və imkanlardan istifadə edə bilirlər¹³.

Azərbaycana Polşa ixracında elektromexanika sənayesi məhsulları (kənd təsərrüfatı texnikası, mayelərin təmizlənməsi üçün qurğular, soyuducular), aqro-ərzaq (pendir və uşaq yeməkləri) və kimya sənayesi (dərmanlar və kosmetika) məhsulları üstünlük təşkil edir. Pandemiya ilə əlaqədar tibb və əczaçılıq məhsullarının əhəmiyyətini xüsusilə vurğulamaq lazımdır¹⁴. Tvinniq layihələr çərçivəsində bu iki ölkə arasında təcrübə mübadiləsi də mümkündür. Polşa Avropa İttifaqının “kənd təsərrüfatı sahəsində təsirli tədbirlərin həyata keçirilməsində dövlət dəstəyi” layihəsinin iştirakçısıdır. Bu layihə çərçivəsində polyak mütəxəssislər qabaqcıl təcrübə ilə bağlı bilgiləri azərbaycanlı tərəfdaşlarla paylaşır, məsləhətlərini verirlər.

Hər iki ölkənin mövcud imkanlardan maksimum istifadə edərək bir-birinə nəinki iqtisadi, həmçinin siyasi baxımdan dəstək verməsi son dərəcə vacibdir və Polşa ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin yarandığı zamandan daha da yaxınlaşması qarşılıqlı müsbət münasibətlərin davamlı olacağına sübutdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Аббасов Чингиз. Пути интеграции Азербайджана в мировую экономику. Баку, 2005.
2. **Азербайджан закупает в Польше контейнеры для взрывчаток** <https://minval.az/news/39849> – müraciət tarixi: 21.01.2021.
3. **Азербайджан, равняйся хотя бы на Польшу** <http://cesd.az/new/?p=10026&lang=ru> – müraciət tarixi: 04.01.2021.
4. **Власти Польши заявили об активной поддержке Азербайджана** <https://sng.today/baku/3383-vlasti-polshi-zayavili-ob-aktivnoy-podderzhke-azerbaydzhana.html> – müraciət tarixi: 04.01.2021.
5. **Микаил Джаббаров обсудил с послом Польши в Азербайджане перспективы двухстороннего сотрудничества.** <https://www.trend.az/business/economy/3318053.html> - müraciət tarixi: 05.01.2021.
6. **Польский министр о перспективах сотрудничества с Азербайджаном: от инвестиций, судостроения до участия в СЭЗ и транспортных коридорах. Интервью Report с министром предпринимательства и технологии Польши Ядвигой**

¹³ **Польские компании заинтересованы в инвестировании в не нефтяную сферу экономики Азербайджана – МИД** <https://www.trend.az/business/economy/3417785.html> – müraciət tarixi: 10.01.2021.

¹⁴ **World Trade Organization Trade Profiles 2019**, World Trade Organization, https://www.wto.org/english/res_e/bookspe/trade_profiles19_e.pdf – müraciət tarixi: 04.01.2021.

- Эмилевич. [https://report.az/ru/finansy /kakie-sferi-sotrudnichestva-mezhdu-azerbaydzhanom-i-polshey-perspektivni/](https://report.az/ru/finansy/kakie-sferi-sotrudnichestva-mezhdu-azerbaydzhanom-i-polshey-perspektivni/)
7. **Польские компании готовы поддержать Азербайджан в восстановлении освобождённых земель – МИД** <https://caliber.az/post/polskie-kompanii-gotovy-podderzat-azerbaidzan-v-vosstanovlenii-osvobodennyx-zemel-mid-7190> – mürciət tarixi: 10.01.2021.
  8. **Польские компании заинтересованы в инвестировании в не нефтяную сферу экономики Азербайджана-МИД.**[https://www.trend.az/business/economy /3417785.html](https://www.trend.az/business/economy/3417785.html)–mürciət tarixi:10.01. 2021.
  9. **Расширяются внешнеторговые операции между Азербайджаном и Польшей.** <https://www.trend.az/business/economy/3294697.html> – mürciət tarixi: 07.04.2021.
  10. Синицина Ирина Сергеевна, Чудакова Наталия Алексеевна. ЕС и экономика Польши: **Новая экономическая политика. Актуальные проблемы Европы.** 2019, №3.
  11. **Торговый дом Азербайджана открыт ещё в одной стране Евросоюза** <https://az.sputniknews.ru/economy/20181207/418288063/poland-torgovyj-dom-made-azerbaijan.html> – mürciət tarixi: 04.01. 2021.
  12. **European Commission**, 2019. [https://ec.europa.eu/commission/commissioners /2019-2024_en](https://ec.europa.eu/commission/commissioners/2019-2024_en)-mürciət tarixi: 09.03.2021.
  13. **Interfood Azerbaijan, Road & Traffic**, Baku Build 2021, Bakutel 2021.
  14. **World Trade Organization Trade Profiles** 2019, World Trade Organization.https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/trade_profiles19_e.pdf– mürciət tarixi: 04.01.2021.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTOR

Məmmədli Şəhla Rafiq qızı – elmi işçi,
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix
İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.

Mammadli Shahla Rafiq – researcher,
A.A.Bakikhanov Institute of History,
ANAS. Azerbaijan, Baku.

XVIII ƏSRİN 20-40-CI İLLƏRİNDƏ XƏZƏRDƏ ÜSTÜNLÜK UĞRUNDA
BEYNƏLXALQ RƏQABƏT

©2022

TOFIQ MUSTAFAZADƏ*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ORCID: 0000-0001-7108-6348; e-mail: tofiq.mustafazade@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə XVIII əsrin 20-40-cı illərində Xəzər dənizi hövzəsində Rusiya, Osmanlı İmperiyası və Nadir şah Əfşar dövləti arasında olan rəqabət təhlil edilir. Qeyd olunur ki, keçmişdə güdrətli Səfəvi dövləti zəifləyib parçalanma dövrünə qədəm qoyan zaman onun qonşuları – Rusiya və Osmanlı İmperiyası Səfəvi ərazilərini, ilk növbədə Xəzəryanı vilayətləri ələ keçirmək üçün hərəkətə keçdilər. I Pyotr Dərbənddən Gilana qədər əraziləri, Osmanlılar isə Azərbaycanın qalan torpaqlarını və İranın qərb hissəsini ələ keçirdilər. Lakin istedadlı sərkərdə Nadirin yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində 1726-cı ildən başlayaraq xarici düşmənlər Səfəvi ərazilərindən qovuldu. Həmin andan etibarən Rusiya ilə Əfşarlar dövləti arasında Xəzər hövzəsində hökmranlıq uğrunda kəskin rəqabət gedirdi. 18-ci əsrin 30-cu illərin sonunda İngiltərə kapitalı Xəzəryanı regiona nüfuz etməyə başlayır. Xəzərdə hərbi donanma yaratmağı qarşısına məqsəd qoyan Nadir şahın ingilislərlə əməkdaşlığa marağı var idi və hətta gəmiqayırma işini ingilis dənizçisi Con Eltona həvalə etdi. Nəticədə Gilan sahillərində bir neçə döyüş gəmisi tikildi, lakin 1747-ci ilin iyununda Nadir şah Əfşarın öldürülməsi ilə şahın hərbi donanmasının yaradılması yarımçıq qalıb.*

Açar sözlər: *Xəzər dənizi, rəqabət, I Pyotr, Nadir şah, gəmiqayırma*

INTERNATIONAL COMPETITION FOR HEGEMONY IN THE CASPIAN SEA
REGION IN THE 20-40'S OF THE XVIII CENTURY

©2022

TOFIG MUSTAFAZADEH*

*A.A.Bakikhanov Institute of History

ORCID: 0000-0001-7108-6348; e-mail: tofiq.mustafazade@mail.ru

Abstract: *The article highlights the rivalry among Russia, Ottoman Empire, Nadir shah Afshar and England for the superiority and hegemony in the Caspian Sea basin in the 20-40's of the XVIII century. It is stated in the article that after the period of weakening and collapsing of Safavi state which was one of the mighty states of the world for that period its neighbors Russia and Ottoman Empire began the struggle for Savafi lands, firstly to capture the provinces of Caspian Sea basin. Peter the Great captured lands from Derbend to Gilan, but Ottoman Empire occupied the other parts of Azerbaijan and western part of Iran. However, as a result of the tireless activity of the talented commander Nadir shah Afshar, starting from 1726, external enemies were expelled from the Safavi territories. In the 30's of the XVIII century the English trade captain began to influence to Caspian Sea regions. Nadir shah was decisive in creating the Caspian Sea Navy, therefore he was interested in collaboration with the English, and even he charged the English sailor John Elton in shipbuilding. Although, some ships were built in Gilan shore, the formation of shah's Navy was interrupted with the suicide of Nadir shah Afshar in June, 1747.*

Keywords: *Caspian Sea, rivalry, Nadir Shah, Peter I, shipbuilding*

МЕЖДУНАРОДНОЕ СОПЕРНИЧЕСТВО ЗА ГОСПОДСТВО НА КАСПИИ
В 20-40-Х ГГ. XVIII ВЕКА

©2022

ТОФИГ МУСТАФАЗАДЕ*

*Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0001-7108-6348; e-mail: tofiq.mustafazade@mail.ru

Резюме: В статье освещается соперничество между Россией, Османской империей и государством Надир шаха Афшара в бассейне Каспийского моря в 20-40-е гг. XVIII века. Указывается, когда в прошлом могущественная Сефевидская держава ослабла и вступила в период распада, её соседи – Россия и Османская империя перешли в действие, чтобы завоевать сефевидские территории, в первую очередь, Прикаспийские провинции. Петр I захватил территории от Дербента до Гиляна, османцы же прибрали к своим рукам остальные земли Азербайджана и западную часть Ирана. Однако, в результате неустанной деятельности талантливого полководца Надир, начиная с 1726 г., внешние враги были изгнаны с сефевидских территорий. С этого момента идёт острое соперничество за господство на Каспийском бассейне между Россией и Афшарским государством. В конце 30-х гг. XVIII в. в Прикаспийские области начинает проникать английский капитал. Надир шах, который ставил перед собой цель создания военного флота на Каспии, был заинтересован в сотрудничестве с англичанами, и даже английскому моряку Джону Элтону он поручил кораблестроительное дело. В результате, на берегах Гиляна было построено несколько военных кораблей, однако, убийством Надир шаха Афшара в июне 1747 года дело создания шахского военного флота осталось незаконченным.

Ключевые слова: Каспийское море, соперничество, Петр I, Надир шах, кораблестроение.

Giriş:

Bir vaxtlar dünyanın ən qüdrətli dövlətlərindən biri olan Səfəvi dövləti XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində bir sıra daxili və xarici səbəblər üzündən dərin böhran mərhələsinə daxil olur.

Səfəvi dövlətinin ağır günləri Rusiya çarı I Pyotrun Şərqdə siyasətinin fəallaşması dövrünə təsadüf edir. I Pyotr Rusiyanı böyük dəniz dövlətinə çevirmək xəyalına düşmüşdü və bu xəyalını gerçəkləşdirmək üçün hər vasitədən istifadə edirdi. Hətta, Qərbi

Avropaya gedib dənizçilik işini öyrənmək xatirinə öz kimliyini gizləyərək Hollandiyada dülğər sifəti ilə gəmi tərsanələrində çalışmışdı.

Rusiyaya dönməyə kimi, Pyotr Baltik dənizi sahilinə çıxış əldə etmək üçün İsveçlə “Şimal müharibəsi” adı almış uzunsürən qanlı müharibəyə (1700-1721) başladı və Fin körfəzi sahilində azacıq ərazi ələ keçirincə burada gələcək paytaxtın – Peterburqun əsasını qoyaraq, özünün təbirincə desək Avropaya pəncərə açdı.

Baltik dənizinə çıxış Pyotru qane etdimi? Yox, əsla! Çünki merkantilist siyasət yürüdən Çar Şərqlə Qərb arasında tranzit ticarətə nəzarəti ələ keçirmək üçün Qara dənizdə və Xəzər dənizində də hökmran olmaq istəyirdi. Digər yandan da Rusiyanın əzəli rəqibi Osmanlı imperiyasına zərbə endirib, onun paytaxtını, o zaman “Qızıl körpü” adlandırılan İstanbulu da ələ keçirmək istəyirdi.

Bu elə bir zaman idi ki, Osmanlı imperiyası Qərbi Avropa dövlətləri koalisiyası ilə uzun və qanlı müharibələrdən yorularaq məğlub duruma düşmüşdü. Rus çarı fikirləşirdi ki, indi Osmanlıni asanlıqla məğlubluqta uğrada bilər. Buna görə də 1709-cu ildə Poltava döyüşündə sarsıdıcı məğlubluqta uğradığı Osmanlı ərazisinə sığınmış XII Karlı təqib etmək bəhanəsi ilə Osmanlı mülklərinə soxuldu. Lakin rus çarı özü tələyə düşdü və 1711-ci ildə Osmanlı sədr-əzəmi Baltaçı Mehmet paşanın başçılıq etdiyi üstün Osmanlı qüvvələri tərəfindən mühasirəyə alındı. Vəziyyət çox böhranlı idi. Silah-sursat, ən başlıcası isə ərzaq çatışmırdı. Xilas olmaq ümidini tamamilə itirən Çar hətta Senata taxta çıxarmaq üçün namizəd axtarmağı məsləhət görmüşdü. Lakin I Pyotrın yaxınları, o cümlədən məşuqəsi Yekaterina çıxış yolunu tapdılar. Yekaterina özünün və zabit arvadlarının qızıl və daş-qaşlarını toplayaraq bir neçə zabitlə Baltaçı Mehmet paşanın çadırına gedib Çarı və ordusunu buraxması üçün yalvardı. Qızıl və daş-qaşın, bəlkə də Yekaterinanın gözəlliyi qarşısında özünü itirən sədr-əzəm güzəştə getdi. O, mühasirəni davam etdirib daha çox qan axıdılmasındansa Osmanlı üçün əlverişli, ruslar üçün isə çox ağır və alçaldıcı şərtlərlə (ruslar özlərinin Azov qalasını dağıdıb təminat ödəyirdilər) barışıq imza atdı.

Səfəvi dövlətini dərin iqtisadi və siyasi böhran bürüdüyündən Çar onun ərazilərini, ilk növbədə Xəzəryanı əraziləri asanlıqla ələ keçirəcəyinə ümid edirdi. Həmin əraziləri ələ keçirməklə Çar bir tərəfdən Volqa-Xəzər ticarət yolu üzərində ağalığa nail olar, digər tərəfdən də Şirvan və Gilan kimi zəngin ipək rayonlarını ələ keçirməklə rus manufakturaları üçün xammal mənbəyi əldə edər, həm də Osmanlı imperiyasının sağ cinahında yerləşməklə onu təhdid etmək imkanı əldə etmiş olardı.

Hələlik İsveçlə müharibə davam etdiyi bir şəraitdə cənuba yürüşü keçirmək imkanına malik olmayan çar kəşfiyyat xarakterli tədbirlər görürdü. O, 1714-cü ildən başlayaraq Xəzər dənizinin şərq sahillərini öyrənmək üçün Bekoviç-Çerkasskinin başçılığı ilə buraya ekspedisiya göndərmişdi, lakin bu tədbirlər elə bir uğur gətirməmişdi.

Sonradan I Pyotr Xəzər dənizinin qərb sahillərini öyrənmək məqsədilə Azərbaycan, xüsusilə karvan yolu ilə Şirvandan keçmək şərti ilə Səfəvi dövlətinə özünün yaxın adamlarından birini – A.P.Volniskini göndərdi. Elçi kimi İsfahana yola düşən

A.P.Volinskiyə I Pyotr o zaman xüsusi və gizli göstəriş də vermişdi. Həmin göstərişə əsasən Rus dövlətinin elçisi karvan yollarını, bu yollar boyunca otlaqların olub-olmamasını (bu, süvari qoşunlar üçün vacib idi), yerli qoşunların müdafiə qurğularının vəziyyətini öyrənməli, burada xristianlarla əlaqə yaratmalı idi. Bununla yanaşı A.P.Volinskiyə Xəzərsahili vilayətlərlə rus ticarətinin inkişaf etdirilməsi perspektivlərini öyrənmək də tapşırılmışdı¹.

Volinski yolüstü Şamaxı şəhərində üç aydan artıq qaldı. Həmin müddət ərzində o, I Pyotrın məxfi göstərişinə əsasən bir çox mühüm məsələlərin həlli ilə məşğul oldu, daha doğrusu, dövlətini maraqlandıran məlumatı topladı və həm də illərdən bəri Şamaxıda məskən salmış rus tacirlərinin ticarət məsələlərini qaydaya salmağa çalışdı². 1716-cı il dekabrın 7-də A.P.Volinski bəylərbəyi tərəfindən ona təhkim olunan mehmandar və onu müşayiət edən dəstə ilə Şamaxını tərk edib İsfahana yola düşdü³. Şirvanın bir çox yerlərində üsyanların baş verməsini, tez-tez Şamaxıya basqınlar olmasını yazırdı⁴.

1717-ci il martın 14-də İsfahana çatan elçi Şah Sultan Hüseynin yanında rəsmi qəbulda olub, ona etimadnamə təqdim etdikdən sonra etimad üd-dövlə (baş vəzir) Fətəli xanla görüşlər keçirərək danışıqlar apardı⁵. 1717-ci iyulun 30-da A.P.Volinski və Fətəli xan tərəfindən ilk rəsmi Rusiya-Səfəvi ticarət müqaviləsinin layihəsi tərtib olundu⁶.

Əslində Rusiya-İran ticarəti layihəsində söhbət Şirvan və onun Xəzərboyu əyalətlərindən gedirdi. Çünki rus tacirləri əsasən bu yerlərdə cəmləşirdilər. Ticarət məsələlərini qaydaya salmaq üçün A.P.Volinski Səfəvi dövlətində, özü də Şamaxıda konsulxana açmağı təklif edirdi⁷.

Şah hökuməti ilə ticarət müqaviləsi bağladıqdan sonra A.P.Volinski Rusiyaya qayıtdı. O, quru yolla Rəştə getmək, oradan gəmi ilə Həştərxana üzmək, beləliklə, Gilan haqqında da kəşfiyyat məlumatı toplamaq istəyirdi. Lakin şah hökuməti gec də olsa ayıldı, A.P.Volinskinin niyyətini başa düşdü və yalnız gəldiyi yolla qayıtmasına icazə verdi⁸.

1717-ci il dekabrın 17-də rus səfiri Şamaxıya gəldi və yolların açılmasını gözləyərək 8 ay Şamaxıda qaldı. O, eyni zamanda I Pyotrın göstərişinə əsasən Cənubi Qafqazın xristianları ilə də görüşdü. Kartlinin gələcək çarı VI Vaxtanqın nümayəndəsi

¹ Алиев Фуад. **Миссия посланника Русского государства А.П.Волынского в Азербайджане в 1716-1718 гг.** Баку, «Элм», 1979, с.19.

² Алиев, **а.г.э.**, с.35-39.

³ Алиев, **а.г.э.**, с.43.

⁴ Журнал посланника Волынского 1715-1718 гг. // **Е.С.Зевакин. Азербайджан в начале XVIII века. «Известия общества обследования и изучения Азербайджана».** 1929, №5, с.15.

⁵ Алиев Фуад. **Азербайджано-русские отношения. XV-XVIII вв.** Первая часть, Баку: 1985, с.61; Алиев Фуад. ..1979, с.45-46.

⁶ Алиев, **а.г.э.**, 1979, с.63; Алиев, **а.г.э.**, 1985, с.46.

⁷ Алиев, **а.г.э.**, 1979, с.52-53.

⁸ Алиев, **а.г.э.**, 1979, с.72-74.

Farsadan bəy şəxsən A.P.Volnskinin yanına, Şamaxıya gəldi⁹. Daha sonra rus elçisi erməni tacirləri ilə görüşdü. Dərbənddən gələn həmin tacirlər A.P.Volnskiyə gizlicə Dərbənd qalasının planını da gətirmişdilər. Belə bir “hədiyyə”nin I Pyotr’un bu bölgəyə yürüşə hazırlaşdığı ərafədə böyük hərbi-siyasi əhəmiyyəti vardı¹⁰.

Beləliklə, A.P.Volnski Səfəvi dövlətində karvan yollarının vəziyyəti ilə tanış olub, gündəliyini zənginləşdirdi. Yalnız Şamaxıdan Həştərxana gedən yol öyrənilməmiş qalmışdı. Bu məqsədlə A.P.Volnski karvan yolu ilə öz dəstəsinin üzvlərindən birini – dvoryan A.Lopuxini göndərməyi qərara aldı. Rus dövlətinin elçisi A.Lopuxin karvan yolu ilə Rusiyaya göndərilməsinin səbəbini belə izah edirdi ki, guya şahın I Pyotr üçün hədiyyəsini – bir filini və iki bəbiri Həştərxana gəmi ilə göndərmək mümkün deyildir. A.Lopuxini yola salarkən A.P.Volnski ona xüsusi jurnal tərtib etməyi və həmin jurnala Niyazabad limanından Həştərxana gedən yolda müşahidə etdiklərini qeydə almağı tapşırırmışdı¹¹.

Şimal müharibəsi (1700-1721) davam etdiyi dövrdə cənuba yürüşə başlaya bilməyən I Pyotr, həmin müharibə qurtaran kimi niyyətini gerçəkləşdirmək qərarına gəldi. Yürüş üçün bəhanə tapıldı. Məlumdur ki, Hacı Davud və Surxay xanın başçılıq etdiyi Şirvan üsyançıları 1721-ci ilin avqustunda Şamaxı şəhərini alarkən burada olan bir neçə rus taciri öldürülmüş və qarət olunmuşdu¹². Pyotr günahkarların cəzalandırılmasını tələb etsə də bu şah hökumətinin imkanı xaricində idi. Buna görə də guya “günahkarları cəzalandırmaq” adı ilə hərbi müdaxilə etmək olardı. Əvvəlcə yürüşə 1723-cü ildə başlamaq planlaşdırılmışdı. Sonra bu vaxtı bir il qabağa çəkmək lazım gəldi. Peterburqa xəbər çatmışdı ki, qiyamçı əfqan tayfaları 1722-ci ilin martında İsfahan yaxınlığında şah qoşunlarını məğlubiyyətə uğratmış və Səfəvilərin paytaxtını mühasirəyə almışlar. Çar sarayında qorxurdular ki, Osmanlı dövləti Səfəvi dövlətinin süqutundan istifadə edib Rusiyadan əvvəl Xəzərboyu vilayətləri ələ keçirər. 1722-ci ilin iyununda Həştərxandan gələn çar Xəzərboyu əyalətlərin sakinləri arasında yürüşün səbəbini doğrultmaq məqsədilə “Manifest” adı almış bəyannamə çap edib, rus ordusu hərəkət edəcək istiqamətdə yerləşən şəhər və kəndlərə göndərdi. “Manifest”də yürüşün əsl səbəbi, mahiyyəti ört-basdır edilir və göstərilirdi ki, guya rus ordusunun bu yürüşdə məqsədi Şirvan üsyanı zamanı Şamaxıda qətl və qarətə məruz qalmış rus tacirlərinin intiqamını almaq, habelə xüsusilə Hacı Davuda və Surxay xana cəza verməkdən ibarətdir. I Pyotr “Manifest”ində həmçinin yerli əhaliyə əmin-amanlıq da vəd edirdi¹³.

Rus qoşunlarının Xəzər sahili boyu cənuba yürüşü 1722-ci il iyulun 29-da başladı. Həmin gün imperatorun özü başda olmaqla göyertəsində piyada hissələri olan rus

⁹ **Azərbaycan tarixi**, (7 cildə), III cild. Bakı, – 1999, s.386.

¹⁰ Алиев а.г.э., 1979, с.85.

¹¹ Алиев Фуад. а.г.э., 1985, с.68.

¹² Мустафазаде Тофиг, а.г.э., с.21.

¹³ Dəlili Hüseyn. **Azərbaycan-Rusiya münasibətləri fars və Azərbaycan dilli sənədlərdə**. Bakı, – “Elm”, 1976, s.31-34.

donanması Həştərxandan yola düşdü¹⁴. Briqadir Veteraninin süvari dəstələri bir qədər tez quru yolla Saritsindən Qrebenə göndərilmişdi. Yürüşdə iştirak edən qoşunların ümumi sayı, bəzi məlumatlara görə 106 min nəfərdən çox idi¹⁵.

Dərbənd yolunda rus ordusu Qaytaq usmisi Əhməd xan və Sultan Mahmud İtemişlinin müqaviməti ilə üzləşdi. Yerli əhalinin gözünü qorxutmaq üçün qəddarlıq nümayiş etdirən ruslar İtemiş qəsəbəsi və yol üstündəki hər birində 500 ev olan 6 kəndi yandırmışdılar¹⁶.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ərazisinə daxil olan rus ordusu nə 1722-ci ildə, nə də sonrakı illərdə şah qoşunları tərəfindən heç bir ciddi müqavimətə rast gəlmədi. Yalnız ayrı-ayrı qarnizonlar hərdən müqavimət göstərməyə cəhd edir, bəzi hərbi başçılar isə qat-qat üstün olan düşməyə təslim olmağı daha ağıllı hərəkət sayırdılar.

Rus qoşunları Dərbəndə yaxınlaşanda şəhər hakimi Alxaz sultan İsfahana getmiş olduğundan o zaman qaladakı döyüşçülərin komandiri naib İmamqulu rus himayəsinə keçməyi düzgün sayır və ümid edirdi ki, bu yolla şəhəri dağlı və Şirvan feodallarının saysız-hesabsız hücumlarından qorumaq olar. Sentyabrın 3-də bir çox şəhər sakinlərinin müşayiət etdiyi İmamqulu bəy rus imperatorunu şəhərin girəcəyində qarşıladı və şəhər darvazalarının açarını ona təqdim etdi¹⁷. Dərbənd qalasında rus qarnizonu və artilyeriyası yerləşdirildi, Polkovnik Yunqer şəhərin komendantı, İmamqulu bəy isə naib vəzifəsinə təsdiq olundular¹⁸. I Pyotr sevincini gizlətməyərək Senata yazırdı: “Allahın köməyi ilə bu divarlarda bir fut yer almağımız münasibətilə sizi təbrik edirəm”¹⁹.

Sentyabrın 5-də I Pyotr podporuçik Lunini rus ordusunun tezliklə ora gələcəyini bildirən fərmanla Bakıya göndərdi²⁰. Rus qoşunlarının Xəzərboyu əyalətlərə gəlməsi Bakı sakinləri tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Məlum olduğu kimi, bir qədər əvvəl Bakı qalası Şirvan üsyançıların hücumuna məruz qalmışdı. Heç yerdən kömək ala bilməyən Bakı əhalisinin bəzi təbəqələri, ilk növbədə, Rusiya ilə sıx əlaqələri olan tacirlər rusların yürüşünə xeyirxah münasibət bəsləyərək hətta 13 nəfərin imzası ilə çara məktub göndərmişdilər. Lakin Bakı hakimi Məhəmmədhüseyn sultan və bir çox digər əyanlar

¹⁴ **Российский Государственный Военно-Исторический Архив**, ф.846, оп.1, д.1539, л.3; Туманский Фёдор Антонович. Описание похода государя Петра Великого к лежащим при Каспийском море персидским провинциям. «**Российский магазин**», ч.3. СПб., 1793, с.65.

¹⁵ Бергман Вениамин Густавович (1772-1856). **История Петра Великого**, т. 5 / Перев. с немецкого Е.Аладьин. СПб., – 1844, с.65.

¹⁶ Неверовский Александр Андреевич. **Краткий исторический взгляд на Северный и Средний Дагестан до уничтожения влияния лезгин на Закавказье**. СПб, 1848, с.13.

¹⁷ **Российский Государственный Архив Древних Актов**, ф.9 (каб. Петра Великого), отд.2, кн.54. list 63 və a.ü.

¹⁸ **Архив Внешней Политики России**, ф.77 (Сношения России с Персией), оп.1, 1722 г., д.18, л.190 и об.

¹⁹ Мельгунов Григорий Валерианович. **Поход Петра Великого в Персию // Русский Вестник**, 1874, т.110, с.36.

²⁰ **Арх. ВПРИ**, ф.77 (СРП), оп.1, д.1722 г., д.13, л.104 и об.

bunun əleyhinə çıxdılar. Məhəmməd Hüseyn sultan Lunini şəhərə buraxmayıb bildirdi ki, o, rus qoşunların yardımına ehtiyac duymur və onları Bakı qalasına buraxmayacaqdır²¹. Buna baxmayaraq çar yürüşü davam etdirməyi qərara aldı. Bir həftə istirahətdən sonra sentyabrın 10-da rus ordusu Dərbənddən Bakıya doğru hərəkət etdi²².

Bir sıra səbəblər üzündən I Pyotr yürüşünü dayandırdı. Xəzər dənizində baş verən tufan nəticəsində rus əsgərlərinin azuqə və sursatı saxlanılan gəmilərin əksəriyyəti, demək olar ki, dənizdə batmış və ya qəzaya uğrayaraq bərbad vəziyyətə düşmüşdü²³. Osmanlı sarayının kəskin etirazı da I Pyotrun qayıtmasında az rol oynamadı²⁴. Xəbər alınmışdı ki, Hacı Davud 10 minlik qoşunla Samur çayının cənub tərəfindəki Zeyxur kəndində qərar tutmuşdur və çayı keçərkən rus ordusuna basqın etmək niyyətindədir²⁵. Bütün bu hadisələr I Pyotru Dərbəndə geri dönməyə məcbur etsə də çar heç cür istəməirdi ki, Hacı Davud Türkiyənin himayəsini qəbul etsin. İmperator özünün İstanbuldakı səfiri İ.Neplyuyevə tapşırırdı ki, nəyin bahasına olursa olsun, Hacı Davudun Türkiyənin himayəsinə keçməsinə maneçilik törətsin. Ancaq, I Pyotr Rusiyaya qayıtdıqdan sonra Osmanlı sultanı Hacı Davuda xətti-şərif göndərərək bildirdi ki, o, Krım xanı səlahiyyətində sultanın təbəəliyinə qəbul olunur. Sultan III Əhməd Hacı Davuda xan titulu verdi, onu Şirvan və Dağıstan hakimi kimi tanıdı²⁶.

Rusiyaya qayıtdıqdan sonra I Pyotr hərbi ekspedisiyalar göndərməklə Xəzər sahilinin qərbində yerləşən bütün əyalətləri tutub Rusiyaya ilhaq etmək qərarına gəldi. Bu cəhətdən böyük hərbi-strateji və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən Bakı qalasını almaq əsas vəzifə idi. İmperator belə mühüm və ciddi işi general-mayor Matyuşkinə tapşırırdı. Generala verilən əmrdə deyilirdi: “Yazda buzlar əriyən kimi Bakıya yaxınlaş və Allahın köməyi ilə həmin şəhəri almağa çalış, çünki bizim bütün işlərin açarları bu diyarlardadır”²⁷. I Pyotr Matyuşkinə həm də tapşırırdı ki, Bakını aldıqdan sonra qalanın müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsinə ciddi fikir versin. İmperatorun bu göstərişi “Allah qoysa, Bakını alsaq, nə etməliyik” başlığı altında Matyuşkinə verdiyi təlimatda öz əksini tapmışdı. Həmin təlimata görə, Matyuşkin Bakını işğal etdikdən sonra cənuba doğru hərəkət etməli və Kür çayının sağında 300 əsgər yerləşə bilən qala inşa etdirməli

²¹ Арх.ВПРИ, ф.77 (СРП), оп.1, д.1722 г., д.13, л.103.

²² А.г.с., л. 60-65.

²³ Лысцов Викентий Павлович. **Персидский поход Петра 1. 1722-1723.** Москва, 1951, с. 124.

²⁴ Мустафазаде Тофиг, а.г.э., с. 49.

²⁵ Алиев Фуад. **Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в первой половине XVIII века.** Баку, «Элм», 1975, с.49; Арх. ВПРИ, ф.77 (СРП), оп.1, 1722 г., д.20, лл.67-68; Мустафазаде, а.г.э., с.38.

²⁶ Мустафазаде, а.г.э., с.38-39.

²⁷ Комаров, Владимир Михайлович. Персидская война 1723-1725 (Материалы для истории царствования Петра Великого) // Русский Вестник, т. 68, № 4, СПб-1867, с.595.

idi. I Pyotr nəzərdə tutmuşdu ki, sonralar burada da Neva çayı sahilindəki şəhər kimi böyük bir şəhər saldırsın²⁸.

Bakıya dəniz vasitəsilə yürüş hazırlandığı bir zamanda – 1722-ci ilin oktyabrında Səfəvi dövlətinin paytaxtı əfqanlar tərəfindən zəbt edildi. İşğalçılar bununla kifayətlənməyib, İrənin digər şəhərlərinə də basqın etməyə başladılar. Gilan əyalətini də təhlükə gözləyirdi. Gilanı zəbt etmək məqsədilə imperator vaxtı itirmədən hazır olmuş gəmilərlə həmin istiqamətdə hərəkət etməyə əmr verdi. 1722-ci ilin dekabrında başda polkovnik Şipov olmaqla rus eskadrası Ənzəli limanına daxil oldu, sona isə Rəşt şəhərini zəbt etdi²⁹.

Qeyd edək ki, hələ əfqanlar İsfahanı mühasirədə saxladıkları zaman Şah Sultan Hüseyn Xəzərsahili vilayətləri Rusiyaya güzəştə getmək müqabilində rus hökumətinin Səfəvilərə hərbi yardım göstərməsi haqqında müqavilə bağlamaq üçün İsmayıl bəyi Peterburqda yola salmışdı. İsmayıl bəy İrəni tərk etməmiş əfqanların İsfahanı tutduğunu və II Təhmasibin özünü şah elan etdiyini eşitmişdi. Buna görə də səlahiyyətlərinin yeni şah tərəfindən təsdiqlənməsini vacib sayaraq geri qayıtmışdı³⁰. II Təhmasib rus qoşunlarının Xəzərboyu əyalətləri tutduğundan xəbərsiz olduğuna görə, İsmayıl bəyin öz missiyasını yerinə yetirməsinə razılıq vermişdi. Lakin İsmayıl bəy yola düşdükdən sonra II Təhmasibə çatdırdılar ki, rus qoşunları onsuz da gəlib Rəşti tutublar. Bu xəbəri eşidən şah İsmayıl bəyi geri çağırmaq məqsədilə arxasınca çapar göndərdi. Çapar Rəştə çatarkən polkovnik Şipov yalandan İsmayıl bəyin olduğu gəminin artıq Rusiyaya yola düşdüyünü bildirərək onu İsmayıl bəylə görüşməyə qoymadı. Hadisələrdən xəbərsiz İsmayıl bəy rus gəmilərindən birində yola düşdü³¹.

Əzəli rəqibi Rusiyanın Cənubi Qafqaz və İrana doğru irəliləməsini qəbul edə bilməyən Osmanlı dövləti də öz qoşunlarını Cənubi Qafqaza göndərdi.

Osmanlı imperiyası tərəfindən bütün Cənubi Qafqazın tutulması ehtimalı I Pyotru Bakını işğal etməyə tələsdirdi. Çar öz narahatçılığını general-mayor Matyuşkinə belə izah edirdi: “Gürcüstandan xəbər almışam ki, türklər əhalini məcburi öz təbələri edib, indi də Şamaxıya doğru hərəkət edirlər. Qorxuram onlar gəlib Bakını tutsunlar”³². Osmanlıları qabaqlamaq məqsədilə I Pyotr general-mayor Matyuşkinə təlimat verdi ki, Kazan və Nijni Novqorodda nə qədər gəmi hazırlanıbsa, onları götürüb vaxt itirmədən Bakıya tərəf hərəkət etsin və şah elçisi İsmayıl bəyi də özü ilə aparsın³³.

1723-cü il iyulun 28 (avqustun 8-də) rus donanması Bakı limanına daxil oldu. Ciddi müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, Bakı qarnizonu çoxsaylı müasir hərbi

²⁸ Комаров, а.г.э., s. 598.

²⁹ Комаров, а.г.э., s.578-579.

³⁰ Мустафазаде, а.г.э., с.51.

³¹ Георгий Георгиевич Пайчадзе. Русско-грузинские политические отношения в первой половине XVIII века. Тбилиси, – 1970, с.31.

³² Комаров, а.г.э., s.602.

³³ Комаров, а.г.э., s.602.

texnikaya malik olan düşmən hücumuna tab gətirmədi və bombardman nəticəsində şəhərdə baş verəcək yanğının, tələfatın qarşısını almaq məqsədilə qalanı yadelli işğalçılara təslim etməyə məcbur oldu³⁴.

Bakı qalası alındıqdan sonra bura komendant vəzifəsinə knyaz Baryatinski təyin olundu. Bakıdan sonra ruslar asanlıqla Salyan şəhərini işğal etdilər³⁵.

Rus qoşunları Xəzərboyu əyalətlərin bir hissəsini işğal etdikdən sonra I Pyotr şahın elçisi İsmayıl bəy Dərbənddən Gilana qədər olan torpaqları, habelə Şamaxı, Mazandaran və Astrabadı Səfəvi dövlətinin rəsmi şəkildə Rusiyaya güzəştə getməsi barədə müqavilə bağlamasını təklif etdi. Yuxarıda deyildiyi kimi, şahın onu səlahiyyətlərdən məhrum etməsindən xəbəri olmayan İsmayıl bəy şahdan heç bir icazə almadan 1723-cü il sentyabrın 23-də göstərilən şərtlər əsasında Peterburqda Rusiya ilə müqavilə imzaladı. Rusiya, əvəzində Səfəvi şahına öz hakimiyyətini qorumaq üçün hərbi yardım göstərməyi öhdəsinə götürdü³⁶.

Lakin II Təhmasib əvvəlcədən hüquqi əsasdan məhrum olan bu müqaviləni təsdiqləməkdən qəti boyun qaçırdı. İsmayıl bəy vətən xaini elan olundu və geri qayıtmağa cəsarət etməyib ömrünün sonunadək Rusiyada qaldı³⁷.

Osmanlı qoşunlarının Azərbaycan ərazisinə daxil olub, Şərqi doğru hərəkət etməsi Xəzərboyu əyalətlərdə yerləşən rus qoşunları ilə toqquşma təhlükəsi yaradırdı. Lakin osmanlılarla müharibəyə girişmək istəməyən Rusiya bir qədər götür-qoydan sonra Osmanlı imperiyasına bu bölgəni bölüşdürmək barədə müqavilə bağlamağı təklif etdi. Uzun danışıqlar və mübahisələrdən sonra tərəflər Səfəvi irsini bölüşdürmək barədə razılığa gəldilər. 1724-cü il iyunun 24-də İstanbulda Rusiya ilə müqavilə imzalandı. Həmin müqaviləyə əsasən Türkiyə tərəfi Rusiyanın işğal etdiyi Xəzərboyu əyalətləri “İran tərəfindən Rusiyaya güzəşt edilmiş kimi” təsdiq etdi. Rusiya tərəfi isə öz növbəsində Osmanlı tərəfindən Qərbi Qafqazın və Cənubi Azərbaycanın işğalına etiraz etməyəcəyini bildirdi. İstanbul müqaviləsinin əsas maddələrindən biri, Şirvana həsr edilmişdi. Xəzərboyu əyalətlər istisna olmaqla, Şirvanın qalan hissəsi Türkiyədən asılı ayrıca xanlıq kimi təsbit olunurdu. Müqaviləyə əsasən osmanlıların Şirvanda qoşun saxlamağa ixtiyarı yox idi. İğtişaslar baş verdikdə sultan buraya yalnız Rusiyanın razılığı ilə qoşun çəkə bilirdi. Artıq bu zaman yerli əhali arasında müəyyən nüfuz qazanmış Hacı Davud sultan III Əhməd tərəfindən Şirvan xanı təsdiq edildi³⁸.

İstanbul müqaviləsi həm Rusiya, həm də Osmanlı imperiyası üçün eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb edirdi. Müqavilənin imzalanması sayəsində Osmanlı və Rusiya

³⁴ Алиев Фуад. **а.г.э.**, 1975, s.57-60.

³⁵ Алиев, **а.г.э.**, s.63.

³⁶ Договоры России с Востоком. **Политические и торговые. Собрал и издал. Т.Юзефович. СПб.** 1899, с.186-187.

³⁷ Алиев, **а.г.э.**, с.64.

³⁸ Mustafazadə Tofiq. **XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri.** Bakı, – “Elm”, 2002, s.61-62.

qoşunlarının Azərbaycan ərazisində toqquşmalarının qarşısı alındı. Öz mövqeyini Xəzərboyu əyalətlərdə möhkəmləndirməklə bərabər, Rusiya Osmanlı qoşunlarının bu bölgəyə gəlməsinin qarşısını almağa nail oldu. Eyni zamanda İstanbul müqaviləsi osmanlıların Səfəvi dövlətinin şimal-qərb və qərb ərazilərini, o cümlədən Azərbaycana (Xəzərboyu əyalətlərdən başqa) işğal etməsi üçün şərait yaratdı.

İstanbul müqaviləsindən sonra Osmanlı dövləti bütün sərhəd boyu Cənubi Qafqaza öz qoşunlarını yeritdi. Artıq 1724-cü il iyun ayının sonlarında Diyarbəkir paşası Arifi Əhməd 60 min qoşunla Tiflisdən İrəvana doğru hərəkət etdi. Ətraf mahalların bəyləri, Üçmüəzzin keşişləri və İrəvan qalasının rəisi Məhəmməd Zaman bəy Osmanlı ordugahına gəlib öz itaətlərini bildirdilər. Lakin qala qarnizonu təslim olmaqdan imtina etdi. Yalnız 1724-cü ilin avqustunda iç qaladakılar təslim oldular³⁹. İrəvan şəhərini zəbt etdikdən sonra Osmanlı ordusu Cənubi Azərbaycan istiqamətində irəlilədi. Xoy şəhəri sakinlərinin müqavimətini qıran Osmanlı əsgərləri Mərənd şəhərini aldıqdan sonra Təbriz şəhərinə yaxınlaşdılar.

Rusiya və Osmanlı imperiyası Səfəvi mülklərini öz aralarında bölüşdürmək haqqında razılığa gəldikdən az sonra istedadlı sərkərdə Nadir şah Əfşarın başçılığı ilə Səfəvi dövləti yenidən dirçəlməyə başlayır. Əvvəlcə, Nadir əfqanları İran ərazisindən qovdu, sonra isə osmanlılarla uzunmüddətli müharibələrə başladı. 1731-ci ilə kimi Azərbaycanın cənubunun çox hissəsi osmanlılardan geri alındı. Lakin bu zaman Xorasanda qiyam baş verdiyindən Nadir oraya qiyamı yatırmaq üçün yönəlir. Ordu və əhali içərisində nüfuzu tamamilə düşmüş II Təhmasib nüfuzunu yenidən artırmaq məqsədi ilə İrəvanı və Naxçıvanı tutmaq üçün hərəkət etdi, lakin məğlubiyyətə uğradı. Osmanlı orduları əks hücuma keçdi və 1731-ci ilin dekabrında Təbriz yenidən onların əlinə keçdi⁴⁰. Təhmasib barışıq xahiş etdi və Kirmanşah sülh müqaviləsi bağlandı. Bu müqaviləyə görə Azərbaycanın Arazdan şimaldakı torpaqları Osmanlı dövlətində qalmalı idi. Xorasan qiyamını yatırıb geri qayıdan Nadir bu müqaviləni tanımaqdan imtina etdi və osmanlılarla müharibə yenidən qızıxdı. Eyni zamanda, 1732-ci ilin yanvarında Rəştdə rus nümayəndəsi ilə bağlanan müqaviləyə görə Rusiya Bakıdan cənubdakı ələ keçirdiyi Səfəvi mülklərini geri qaytardı⁴¹.

Təhmasibin uğursuzluğunu əsas gətirən Nadir 1732-ci ilin avqustunda onu taxtdan salıb onun bir neçə aylıq oğlunu III Abbas adı ilə şah, özünü isə şahın vəkili elan etdi⁴².

Nadir osmanlılara qarşı hərbi əməliyyatları genişləndirdi və hətta Bağdadı mühasirəyə aldı. 1734-cü ildə isə hərbi əməliyyatları Azərbaycanın şimal hissəsinə keçirdi. Şamaxı ələ keçirildi və Gəncə mühasirəyə alındı. Ancaq Gəncənin mühasirəsi uzandı.

³⁹ Mehmet Münir Aktepe. **Osmanlı-İran münasebetləri və Silahşör Kemani Mustafa ağanın Revan Fetihsesi**. İstanbul, 1970, s.46-47.

⁴⁰ Мустафазаде, **а.г.ә.**, s.179.

⁴¹ Мустафазаде, **а.г.ә.**, s.184-185.

⁴² Mustafazadə Tofiq. **а.г.ә.**, 2002, s.89-98.

Rusiya Gəncənin Nadir tərəfindən alınmasında maraqlı idi və gizlindən ona müəyyən köməklik göstərirdi. Xəzəryanı ərazilərdəki rus qoşunlarının komandanı gen. Levaşov 1734-cü ilin noyabr ayında qızılbaş döyüşçüsü forması geymiş zabıt-mexanik və dörd topçunu Nadirin düşərgəsinə göndərdi. Bir neçə ağır top da göndərilmişdi⁴³. Elə bu zaman xəbər alındı ki, Osmanlı sərkərdəsi Abdulla paşa böyük ordu ilə yürüşə başlayıb, hal-hazırda Qarsdadır və Gəncədəki Osmanlı qarnizonunun yardımına gəlmək niyyətindədir. Bu xəbər rus hökumətini təşvişə saldı. Buna görə rus hökuməti osmanlıların Cənubi Qafqazdan çıxarılması barədə əvvəllər irəli sürdüyü ön şərti götürüb Bakı və Dərbəndi Nadirə verməyə razı olduğunu elan etdi. Nadirin yanında olan rus elçisi S.Qolitsın Nadirə bildirdi ki, imperatriçə onun osmanlıları Cənubi Qafqazdan tamamilə sıxışdırıb çıxaracağına tamamilə əmindir və buna görə də 1722-ci ildən sonra Rusiyanın ələ keçirdiyi bütün əraziləri qaytarmağa hazırdır; bu şərtlə ki, Nadir həmin əraziləri heç vaxt Osmanlı dövlətinə verməyəcəyi barədə öhdəlik götürsün, Rusiyanın düşmənlərinə öz düşmənləri kimi yanaşsın. Nadir bu təklifdən çox sevindi və həmin şərtləri yerinə yetirməyə söz verdi⁴⁴. 1735-ci il martın 10(21-)-də Nadirin Gəncə yanındakı düşərgəsində onunla S.Qolitsın arasında müqavilə imzalandı. Rusiya 1722-ci ildən bəri tutduğu Sulak çayından cənubdakı bütün Xəzərboyu əraziləri geri qaytarmağı öhdəsinə götürdü⁴⁵.

Müqavilə bağlandıqdan 2 həftə sonra Bakı, 2 ay sonra isə Dərbənd təhvil verilməli idi. Bundan əlavə, hər iki dövlət bir-birindən xəbərsiz Osmanlı dövləti ilə danışıqlar aparmamağı öhdələrinə götürdülər. Nadir Rusiyanın müttəfiqi olmağı, Bakı və Dərbəndi üçüncü dövlətə verməməyi öhdəsinə götürdü⁴⁶.

XVIII əsrin 30-cu illərində ingilis ticarət kapitalı da Xəzərdə möhkəmlənməyə cəhd göstərir. Məlumdur ki, 1734-cü ildə ingilislərin “Rus şirkəti” ilə rus hökuməti arasında müqavilə bağlanmış, həmin müqavilənin 8-ci bəndinə görə ingilislərə Rusiya ərazisindən keçməklə İranla ticarət etməyə icazə verilmişdi⁴⁷.

1739-cu ildə ingilislər öz məxfi agentləri dəniz kapitanı Con Eltonu və M.Qremi Volqa-Xəzər yolu ilə Xəzərin cənub sahilinə göndərdilər. Bu dövrdə Nadir şah Hindistanda yürüşdə olduğundan Elton Rəştə gəldikdən sonra iqamətgahı Məşhəd şəhərində olan şahzadə Rzaqulu Mirzəyə 10 maddəlik xahişnamə göndərdi⁴⁸. Xahişnamədə Elton öz hökuməti adından xahiş edirdi ki, Xəzərsahili limanlar da daxil olmaqla Əfşar dövləti hüduunda Böyük Britaniya tacirlərinə imtiyazlar verilsin. Müsbət cavab alan Elton Peterburqa yola düşdü. Burada o, ingilislərin Xəzər dənizindəki gələcək tədbirlərinə dair təkliflərini yazılı şəkildə Böyük Britaniyanın səfiri E.Fincə təqdim etdi⁴⁹.

⁴³ Мустафазаде, **а.г.ә.**, s. 104-105.

⁴⁴ Лыццов Викентий Павлович. **Персидский поход Петра 1. 1722-1723.** Москва, 1951, с.105.

⁴⁵ Лыццов, **а.г.ә.**, s.105.

⁴⁶ Мустафазаде, **а.г.ә.**, s.196.

⁴⁷ **Арх. ВПРИ**, ф.35 (СРА), оп.1, 1734-1735 гг., д.579, л.4.

⁴⁸ Əliyev Fuad. **XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanda ticarət.** Bakı: 1964, s.103.

⁴⁹ Əliyev, **а.г.ә.**, s.103.

C.Elton və M.Grem şirkət tacirləri üçün Nadir şah dövlətinin hər tərəfində azad və maneəsiz ticarət aparmaq hüququ aldılar. İngilislər rus hökumətinin razılığı ilə Kazanda iki gəmi quraşdırdılar⁵⁰. Elton eyni zamanda elə hesab edirdi ki, ingilislər Xəzər dənizində öz mövqelərini möhkəmləndirdikdən sonra Hindistan və Çin kimi uzaq ölkələrlə əlaqələrini xeyli asanlaşdıracaqlar.

1741-ci ilin yayında ingilis kapitanı C.Elton Nadir şahın hakimiyyət nümayəndələri ilə əlaqə yaratdı. O zaman Elton rus tacirlərinin yüklərini Kazandan Həştərxana daşımaqla məşğul idi, eyni zamandan Ənzəliyə də gəlib gedirdi. Bir gün Elton rus kapitanı Vudrufla Ənzəliyə daxil oldular. İngilis gəmisi gətirdiyi yükü boşaldan kimi Əfşar dövlətinin sərəncamına keçdi. Həmin gəmi ilə iki dəfə Dərbəndə düyü daşındı. Bu hadisə rus dövləti ilə ingilislərin rus kampaniyası arasındakı münasibətləri kəskinləşdirdi. Ruslar Elton və Vudrufla pis rəftar etməyə başladılar. Qəzəblənmiş Nadir şah donmuş Terek çayından keçib, Rusiya ərazisinə daxil olmaq istədi, yalnız Osmanlı dövləti ilə yeni müharibənin başlanması təhlükəsinə görə bunu etmədi⁵¹.

Elə bu vaxt Nadir şahın etibarını qazanmış Elton söz vermişdi ki, ehtiyac olarsa, ingilis gəmiləri vasitəsilə Qafqazın Xəzərsahili vilayətlərində yerləşən şah əsgərləri üçün ərzaq, sursat və geyim gətirmək mümkündür. Elton həmçinin şaha onun üçün hərbi gəmilər hazırlamağa söz vermişdi. Tezliklə Rusiyanın dövlət xadimləri ingilislərə Xəzər dənizində imkan yaratdıqları üçün peşman oldular. Çünki onların fəaliyyəti rus gəmiçiliyini və Rusiyanın Xəzər dənizi hövzəsindəki Şərq ticarətini zərbə altında qoyurdu. Rusiyada xəbər yayılırdı ki, Nadir şahın etibarını qazanmış Elton Rusiyadan gələn tacirlərlə çox pis davranır.

Müəyyən vaxt keçdikdən sonra konsul Arapov Peterburqa məlumat verərək bildirdi ki, Elton Nadir şaha 3 il ərzində uzunluğu 34 arşın olan bir neçə yeni gəmi hazırlanacağını vəd etmişdir⁵². Tezliklə Peterburqa belə bir xəbər çatdı ki, Eltonu Xəzər dənizindəki şah donanmasının baş komandanı təyin edən Nadir şah əfşar hərbiçilərinə dənizçilik işini öyrətməyi də ona tapşırırmışdır.

Eltonun və ingilis tacirlərinin Xəzər dənizində fəaliyyət göstərmələri isə rus ticarət kapitalı zəif olduğu, rus malları rəqabətə davamlı olmadığı üçün Rusiyanın dəniz ticarətinə ağır zərbə endirirdi. Təşvişə düşən rus hökuməti ingilis şirkətini sıxışdırmağa başladı. Rusiya ərazisindən Əfşar dövlətinə gedən ustalara xarici pasport verilmirdi. Peterburqdan Həştərxan qubernatoru Tatişşevə Həştərxandan ingilis ustalarının İrana getməsinə mane olmaq və lövbər, kanat, yelkən, qətran, kanifas, bez, habelə dəmirçilik üçün lazım olan digər malları Həştərxandan Əfşar dövlətinə buraxmamaq tapşırıldı⁵³.

⁵⁰ Юнусова Лейла Ислам кызы. **Торговая экспансия Англии в бассейне Каспия в первой половине XVIII века.** Баку, – «ЭЛМ», 1988, с.45.

⁵¹ Lawrence Lokhart. **Nadir shah.** A critical study based mainly upon contemporary sources. London, – 1938, p.177.

⁵² Əliyev, **a.g.ə.**, s.108.

⁵³ Əliyev, **a.g.ə.**, s.111.

Elton Rusiyanın təzyiqləri qarşısında tab gətirə bilmək üçün açıq şəkildə Nadir şahın xidmətinə keçdi. O, Ləngərudda və Lahicanda tərsanə qurdu. Gəmiqayırma üçün lazım olan ağacları meşədən kəsdirib sahilə gətirdi, pambıq parçadan yelkənlər, kətan liflərdən isə kəndirlər toxutdurdu. Lövbər düzəltmək mümkün olmadığından, dənizdə batmış köhnə lövbərləri tapıb çıxartdılar.

İngilislərin Volqa-Xəzər ticarət yolundan istifadə etmələrinin müəyyən xeyri də oldu. Xəzər dənizində Nadir şah üçün Avropa texnikası ilə bir neçə gəmi inşa edilib silahlandırıldı.

İngilis tarixçisi Ser Persi Sayks qeyd edir ki, Nadir birinci İran şahı idi ki, dəniz donanmasının vacibliyini dərk etdi⁵⁴. Keşiş Bazen yazır: “Nadir şah avropalıların güclü olduğunu eşitdikdə bu gücün mənbəyini öyrənməyə başladı. Onun ingilislərdən gəmilər alması, ölkəsində gəmiçiliyin əsasını qoyması gələcək planlarından xəbər verirdi. Bəndər-Abbasda gəmiqayırma sənayesini yaratmaq təşəbbüsü çətinliklərə rast gəldi. Orada ağacın olmaması, onun 900 km məsafədən daşınmasında yaranan çətinliklərə baxmayaraq bu işi davam etdirirdi⁵⁵.

Rus hökumətinin nümayəndəsi Kaluşkin 1741-ci il dekabrın 6-da dövlət çevrilişi nəticəsində Yelizaveta Petrovnanın hakimiyyətə gəlməsi xəbərini Nadir şaha dedikdə o xoşhal olub xahiş etdi ki, Rusiya ona 10 gəmi borc versin ki, bu gəmilərin bir neçəsindən Dağıstan qiyamçılarına qarşı, bir neçəsindən isə Həştərxandan yük daşımaq üçün istifadə olunsun. Kaluşkin bu istək barədə rus hökumətinə məlumat verdi, eyni zamanda bildirdi ki, Nadir şaha gəmilər verilsə o gəmiləri geri qaytarmayacaq, çünki qüdrətli dəniz donanması yaratmaq istəyir. Buna görə də Nadir şahın xahişi yerinə yetirilmədi⁵⁶.

O zaman şahın sərəncamında cəmi bir ingilis dülğəri, bir neçə rus və hindli, bir də 23 pud ağırlığında güllə atan topu olan bir gəmi var idi⁵⁷.

Rusiya elçiliyinin tərcüməçisi V.Bratişşev Dərbənddən 30 aprel 1743-cü il tarixli relyasiyasında (məruzəsində) yazırdı ki, şah gəmilərinin rəisi Xəlil rus gəmisini zəbt etmiş, Rusiya təbəəsi olan xeyli “muzdur”u (muzdur muzdla çalışan sərbəst işçilərə deyirdilər – T.M.) həbsdə saxlayır. Bratişşev deyirdi ki, gəmiqayırma üçün İranda nəinki kəndir, lövbər, qətran, yelkən, dəmir tellər yoxdur, həm də dənizçiliyi bilən adamlar yoxdur. Buna görə də Rusiya təbəəsi olan muzdurları hər vasitə ilə öz tərəflərinə çəkməyə çalışırlar⁵⁸.

Nadir şah Eltona 2500 tümən məvacib təyin etmişdi. İki ingilis dülğərini Elton mal arxasınca Həştərxana göndərmişdi. Bununla əlaqədar Bratişşev Həştərxan qubernatoruna yazmışdı ki, həmin dülğərləri və gəmiqayırma üçün lazım olan materialları buraxmasın⁵⁹.

⁵⁴ Sykes Persy. **A history of Persia**. Vol.2, London 1921, p.271.

⁵⁵ Xaterate təbib-e məxsus Nader. **Əfrasiyabi B. Oqab-e Kelat. Tehran** – 1371, s.829-830.

⁵⁶ Lawrence Lokhart, **a.g.ə.**, p.177.

⁵⁷ Məhəmməd Hüseyn Qüddusi. **Nadir şah**. Bakı, 1999, s.174.

⁵⁸ **Гос. ААО**, ф. 394, оп. 4, д.164, лл.1-3.

⁵⁹ **Гос. ААО**, ф. 394, оп.1, 1744 г., д.955, в. 39-40.

Rusların törətdiyi maneələrə baxmayaraq Şah donanması üçün gəmilərin inşası sürətlə gedirdi. 1744-cü il iyunun 19-da Bakunin yazırdı ki, Elton böyük, 20 toplu gəminin özülünü qoymuşdur və gəmi ingilis üslubunda inşa edilir. İşlər gəmiçilik ustası A.Bautun başçılığı altında aparılırdı⁶⁰. Bir müddət sonra Bakunin bir böyük gəmidən savayı iki kiçik gəminin də inşa olunduğunu xəbər verirdi⁶¹.

Rusiya rezidenti İ.Kaluşkin öldüyü üçün onun vəzifəsini icra edən tərcüməçi V.Bratişşev 1744-cü ilin sentyabrında yazırdı ki, Elton 4, bəzilərinin dediyinə görə isə 7 iri gəminin özülünü qoyub, ikisinin yaxın vaxtda istifadəyə veriləcəyi gözlənilir. Oktyabrın 31-də isə Bratişşev xəbər verirdi ki, Elton gəmi tərsanələrinə iranlılardan və hindlilərdən daha 300 gəmi dülgərinin gətirilməsini xahiş etmişdir⁶².

Vəziyyətin belə hal aldığı görən rus hökuməti qəti tədbirlərə əl atdı və 1744-cü il noyabrın 30-da Həştərxan qubernatoru V.Tatişşevə fərman göndərdi ki, Həştərxanda Eltonun gəmisini saxlasınlar, indi İranda olan digər ingilis gəmisini də bir yolla Həştərxana gətirib həbs etsinlər⁶³. Tatişşev Kazandakı epidemiyaya ilə bağlı ikiqat karantin adı altında Eltonun gəmisini Həştərxanda saxladı⁶⁴.

Rusiya hakimiyyət orqanlarının müqavimətinə rəğmən Xəzərdə şah donanmasının inşası vüsət almaqda idi. 1745-ci il yanvarın 10-da 20 toplu böyük gəmi suya salındı və xəzinəyə aid yüklərlə Dərbəndə yola düşdü. O zaman gəmi tərsanələrində 700 nəfər – dənizçi, dülgər, xarrat, meşəqıran və s. məşğul idi.⁶⁵ Fevral ayında Bakunin məlumat verirdi ki, Ləngəruda iki bot inşa olunmuşdur, onlardan birində – 20 avarlı botda Elton Bakıya və Dərbəndə üzmək istəyir. İkinci gəmidə 25 top yerləşdirmək nəzərdə tutulurdu. K.Markxam qeyd edirdi ki, Eltonun inşa etdiyi bu gəmi Xəzərdə istənilən rus gəmisindən üstündür. Asankənd (yəqin ki, Həsənkənd) adlı yerdəki yeni gəminin özülü qoyulmuşdur⁶⁶.

Martın 29-da isə Bakunin yazırdı ki, onun tərcüməçisi Ləngəruda birisi 12, ikisi 16 avarlı olan daha üç bot hazır olduğunu xəbər verir. Həsənkənddə də yeni gəmilər demək olar ki, artıq hazırdır. Lahicanda yelkənlər hazırlamaq üçün yabanı qənəfədən “kanifas” fabriki inşa olunmuşdur⁶⁷.

1747-1748-ci illərdə Rusiya səfirliyinin tərkibində Azərbaycanda və İranda olmuş İohan Yakov Lerx yazırdı ki, o, Dərbənddə Eltonun Ləngəruda inşa etdirdiyi iki freqatı görmüşdür. Lerx, daha sonra yazırdı ki, bu vaxta kimi Elton iki freqat və dörd kiçik gəmi inşa etdirmişdir və onlar artıq dənizdə üzür, dörd böyük və kiçik gəmilərin inşası isə

⁶⁰ **Арх. ВПРИ**, ф. 35 (Сношения России с Англией), оп. 1, 1742-1746 гг., д. 676, в.37 а.ü.

⁶¹ **A.g.s.**

⁶² **Арх. ВПРИ, ф. 77 (СПИ)**, оп.1, 1744 г., д.10, ч.2, в.259 а.ü. -260, 350-351.

⁶³ **Арх. ВПРИ, ф.35** (Сношения России с Англией), оп.1, 1742-1746 гг., д.676, л.40; **ГАОО**, ф.394, оп.1, 1744 г., д.955, л.570 и об.

⁶⁴ **Арх. ВПРИ, ф.77 (СПИ)**, оп.1, 1744 г., д.10, ч.2, в.624 а.ü.

⁶⁵ **Арх. ВПРИ, ф. 35 (СРА)**, оп.1, 1742-1746 гг., д. 676, в.69-70.

⁶⁶ **Арх. ВПРИ, ф. 35 (СРА)**, в.77-78 а.ü.

⁶⁷ **A.g.s.**, в.77-78 а.ü.

hələ davam edir. Lerx bunu da bildirdi ki, Şah Eltona admiral rütbəsi verərək 6 min manat məvacib təyin etmişdir. Ober-admiral isə Mirzə Məhəmməd xandır⁶⁸.

Rus hökuməti dolayı yollarla ingilislərin fəaliyyətini məhdudlaşdırma bilməyəcəyini görüb 1746-cı ildə onları Rusiya ərazisindən keçməklə Şərqi ölkələrinə getmək hüququndan məhrum etdi. 1747-ci ildə Nadir şahın sui-qəsd nəticəsində qətlə yetirilməsi və dövlətdə hərə-mərəliyin başlanması da ingilis ticarətinə ağır zərbə endirdi. İngilislərin Rəştdəki şirkəti tamamilə dağıldı.

Nadir şahın öldürülməsi ilə onun imperiyasının dağılmasından Rusiya Xəzərdəki mövqelərini möhkəmləndirmək üçün istifadə etdi. Gilandakı rezident Çerkasova göstəriş verildi ki, “qiyamçılardan və digər iranlılardan” pulla adamlar satın alınsın və onların əli ilə artıq inşa olunmuş və ya inşa olunmaqda olan bütün gəmilər yandırılınsın. Əgər bunu etmək mümkün olmazsa, Xəzərdə üzən rus gəmilərinin kapitanlarına əmr olunsun ki, onlar gizli surətdə İran gəmilərini yandırsınlar, Eltonu isə tutub Həştərxana göndərsinlər⁶⁹.

Eltonun inşa etdiyi gəmilərdən hələ yararlı qalanlarını yandırmaq üçün çar hökuməti 1751-ci ildə xüsusi ekspedisiya təşkil etdi. Lakin ekspedisiya Xəzərin cənubuna çatdıqda iğtişəşlərdə Eltonun öldürüldüyünü öyrəndi. Ləngərud yaxınlığında Səfədrud çayının mənsəbində dayanmış iki böyük gəmi rus dənizçiləri tərəfindən yandırıldı⁷⁰.

Beləliklə, tarixi faktların tədqiqi göstərir ki, XVIII əsrin 20-ci illərində Xəzər hövzəsində Rusiya və Osmanlı imperiyası arasında kəskin rəqabət mövcud olmuşdur. Nadir Əfşarın yorulmaz fəaliyyəti sayəsində yenidən dirçələn Şahlıq dövləti 30-cu illərin ortalarına Osmanlı imperiyasını regiondan sıxışdırıb çıxarmağa nail olur. Bundan sonra Xəzər hövzəsində hegemonluq uğrunda mübarizə Rusiya və Əfşarlar dövləti arasında getmişdir. 30-cu illərin sonundan ingilislər də regionda möhkəmlənməyə çalışırlar. İngilis kapitalının bölgədə tranzit ticarəti tədricən öz əlinə alması rus ticarətinin əsaslarını sarsıtdığından Rus hökuməti inzibati tədbirə əl atıb ingilis tacirlərinin Rusiya ərazisindən bölgəyə girişini qadağan etdi. Rusları daha çox narahat edən məsələ isə Nadir şah Əfşarın Xəzərdə hərbi donanma yaratmaq üçün addımlar atması və bu zaman həm də ingilis dənizçilərinin təcrübəsindən istifadə etməklə daha müasir gəmilər inşa etdirməsi idi. Rus hökuməti hər vasitə ilə Nadir şahın Xəzərdə öz donanmasını yaramasına mane olmağa çalışırdı. Lakin şahın söyləri öz nəticəsini vermiş hərbi-dəniz donanmasının özəyi yaradılmışdı. Yalnız Nadir şahın sui-qəsd yolu ilə öldürülməsi nəticəsində bu iş başa çatdırılmadı.

⁶⁸ Иоганн Якоб Лерх. **Сведения о втором путешествии Лерха в Персию в 1745-1747 гг.** (Пер. Абезгуз) // НА ИИ НАНА, д.490, с.47.

⁶⁹ Соловьев Сергей Михайлович. **История России. С древнейших времен.** Кн. (тт.17-18). Москва, 1963, с.497-498.

⁷⁰ Неверовский А.А. Краткий исторический взгляд на **Северный и Средний Дагестан до уничтожения лезгин** в Закавказье. СПб., 1848, с.34.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. **Azərbaycan tarixi.** (7 cilddə). III cild. Bakı, “Elm” – 1999.
2. Dəlili Hüseyn. **Azərbaycan-Rusiya münasibətləri fars və Azərbaycan dilli sənədlərdə.** Bakı, – “Elm”, 1976.
3. Əliyev Fuad. **XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanda ticarət.** Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1964.
4. Qüddusi Məhəmməd Hüseyn. **Nadir şah.** Bakı, – 1999.
5. Xaterate təbib-e məxsus Nader. **Əfrasiyabi B. Oqab-e Kelat. Tehran –**, 1371 h.ş. (1992 mil.).
6. Lawrence Lokhart. **Nadir shah.** A critical study based mainly upon contemporary sources. London, – 1940.
7. Mustafazadə T. XVIII yüzillik XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı, “Elm”, 2002.
8. Jacob J. Resichhudhen Englands zu Rusland und sur Turkei in den jahren 1718-1727. Bazel-1945.
9. J.Von Hammer-Purqstale. **Wekke.I. Band 7, Geschite des Osmanishen Reiches.**Gras (Austria), 1963.
10. Sykes Persy. **A history of Persia.** Vol.2, London, 1921.
11. Mehmet Münir Aktepe. **Osmanlı-İran munasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa ağanın Revan Fethihnamesi.** İstanbul, 1970.
12. Алиев Фуад.. **Азербайджано-русские отношения. XV-XVIII вв. /** Первая часть. Баку, «Элм», – 1985.
13. Алиев Фуад. **Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII века.** Баку, 1975.
14. Алиев Фуад. **Миссия посланника Русского государства А.П.Вольнского в Азербайджане в 1726-1718 гг.** Баку, «Элм», 1979.
15. **Архив Внешней Политики Российской Империи, ф.35** (Сношения России с Англией), опись 1,1734-1735 гг., д.579.
16. **Арх. ВПРИ, ф.35 (СРА), оп.1, 1742-1746 гг., д.676.**
17. **Арх. ВПРИ, ф.77** (Сношения России с Персией), оп.1, д.1722 г., д.13.
18. **Арх. ВПРИ, ф. 77 (СРП), оп. 1, 1722 г., д.18.**
19. **Арх. ВПРИ, ф. 77 (СРП), оп. 1, 1722 г., д.20.**
20. **Арх. ВПРИ, ф. 77 (СРП), оп. 1, 1722 г., д.24.**
21. **Арх. ВПРИ, ф.77 (СРП), оп.1, 1744 г., д.4.**
22. **Арх. ВПРИ, ф.77, оп.1, 1744 г., д.10, ч.2.**
23. Бергман Вениамин Густавович (1772-1856). **История Петра Великого, т. 5 /** Перев. с немецкого Е.Аладьин. СПб, – 1844.
24. **Государственный Архив Астраханской области, ф. 394, оп. 4, д. 68.**
25. **Гос. ААО, ф. 394, оп. 4, д.164.**

26. Гос. ААО, ф. 394, оп. 1, 1744 г., д.955
27. **Договоры России с Востоком. Политические и торговые.** Собрал и издал. Т.Юзефович. СПб. 1899.
28. Журнал посланника Волынского 1715-1718 гг. // **Е.С.Зевакин. Азербайджан в начале XVIII века. «Известия общества обследования и изучения Азербайджана».** 1929, №8, вып.4, с.1027.
29. Комаров Владимир Михайлович. Персидская война 1723-1725 (**Материалы для истории царствования Петра Великого**) // **Русский Вестник**, т. 68, №4, СПб-1867.
30. Иоганн Якоб Лерхе. **Сведения о втором путешествии Лерха в Персию в 1745-1747 гг.** (Пер. Абезгуз) // НА ИИ НАНА, д.490.
31. Новые документы о сожжении персидских кораблей на Каспийском море в 1751 г. // **Вестник императорского русского географического общества**, 1851, т.2, сс.30-35.
32. Локкарт Л. Надир шах. Критическое исследование на основе первоисточников (Лондон-1938). Перев. с английского Гезаловой Н.Р. Баку, 2004.
33. Лысцов Викентий Павлович. **Персидский поход Петра 1. 1722-1723.** Москва, 1951.
34. Мельгунов Григорий Валерианович. **Поход Петра Великого в Персию** // **Русский Вестник**, т.110, 1874.
35. Мустафаде Тофиг. **Азерб. и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII века.** Баку, «Елм», 1993.
36. Неверовский Александр Андреевич. **Краткий исторический взгляд на Северный и Средний Дагестан до уничтожения влияния лезгин на Закавказье.** СПб, 1848.
37. Пайчадзе Георгий Георгиевич. **Русско-грузинские политические отношения в первой половине XVIII века.** Тбилиси-1970.
38. Покровский Серафим Александрович. **Внешняя торговля и внешнеторговая политика России.** Москва, 1947.
39. **Российский Государственный Архив Древних Актов**, ф.9 (каб. Петра Великого), отд.2, кн.54.
40. **Российский Государственный Военно-Исторический Архив**, ф.846, оп.1, д.1539, л.3.
41. Соловьев Сергей Михайлович. **История России. С древнейших времен.** Кн. (тт.17-18). Москва, 1963.
42. Туманский Фёдор Антонович. **Описание похода государя Петра Великого к лежащим при Каспийском море персидским провинциям «Российский магазин»,** ч. 3. СПб., – 1793.
43. Юнусова Лейла Ислам кызы. **Торговая экспансия Англии в бассейне Каспия в первой половине XVIII века.** Баку, – «Элм», 1988.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT–INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Mustafazadə Tofiq Teyyub oğlu – tarix elmləri doktoru, professor, şöbə müdiri, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.

Mustafazadeh Tofiq Teyyub, Doctor of Historical Sciences, Prof. Head of the Department, A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS. Azerbaijan, Baku.

AĞQOYUNLU HÖKMDARI HƏSƏN PADŞAHIN POLŞA KRALI
IV KAZİMİRLƏ ƏLAQƏLƏRİ

© 2022

TOFIQ NƏCƏFLİ*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ORCID: 0000-0002-1893-2012; e-mail: tofignajafli@gmail.com

Xülasə: *Azərbaycan xalqı qədim və zəngin tarix yaradıb. Dövlətçilik ənənələrimizin kökləri tarixin ən qədim qatlarına gedib çıxır. Ulu babalarımız sonrakı nəsillərə şanlı tarix qoyub getmişlər. Bu gün dünya dövlətləri birliyinin bərabərhüquqlu üzvü olan müstəqil Azərbaycanımız istiqlal tarixinin şanlı səhifələrini yazır. Keçmiş ənənələrimiz dirçəlir. Özümüdə qayıdırıq. Bizi tanıyırlar. Biz tanıyıırıq. Əlaqələrimiz daha da genişlənir. Azadlığımızın, qurmaqda olduğumuz demokratik cəmiyyətin taleyi, heç şübhəsiz, uğurlu xarici siyasətlə sıx bağlıdır. Şübhə yoxdur ki, xarici siyasət tarixi təcrübə və ənənələr üzərində qurulur. Bizim əlaqə yaratdığımız və bizimlə münasibətlər qurmağa can atan bir çox ölkələrin, xüsusilə böyük dövlətlərin zəngin xarici siyasət təcrübələri, ənənələri var. Tarix təkrar olunduğu kimi siyasət də təkrar olunur. Odur ki, Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin Polşa ilə qarşılıqlı əlaqələrini öyrənmək, müvafiq nəticələr çıxarmaq olduqca zəruridir.*

Osmanlı imperiyasının hərbi qüdrətini iki cəbhəyə parçalamaq və Avropadan odu silahlar almaq məqsədilə Həsən padşah Qərb hökmdarları ilə danışıqlar aparmaq üçün Avropaya yola saldığı Murad bəyin Venesiyada ləngidiyini nəzərə alaraq 1471-ci ildə Avropaya başqa bir elçi göndərdi. Bu Ağqoyunlu diplomatı Qara dənizdən və Ukrayna ərazisindən keçib Polşaya çatdı, kral IV Kazimirlə danışıqlar apardı, oradan da Polşa elçisi ilə birlikdə İtaliyaya yollandı. Beləliklə, 1471-ci ildə Ağqoyunlu dövləti ilə Polşa krallığı arasında diplomatik əlaqələr yaradılmış oldu.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Həsən Padşah, kral IV Kazimir, Polşa, Yan Dluqoş.*

RELATIONS OF THE AGHGOYUNLU RULER HASAN PADISHAH WITH THE
KING OF POLAND CASIMIR IV

© 2022

TOFIQ NAJAFLI*

*ANAS Institute of History, Azerbaijan, Baku
ORCID: 0000-0002-1893-2012; tofignajafli@gmail.com

Abstract: *The Azerbaijani people have created an ancient and rich history. The roots of our statehood traditions go back to the most ancient times of history. Nowadays, independent Azerbaijan is writing the glorious pages of the history of independence. Our past traditions are being revived. Undoubtedly, the fate of our freedom and the democratic society we are building is closely connected with successful foreign policy. Many countries which we have contacts with, especially big states, have rich experiences and traditions in foreign policy. As history repeats itself, so does politics. Therefore, it is essential to study the relations between the Aghgoyunlu state and Poland.*

Due to the delay of Aghgoyunlu envoy Murad Bey, whom Hasan Padishah had sent to Europe to negotiate with Western rulers in order to divide the Ottoman Empire's military power into two fronts and to obtain firearms from Europe, he sent another deligate to Europe in 1471. This Aghgoyunlu diplomat crossed the Black Sea and the territory of the Ukraine and reached Poland, where he held talks with King Casimir IV and from there with the Polish ambassador went to Italy. Thus, in 1471, diplomatic relations were established between the Aghgoyunlu state and the Kingdom of Poland.

Keywords: *Azerbaijan, Hasan Padishah, King Kazimir IV, Poland, Joannis Dlugossii (Jan Dlugosz).*

СВЯЗИ ГАСАН ПАДИШАХА АГГОЮНЛУ С ПОЛЬСКИМ КОРОЛЁМ
КАЗИМИРОМ IV

© 2022

ТОФИГ НАДЖАФЛИ*

*Институт Истории НАНА, Азербайджан, Баку
ORCID: 0000-0002-1893-2012; tofignajfli@gmail.com

***Резюме:** Азербайджанский народ имеет древнюю и богатую историю. Корни традиций азербайджанской государственности уходят в самые древние времена истории. Наши предки оставили славную историю для будущих поколений. Ныне независимая Азербайджанская Республика, являющаяся равноправным членом мирового сообщества, вписывает новые страницы в историю своей государственности. Возрождая наши исторические традиции, мы возвращаемся к своим истокам. Одновременно, расширяются внешние связи. Будущее свободного, демократического общества, которое мы строим, безусловно, тесно связано с успешной внешней политикой, творит новые славные страницы истории государственности. Возрождаются наши исторические традиции. Возвращаемся к родным корням, к своей истории. Нас признают. Мы признаём. Наши связи расширяются ещё больше. Судьба нашей свободы, демократического общества, которое мы строим, несомненно, тесно связана с успешной внешней политикой.*

Несомненно, что внешняя политика строится на историческом опыте и традициях. Многие страны, особенно крупные, с которыми мы контактируем и стремимся установить с ними отношения, имеют богатый внешнеполитический опыт, свои традиции. Политика, как и история, имеет свойство повторяться. Как повторяется история, так повторяется и политика. Поэтому изучение взаимоотношений азербайджанского государства Аггоюнлу с Польшей имеет крайне важное значение для формирования определённых ориентиров. Поэтому, крайне необходимо изучить взаимоотношения азербайджанского государства Аггоюнлу с Польшей и сделать соответствующие выводы.

С целью расколоть военную мощь Османской империи на два фронта и получить огнестрельное оружие из Европы, Гасан падишах, вслед за Мурад-беем, посланным в Европу для переговоров с западными правителями, но задержавшемся в Венеции, в 1471 году отправил в Европу ещё одного посла. Этот аггоюнлинский дипломат пересёк Чёрное море, территорию Украины и достиг Польши, где вёл переговоры с королём Казимиром IV, а оттуда, вместе с польским послом, отправился в Италию. Таким образом, в 1471 году между Государством Аггоюнлу и Королевством Польским были установлены дипломатические отношения.

Ключевые слова: Азербайджан, Гасан падишах, король Казимир IV, Польша, Ян Длугош.

Giriş:

Bu gün BMT-nin bərabərhüquqlu üzvü olan müstəqil Azərbaycan Respublikası tarixinin şanlı səhifələrini yazır. Keçmiş ənənələrimiz dirçəlidir. Əlaqələrimiz daha da genişlənir. Azadlığımızın, qurmaqda olduğumuz demokratik cəmiyyətin taleyi, heç şübhəsiz, uğurlu xarici siyasətlə sıx bağlıdır. Şübhə yoxdur ki, xarici siyasət tarixi təcrübə və ənənələr üzərində qurulur. Bizim əlaqə yaratdığımız və bizimlə münasibətlər qurmağa can atan bir çox ölkələrin, xüsusilə böyük dövlətlərin zəngin xarici siyasət təcrübələri, ənənələri var. Tarix təkrar olunduğu kimi siyasət də təkrar olunur. Odur ki, Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin Polşa ilə qarşılıqlı əlaqələrini öyrənmək, müvafiq nəticələr çıxarmaq olduqca zəruridir.

XV əsrin ortalarından etibarən Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri, həm də siyasi xarakter almağa başladı. Daha doğrusu, Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı yaxınlaşmada xarici siyasi amilin rolu artdı. Belə ki, Osmanlı Sultanı II Mehmed (1451-1481) Konstantinopolu fəth etməklə Aralıq dənizi ilə Qara dənizi, Avropa ilə Asiyanı əlaqələndirən çox mühüm strateji məntəqəni ələ keçirmişdi. Bu isə Avropa ölkələrinin Şərqi ticarətinə ağır zərbə demək idi. Əlverişli beynəlxalq vəziyyətdən istifadə edən II Mehmedin, çox keçmədən Ağqoyunluların müttəfiqi olan Trabzon yunan dövlətini aradan qaldırması Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərini kəskinləşdirdiyi kimi, Həsən padşahın Qərb dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələr yaratmasına mühüm təkan verdi. Ağqoyunlu hökmdarı Həsən padşahın (1452-1478) hakimiyyəti illərində Qərb ölkələri ilə geniş diplomatik əlaqələr yarandı. Həsən padşahın diplomatik əlaqələr yaratdığı Qərb dövlətlərindən biri də Polşa krallığı idi.

Oğuzların Bayandur boyundan olan ağqoyunluların ən qüdrətli hökmdarı Həsən padşahın hökmü ilə Əbu Bəkr Tehraninin yazdığı “Kitabi-Diyarbəkriyyə” adlanan oğuznamədə verilən faktlar oğuz türklərinin, o cümlədən xalqımızın soykökündə duran ağqoyunluların Azərbaycanın, həmçinin bütövlükdə Cənubi Qafqazın və Ön Asiyanın ən qədim sakinlərindən biri olduğunu sübut edir. Göstərilən müəllif Həsən padşahın böyük babası – Ağqoyunlu Qara Yuluk Osman bəyin nəsil şəcərəsini bir-bir araşdıraraq, nəhayət, Oğuz xaqana çatdırır. Oğuz xaqanın başçılıq etdiyi böyük türk dövlətinin tərkibinə daxil olan əraziləri sadalayır və bütün oğuz türklərinin kökündə duran bu böyük hökmdarın, yəni Oğuz xaqanın Göyçə dənizi ətrafında vəfat etdiyini göstərir¹. Azərbaycanın Oğuz xaqanın başçılıq etdiyi dövlətin tərkibinə daxil olması və böyük xaqanın

¹ Əbubəkr Tehrani, **Kitabi-Diyarbəkriyyə**. Fars dilindən tərcümə edən, ön söz, şərhlər və göstəricilər Rəhilə Şükürovanındır. Bakı, “Elm”, 1998, s.39-47.

özünün də burada – Göyçə dənizi ətrafında vəfat etməsi faktı bu diyarın ən qədim oğuz türk məskənlərindən biri olduğunu sübut edir.

“Kitabi-Diyarbəkriyyə”nin müəllifi Oğuzun nəvəsi xanlar xanı Bayandır xaqanın da “Qarabağ qışlağı və Göyçə dənizi yaylaqlarında ömür sürdüyünü”, burada “böyük bir qurultay çağırıb, məmləkəti oğlanları arasında qabiliyyətlərinə görə bölüşdürdükdən sonra Allahın dəvətini qəbul etdiyini” yazır².

XIII əsrin əvvəllərində monqol yürüşləri dövründə Oğuzların Bayandur boyundan olan Ağqoyunlular Şərqi Anadoluya sıxışdırıldılar. XIV əsrin ortalarında Elxanilər dövlətinin süqutundan sonra yaranmış vəziyyətdən faydalanan Ağqoyunlular Tur Əli bəyin rəhbərliyi altında siyasi mübarizə meydanına çıxdılar. Qara Yuluq Osman dövründə (1403-1435) mərkəzi Diyarbəkır olan Ağqoyunlu bəyliyi yarandı. Qara Yuluq Osmanın varisləri dövründə, xüsusən də Həsən bəyin dövründə Ağqoyunlu bəyliyi daha da qüvvətləndi və Azərbaycanda möhkəmlənmək uğrunda Qaraqoyunlu Cahənşahla (1438-1467) ciddi mübarizəyə başladı. 1467-ci ildə Muş döyüşündə Cahənşah üzərində qələbə qazanan Həsən padşah növbəti il səltənət mərkəzi Təbrizi ələ keçirdi və Azərbaycanda Ağqoyunlu sülaləsi hakimiyyətə gəldi. Qısa müddət ərzində Ağqoyunlu sülaləsinin idarə etdiyi bu dövlətin sərhədləri qərbdə Sivasa bağlı Su şəhərindən şərqdə Kirmanın Narmasir şəhərinə qədər uzandı³. Lakin tezliklə dövlətin sərhədləri qərbdə Fərat çayı sahillərindən şərqdə Herata, şimalda Qafqaz dağlarından cənubda Bəsrə körfəzinə qədər genişləndirildi⁴. Ağqoyunlu dövlətinin ərazisi inzibati cəhətdən mərkəzi Təbriz olan Azərbaycan, Arran, Diyarbəkır, Ərəb İraqı, Qəzvin, İsfahan, Kirman və Fars əyalətlərinə bölündü⁵.

Ağqoyunluların Azərbaycanda siyasi hakimiyyətdə möhkəmlənməsi.

Qərb dövlətləri ilə siyasi əlaqələrin daha da güclənməsi

Azərbaycanın böyük dövlət xadimi Həsən padşahın hakimiyyəti illərində Ağqoyunlu imperiyası bütün Yaxın və Orta Şərqdə qüdrətli hərbi-siyasi amilə çevrildi. Ağqoyunlu Həsən padşah müsəlman Şərqi Avropa dövlətləri ilə yaxınlaşmaq üçün genişmiqyaslı diplomatik əlaqələr yaratmaq istiqamətində siyasət yürüdən görkəmli hökmdardır. Avropa ölkələri ilə əməkdaşlıq etmək ənənəsi Həsən padşaha ulu babalarından miras qalmışdı. Hələ XIV əsrin ortalarında Ağqoyunlu Turəli bəyin dövründə Trabzon imperiyası ilə yaradılan əlaqələr onun varisləri dövründə daha da möhkəm-

² Əbubəkır Tehrani, **a.g.ə.**, s. 46.

³ Faruk Sümer, Ak-koyunlular // **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı 40. İstanbul: 1986, s. 23-24 (1-38).

⁴ Fahrettin Kırzioğlu, **Osmanlıların Kafkaz ellerini fethi (1451-1590)**. TTK Basımevi, Ankara, 1999: s. 494; Tofiq Nəcəfli, **Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri**. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2012, s. 196.

⁵ John Woods, **Akkoyunlular. Aşiret, Konfederasyon, İmperatorluk. 15. Yüzyıl Türk-İran siyaseti üzerine bir inceleme**. Türkçeye çeviren: Sibel Özbudun. İstanbul: 1993, s. 263; Nəcəfli, **a.g.ə.**, s. 197-198.

ləndirildi. Həsən padşahın Ağqoyunlu bəyliyində hakimiyyətdə möhkəmlənməsinə qədər onun babası Qara Yuluq Osman tərəfindən hələ 1430-cu ildə Macarıstan krallığı ilə ilk diplomatik əlaqələr yaradılmışdı⁶.

Ağqoyunlu-Avropa əlaqələri tarixində iki dövr aydın nəzərə çarpır. Birinci dövr, daha doğrusu ilk diplomatik əlaqələr dövrü Ağqoyunlular hələ Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməzdən əvvəl Qərb dövlətləri ilə saxladıkları diplomatik əlaqələri əhatə edir. İkinci dövr – Avropa ölkələri ilə geniş diplomatik əlaqələr dövrünə isə Həsən padşahın Qaraqoyunlu Cahanshah (1467) və Teymuri Əbu Səid (1469) üzərində qələbədən sonra Qərblə saxlanılan əlaqələr daxildir. Bu dövrlərin hər birində əlaqə saxlayan tərəflərin hərəsinin öz mənafeyi, öz siyasi xətti vardı⁷.

Ağqoyunluların xristian ölkələri ilə münasibətləri Trabzon yunan dövləti ilə əlaqələrdən başlanır. Trabzon imperatorları özləri Osmanlılara qarşı Qərb ölkələri ilə geniş əlaqə saxladıkları kimi, sülalə qohumları olan Ağqoyunluların da Avropa ölkələri ilə əlaqələrində vasitəçilik edirdilər. Trabzon sarayı vasitəsilə Ağqoyunlularla Qərb ölkələri arasında qohumluq münasibətləri də yaranmışdı. Belə ki, ana tərəfdən keçmiş Trabzon imperatorları nəslinə bağlanan qadın vasitəsilə Kiprlə Ağqoyunlu sarayı arasında da sülalə qohumluğu yarandı. Həsən padşahın həyat yoldaşı Dəspinə Xatunun bacısı qızları – Florensa, Lukretsiya, Valensa və Violanta Venesiya zadəganlarına ərə verilmişdilər⁸.

1453-cü ildə Konstantinopolun II Mehmed tərəfindən fəthindən sonra, Trabzon imperatorunun Qərb ölkələri ilə əlaqələri genişləndikdə Ağqoyunlu dövləti də bu münasibətlərə cəlb olundu. Bu əlaqələr 16 ilə qədər davam edən Venesiya-Osmanlı müharibəsinin (1463-1479) başlanması ilə daha müntəzəm xarakter aldı⁹.

1461-ci ildə Osmanlı sultanı II Mehmed tərəfindən Trabzonun ələ keçirilməsi, əslində Ağqoyunlu dövlətinə qarşı atılmış ilk hərbi-siyasi addım idi. Trabzonun fəthi ilə Ağqoyunlu dövləti təkcə öz müttəfiqini deyil, Qara dənizə yeganə çıxış yolunu da itirdi¹⁰. Buna görə də Avropa və Asiya dövlətlərinin vahid antiosmanlı blokunun yaradılmasında Ağqoyunlu dövləti də fəal iştirak etdi.

Trabzonun işğalından sonra Qara dəniz ticarətindən məhrum olan Ağqoyunlular üçün Qaramanın əhəmiyyəti xeyli artmışdı. Qaraman bəyliyi Osmanlılara qarşı Ağqoyunlu dövlətinin ənənəvi müttəfiqi idi. Qaraman ərazisinin Ağqoyunlu dövləti üçün hərbi-strateji məntəqə kimi əhəmiyyəti daha böyük idi. Osmanlı imperiyası ilə labüd olan müharibənin yaxınlaşdığı bir şəraitdə Uzun Həsən Qaraman ərazisini heç cür itirmək

⁶ Layosh Tardy, **Beyond the Ottoman Empire (14th-16th century Hungarian Diplomacy in the East)**, transl. Boris Janos. Universitas Szegediensis de Attila Jozsef Nominata, Szeged, 1978, p. 15-16, 17; Наргиз Ахундова, **Азербайджанские государства в XV-XVI веках**. Баку, «Турхан ИПО», 2015, с. 41.

⁷ Yaqub Mahmudov, **Azərbaycan diplomatiyası**. Bakı, “Təhsil”, 2006, s.105.

⁸ Mahmudov, **a.g.ə.**, s. 105.

⁹ Mahmudov, **a.g.ə.**, s.105, 106.

¹⁰ Nəcəfli, **a.g.ə.**, s. 313.

istəmirdi¹¹. Sultan II Mehmed Asiya-Avropa tranzit ticarət yollarını nəzarət altında tutaraq yüksək vergilər aldığı üçün Avropa dövlətləri ilə Ağqoyunlu dövlətinin iqtisadi maraqlarına zərbə vurmuşdu. Buna görə də, Avropa dövlətləri iki türk dövləti arasında öz maraqlarını qorumağa çalışmışdı. Venesiya II Mehmedlə münasibətlər qurmaq üçün yollar axtarsa da, Qaramanlılar və Ağqoyunlular ilə əlaqə yaratmaqda heç də çətinlik çəkmədi. Çünki hər iki dövlət Orta Anadolunu hakimiyyətləri altına almaq niyyətində idi və qarşılarında yeganə rəqib Osmanlı dövləti idi¹². Ağqoyunlu hökmdarının Qaramanda öz mövqeyini möhkəmlətməsi, Aralıq dənizinə çıxış əldə etməklə onun Avropalı müttəfiqləri ilə əlaqə yaratmasını təmin etmiş olurdu. “Qaraman böhranı” Ağqoyunlu və Osmanlı dövlətləri arasındakı münasibətləri gərginləşdirərək müharibə vəziyyətinə çatdırdı. Osmanlı dövləti ilə müharibə aparan Venesiya bütün diplomatik vasitələrdən istifadə edərək Həsən padşahı Sultan II Mehmedə qarşı müharibəyə cəlb etməyə nail oldu¹³.

1470-ci ilin iyulunda II Mehmedin Yunanıstanın şərqudə Venesiyaya məxsus mühüm hərbi-strateji məntəqə olan iri Evbeya adasını fəth etməsi ilə Venesiya Egey hövzəsindən də sıxışdırıldı¹⁴. Venesiya, artıq Osmanlılara qarşı müharibəni təkbəşinə davam etdirməyə qabil deyildi. Odur ki, respublika bir tərəfdən Osmanlı Sultanı ilə sülh danışıqlarına başladı, digər tərəfdən isə Osmanlılara qarşı Avropa və Asiya ölkələri ilə diplomatik əlaqələrini genişləndirdi. 1471-ci ildə Osmanlı dövlətinə qarşı Venesiya ilə Neapol krallığı, 1472-ci ildə isə Venesiya ilə Burqundiya hersoqluğu və Rodos kralı arasında ittifaq müqaviləsi bağlandı. II Mehmedin Serbiya və Bosniya torpaqlarını işğal etməsindən narazı olan Macarıstan kralı Matyaş Korvin (1458-1490) də Osmanlılar əleyhinə ittifaqa qoşuldu¹⁵. Məhz bu dövrdə Venesiya respublikası nəzər-diqqətini şimala, xüsusən də Polşaya yönəltdi. Poma papasının elçisi Marko Barbo 4 avqust 1472-ci ildə Polşa sarayına gəldi. Marko Barbo Kazimir ilə macar kralı Korvin arasındakı münasibətlərə son qoymalı və Kazimirin osmanlılar əleyhinə koalisiyaya qoşulmasını təşviq etməli idi. Lakin bu dövrdə Polşa kralının siyasi seçimi tamamilə başqa idi¹⁶.

¹¹ Yaqub Mahmudov, **Öyrənilməmiş səhifələr**. Gənclik, Bakı: 1972, s. 20; Nəcəfli, **a.g.ə.**, s. 314.

¹² Remzi Kılıç, “Fəth devri (1451-1481) Osmanlı-Akkoyunlu ilişkileri” // **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sayı 14. Niğde: 2003, s. 102 (95-117).

¹³ Nəcəfli, **a.g.ə.**, s. 319.

¹⁴ Nişançı Mehmed Paşa Karamanlı, **Osmanlı sultanları tarihi. Osmanlı tarihleri**. 1. İstanbul, 1949, s. 356; Horatio Brown, **Venice: a historical sketch of the republic**. Percival and Co, London, 1893, p. 314-315.

¹⁵ Selahettin Tansel, **Osmanlı kaynaklarına göre Fatih sultan Mehmedin siyasi ve askeri faaliyeti**. Ankara, 1953, s. 207; Mahmudov, **Azərbaycan diplomatiyası**, s. 110.

¹⁶ Malgorzata Dabrowska, “Uzun Hasan’s Project of Alliance with the Polish King (1474)” // **Melanges d'histoire byzantine offerts à Oktawiusz Jurewicz à l'occasion de son soixante-dixième anniversaire (Byzantina Lodziensia 3)**, Lodz, 1998, p. 174-175.

Ağqoyunlu Həsən Padşahın Polşa kralı IV Kazimirlə əlaqələri

Osmanlı sultanının hərbi uğurları Polşa kralını da təşvişə saldı. Sultan II Mehmedin Qara dənizdə möhkəmlənməsi nəticəsində Polşanın Qara dəniz vasitəsilə Şərqi ölkələri ilə ticarət əlaqələrinə ağır zərbə vuruldu. Buna görə Polşa Osmanlı sultanı əleyhinə danışıqlarda iştirak etsə də, Osmanlı imperiyası kimi qüdrətli dövlətlə üz-üzə gəlməkdənsə Baltik ticarətini genişləndirməyi, Ukrayna və Belorusiya torpaqları hesabına şərqə doğru genişlənməyi daha üstün tutdu¹⁷.

Osmanlı imperiyasının hərbi qüdrətini iki cəbhəyə parçalamaq və Avropadan odu silahlar almaq məqsədilə Həsən padşah 1470-ci ilin payızında Təbrizdə olan Venesiya səfiri Lazaro Kvirinonu və öz elçisi Murad bəyi Venesiya hökuməti, Roma papası və başqa Qərb hökmdarları ilə danışıqlar aparmaq üçün Avropaya yola saldı. 1471-ci ilin fevralında Venesiyaya çatan Murad bəy Həsən padşahın məktubunu Venesiya hökumətinə təqdim etdi. İstanbulda Venesiya ilə aparılan separat sülh danışıqları uğursuz olduğuna görə Venesiya hökuməti Murad bəyə qəti cavab verməyə məcbur oldu və 1471-ci ilin sentyabrında onunla birlikdə öz səfiri Katerino Zenonu Təbrizə yola saldı¹⁸.

1471-ci ildə Həsən padşah Murad bəyin Venesiyada ləngidiyini nəzərə alaraq Avropaya başqa bir elçi göndərdi. Bu Azərbaycan diplomatı Qara dənizdən və Ukrayna ərazisindən keçib Polşaya çatdı, kral IV Kazimir Yagellonçiklə (1447-1492) danışıqlar apardı, oradan da Polşa elçisi ilə birlikdə İtaliyaya yollandı. Ağqoyunlu diplomatı Romada danışıqlar apardıqdan sonra, papanın Azərbaycana göndirilən elçisi ilə birlikdə Təbrizə yola düşdü¹⁹. Polşa kralı, Venesiya hökuməti və Roma papası ilə danışıqlar aparmış bu Ağqoyunlu diplomatının kim olduğu, təəssüf ki, mənbələrdə konkret göstərilməmişdir. Kennet M. Setton Vatikan arxivinin qaynaqlarına əsaslanaraq 1471-ci ilin avqustunda üç Ağqoyunlu elçisinin Romada olması barədə məlumat versə də, həmin elçilərin adı ilə bağlı heç bir məlumat vermir²⁰. Beləliklə, 1471-ci ildə Ağqoyunlu dövləti ilə Polşa krallığı arasında diplomatik əlaqələr yaradılmış oldu. Sultan II Mehmedin Venesiya ilə müharibənin gedişində mühüm üstünlüklər əldə etməsi nəticəsində bu əlaqələr növbəti illərdə daha intensiv xarakter aldı.

Bu dövrdə Polşa krallığında vəziyyət heç də yaxşı deyildi. 1447-ci ildən Polşa və Litva birləşmiş dövlətini idarə edən IV Kazimir Yagellonçik, Qdansk Pomeraniyasını Tevton ordenindən geri almaq uğrunda cəngavərlərlə 13 illik müharibəni uğurla başa çatdıraraq 1466-cı ildə Torn müqaviləsini imzaladı. Bu proses Tevton cəngavərlərinin tərəfini tutan Roma papası tərəfindən dəstəklənmədi. Lakin papalıq IV Kazimirin

¹⁷ Юлиан Бромлей и др. **История Польши**. т.1. Москва, Изд-во Академии наук СССР, 1956, с.168; Mahmudov, **Azərbaycan diplomatiyası**, s.113.

¹⁸ Mahmudov, **a.g.ə.**, s.129.

¹⁹ Guglielmo Berchet, **La Repubblica di Venezia e la Persia**. Paravia, Torino, 1865, p. 108-111.

²⁰ Kenneth M. Setton, **Papacy and the Levant (1204-1571)**, Vol. 2. The Fifteenth Century, Philadelphia: The American Philosophical Society, 1978, p. 315.

qusçuları məğlub etməsi şərti ilə sülhün şərtlərini qəbul etməyə razılaşdı²¹. 1471-ci ildə IV Kazimir böyük oğlu Ladislavı Bohemiya kralı təyin etdi. Bu, Bohemiyaya iddia edən Macarıstan kralı Matyaş Korvin tərəfindən xoş qarşılanmadı. Elizabet Habsburqla evləndiyi üçün IV Kazimir hər iki taxt-taca sahib olmaq hüququna malik olduğunu düşündü. Elizabet Almaniyanın hökmdarı, Bohemiya və Macarıstan kralı olan Albrexin qızı idi. Ladislav kifayət qədər gənc olduğundan IV Kazimir Bohemiyada Yagellonların hökmranlığını qorumaq yükünü öz üzərinə götürməli oldu. Polşa dövləti Tevton ordeni ilə müharibədə əhəmiyyətli dərəcədə zəifləmiş, xəzinə boşaldığı üçün ordu zəif təlim keçmiş və nizam-intizamdan məhrum olmuşdu. Nəzəri cəhətdən, Litva ilə birləşmiş Polşa dövləti güclü hərbi potensiala malik olsa da, Tevton ordeni ilə müharibədə zəifləmiş və Macarıstan kralı Matyaş Korvin tərəfindən təhdid edilirdi²². Məhz belə bir dövrdə Həsən padşah öz elçisini Polşa sarayına göndərdi.

Venesiya diplomatı Katerino Zenonun verdiyi məlumata görə, 1473-cü ilin avqustunda Otluqbəli döyüşündən bir həftə sonra Həsən padşah öz qərargahında onu Macar kralının elçisi ilə birlikdə qəbul etmişdi. Bu zaman, Polşa kralının elçisi də Həsən padşahın qərargahında olmuşdu²³. Həmin qəbul zamanı Həsən padşah özünün müxtəlif Qərb hökmdarlarına yazdığı məktubları Katerino Zenoya təqdim etdi və onu Ağqoyunlu elçisi sifətilə diplomatik danışıqlar aparmaq üçün Avropa ölkələrinə yola saldı. Katerino Zeno ilə birlikdə Macarıstan, Neapol, Çexiya krallarının və Roma papasının elçiləri də vətənlərinə yola düşdülər²⁴. Katerino Zeno yazır ki, Həsən padşah üçün xristian şahzadələr ən böyük ümid qaynağı olduğundan və onların qazancını öz qazancı hesab etdiyindən onu Avropa krallarına yazdığı məktublarla birlikdə onlardan yardım almaq, hər iki tərəfi təhdid edən təhlükənin varlığı ilə bağlı “əsliində respublikamızı və digər xristian dövlətlərini Osmanlılara qarşı müharibəyə təhrik və təşviq etdiyini” söyləmək üçün göndərdi²⁵.

Kəfədəki Venesiya konsulluğunda xidmət edən Venesiya notariusu Konstantin de Sarranın qeydindən aydın olur ki, Katerino Zeno Həsən padşahın tapşırığı ilə Roma papası IV Sikst, Almaniya imperatoru Fridrix Habsburq, Neapol kralı Ferdinand, Polşa kralı IV Kazimir Yagellonçik, Macar kralı Matyaş Korvin və Venesiya doju Nikolo Trono ilə danışıqlar aparmaq üçün Avropaya səfir təyin edilmişdir²⁶.

Böyük çətinliklə Kəfəyə çatan Katerino Zeno 1473-cü il oktyabrın 16-da buradakı Venesiya konsulluğunda Həsən padşahın Avropa hökmdarlarına göndərdiyi eyni

²¹ Dabrovska, **a.g.m.**, p. 177.

²² Dabrovska, **a.g.m.**, s. 177.

²³ Berchet, **a.g.ə.**, s.136; Uzun Hasan və Fatih Mücadilesi Döneminde Doğuda Venedik Elçileri. **Cateno Zeno və Ambrigio Contarininin Seyahatnameleri**. Çeviri və Notlar: Tufan Gündüz. İstanbul, 2006, s.38.

²⁴ Mahmudov, **a.g.ə.**, s. 152.

²⁵ Uzun Hasan və Fatih Mücadilesi Döneminde Doğuda Venedik Elçileri. **Cateno Zeno və Ambrigio Contarininin Seyahatnameleri**, s. 38.

²⁶ Berchet, **a.g.ə.**, s. 137.

məzmunlu məktublardan birini – Venesiya doju Nikolo Tronaya yazılan məktubu latın və italyan dilinə tərcümə etdirdi²⁷. Həsən padşah Avropa hakimlərinə, o cümlədən Venesiya dojuna göndərdiyi həmin məktubunda qərbdəki müttəfiqlərini özünün hərbi uğurları ilə, xüsusən Malatya qələbəsi ilə ətraflı tanış edir. Ağqoyunlu hökmdarı Otluqbeli məğlubiyyətinin üzərindən sükutla keçir, bu döyüşün onun icazəsi olmadan, bir dəstə Ağqoyunlu süvarisinin geri çəkilməkdə olan osmanlılar üzərinə hücumu nəticəsində baş verdiyini göstərir²⁸.

Katerino Zeno Kəfədən sonra Polşaya getdi. Həsən padşahın elçisi kimi kral IV Kazimir Yagellonçiklə danışıqlar apardı²⁹. O, Polşa kralını xristian aləmini təhdid edən ən böyük təhlükəyə qarşı diqqətli olmağa və Sultan II Mehmedin şərfin güclü padşahlarına üstün gəldikdən sonra başlıca qüvvələrini Qərb dövlətlərinə qarşı yönəldəcəyinə inandırmağa çalışdı. Elçi Polşa kralına Həsən padşahla müttəfiq olmasını və onun qərb tərəfdən düşməyə hücum edəcəyi təqdirdə Həsən padşah da şərfdən hücumu keçəcəyini bildirdi. Polşa kralı Ağqoyunlu dövləti və onun hökmdarı haqqındakı məlumatları böyük maraq və diqqətlə dinləsə də, “Macarıstanla müharibə etdiyi üçün və türklərlə müttəfiq olduğuna görə” Katerino Zenoya müsbət cavab vermədi³⁰.

Qeyd etmək lazımdır ki, Venesiya Polşa ilə danışıqlarda Həsən padşahdan istifadə edərək çox ağıllı siyasət aparırdı. Papalıqla müttəfiq olan Venesiya Polşa kralında böyük şübhələr yaradırdı. Kral başa düşürdü ki, Roma papası Polşanın Baltik dənizinə çıxışını təmin edən Torn müqaviləsini ləğv edərək onun bu hüquqdan məhrum edə bilər. IV Kazimir Tevton ordeninə əlavə dəstək verə biləcək bütün əlaqələrdən qorxurdu. Tezliklə belə bir rol Matyaş Korvin öz üzərinə götürdü. 1474-cü ildə Sileziyada Polşa ilə Macarıstan arasında müharibə baş verdi³¹.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məhz Macarıstanla müharibənin başlamasını bəhanə gətirən Polşa kralı Həsən padşahın təklifinə müsbət cavab vermədi. Buna görə də, danışıqlarda kralın mövqeyini aydınlaşdıran Zeno, IV Kazimiri Həsən padşaha bir elçi və ya məktub göndərmək barədə inandıra bilməyəcəyini başa düşdü. Belə olduqda, italyan diplomat macar kralının hərbi qüvvələrini Osmanlı imperiyasına qarşı yönəltmək üçün Polşa ilə Macarıstan arasında barışıq əldə olunmasında vasitəçilik etdi. Katerino Zeno danışıqların gedişində IV Kazimiri inandıra bildi ki, “əgər o, türklərə qarşı savaşımaq istəmirsə, ən azından macarların bütün xristian dünyası qarşısında öz vəzifələrini yerinə

²⁷ Berchet, **a.g.ə.**, s. 137-139.

²⁸ Berchet, **a.g.ə.**, s. 138.

²⁹ Travels to Tana and Persia, by Caterino Zeno – A narrative of Italian travels in Persia, In the fifteenth and sixteenth centuries. Printed for the Hakluyt society, London: 1873, p. 33-34; Uzun Hasan ve Fatih Mücadilesi Döneminde Doğuda Venedik Elçileri. **Caterino Zeno ve Ambrigio Contarininin Seyahatnameleri**, s. 40.

³⁰ Travels to Tana and Persia, by Caterino Zeno – A narrative of Italian travels in Persia, In the fifteenth and sixteenth centuries. Printed for the Hakluyt society, London: 1873, p. 33-34; Uzun Hasan, **a.g.ə.**, s.40.

³¹ Dabrovska, **a.g.m.**, s. 177-178.

yetirməsinə mane olacaq işlərdən çəkinməlidir”. Bu sözlər Polşa kralına təsirsiz qalmadı. O, macar elçilərini qəbul edərək üç gün ərzində onlarla barışıq imzaladı³². Bütün bunlar bir daha göstərir ki, Həsən padşahın elçisi ilə IV Kazimir arasındakı danışıqlar tamamilə uğursuz hesab edilə bilməz, çünki ən azından Polşa ilə Macarıstan arasındakı münasibətlərin nizamlanmasına mühüm təsir göstərdi. Polşa kralının Osmanlı əleyhinə hərbi ittifaqdan imtina etməsi, o dövrdə, az sayda ərazisi polyaklara bufer zona kimi xidmət edən Moldovanın Polşa üçün əhəmiyyəti ilə izah olunurdu. Məhz bu səbəbdən o, Krım xanları ilə ittifaq qurmağa çalışırdı. Osmanlı sultanına qarşı çıxaraq Krım xanının simasında müttəfiqini itirmək istəmirdi. Buna görə də antiosmanlı koalisiyasına qoşulmaqdan çəkinirdi. Katerino Zeno Polşada Ağqoyunlu sarayına gedən Venesiya diplomatı Paolo Onyibene ilə rastlaşdı və onunla Həsən Padşaha, həmçinin gürcü knyazlarına məktublar göndərdi³³.

K.Zeno öz hesabatında kral IV Kazimiri Macarıstanla müharibəni dayandırmağa və II Mehmedə qarşı təşkil olunacaq ekspedisiyaya qoşulmağa razı saldığını bildirir. Kral bunu etməyə söz versə də, heç vaxt sözünü tutmadı, çünki tezliklə Sileziyada Macarıstana qarşı hərbi əməliyyatları davam etdirmək məcburiyyətində qaldı³⁴.

Ağqoyunlu Həsən padşahla Polşa kralı IV Kazimir Yagellonçik arasındakı diplomatik əlaqələr tanınmış Polşa tarixçisi Yan Dluqoşun 1480-ci ildə yazdığı “Polşa tarixi”³⁵ əsərində də öz əksini tapmışdır. Buradakı məlumatlar Həsən padşahla IV Kazimir arasında yaranmış diplomatik əlaqələri, o cümlədən Ağqoyunlu hökmdarının Osmanlı sultanı əleyhinə Qərb dövlətlərindən dəstək almaq səylərini öyrənmək baxımından dəyərlidir. Başqa qaynaqlarda olmayan, yalnız bu salnamədə verilən bəzi təfərrüatları Ağqoyunlu-Polşa münasibətlərinə müəyyən aydınlıq gətirir. Y.Dluqoşun verdiyi məlumata görə, K.Zenonun rəhbərliyi altında Polşaya gələn Ağqoyunlu missiyasının əsas məqsədi Polşa kralı IV Kazimiri “erkən yazda digər krallar və katolik knyazlarla birlikdə türk sultanı Mehmedə qarşı ayağa qalxmağa” inandırmaq idi. K.Zenonun fikrincə, Polşa kralı macarlarla döyüşməklə məşğul idi. Kralın yeritdiyi siyasətə məhəl qoymayan Zeno Həsən padşahın adından potensial Osmanlı təhdidini diqqətə çatdırdı. “Kral onu

³² Travels to Tana and Persia, by Caterino Zeno – A narrative of Italian travels in Persia, In the fifteenth and sixteenth centuries, p. 34; Uzun Hasan ve Fatih Mücadilesi Döneminde Doğuda Venedik Elçileri. **Caterino Zeno ve Ambrigio Contarininin Seyahatnameleri**, s. 41.

³³ Travels to Tana and Persia, by Caterino Zeno – A narrative of Italian travels in Persia, In the fifteenth and sixteenth centuries, p. 34; Uzun Hasan ve Fatih Mücadilesi Döneminde Doğuda Venedik Elçileri. **Caterino Zeno ve Ambrigio Contarininin Seyahatnameleri**, s. 41.

³⁴ Dabrowska, **a.g.m.**, s. 182.

³⁵ Вах: Joannis Dlugossii, **Joannis Dlugossii seu Longini Canonici Cracoviensis Historiae Polonicae**, Tomus V, Cracoviae: 1878, c. 579, 589-590, 602, 626; Бадирбейли Р. «Три польских источника о внешней политике Узун-Гасана» // **Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Məruzələri**, cild XI, №10. 1984, c.77-81; “Leh kroniği Historiae Polonicae’de Uzun Hasan Beğ’e dair bilgiler”. Çeviren: Altay Tayfun Özcan // **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XXV, Sayı 1, Temmuz 2010, s. 371-378.

lütfkarlıqla dinlədi və cavab verdi ki, Macarıstanla müharibə ilə əlaqədar ittifaqda olduğu türklərə qarşı döyüşə bilməz³⁶.

Beləliklə, Zeno səfirliyinin arxasında duran əsas motivin II Mehmedin işğal təhlükəsi olduğunu vurğulayır. Y.Dluqoş Həsən padşahla türk sultanı II Mehmed arasındakı müharibəni “xristianların rifahı və müdafiəsi üçün...” müharibə adlandırır. Müəllif “çoxsaylı qələbələrini ilə məşhur olan” Ağqoyunlu padşahından xüsusi heyranlıqla danışır, Avropa ölkələrinin Osmanlı təhlükəsindən xilas olmasında ona böyük ümidlər bəsləyir³⁷.

Y.Dluqoş Həsən padşahın elçisi kimi Katerino Zenonun Polşa kralı IV Kazimirə görüşünü qeyd etməklə yanaşı, Ağqoyunlu hökmdarının krala ünvanlanmış məktubunun xülasəsini də diqqətə çatdırır: Polşa kralı IV Kazimir xristian inancına düşmən olan Osmanlı sultanı II Mehmedə qarşı digər katolik krallar və knyazlar kimi bir müddət sonra hərəkətə keçərsə, Uzun Həsən də 100 minlik ordusu ilə türklərə qarşı hücumla keçəcəkdir. Y.Dluqoş Ağqoyunlu elçisi Katerino Zenonun Uzun Həsənin məktublarını Polşa kralı ilə yanaşı, Macarıstan və Neapol krallarına, Roma papasına və Venesiya hökumətinə çatdırmalı olduğunu təsdiq edir. Ağqoyunlu elçilərinin Polşa kralı ilə apardığı danışıqlardan bəhs edən Y.Dluqoş xüsusi maraq doğuran bir məsələyə aydınlıq gətirir. O, yazır ki, Həsən padşah tərəfindən Ağqoyunlu elçisinə gizli bir tapşırıq da verilmişdi. Elçi Polşa kralı ilə danışıqlarda Ağqoyunlu hökmdarının Trabzon imperatorunun qızı Katerinadan (Dəspinə Xatundan – T.N.) iki gözəl qızının olduğunu və onlardan böyüyünü kralın oğluna əvə verməyə hazır olduğunu çatdırmışdı. Gəlinin cehizi kimi, ona əvvəllər heç cür sahib ola bilmədiyi Yunanıstan ölkəsi vəd edilir, türklər İstanbuldan çıxarıldan sonra onun sərbəst şəkildə həmin ərazilərə sahib olacağı bildirilirdi. Eyni zamanda o, Kazimirə Macarıstan kralı Matiaş Hunyadiyə qarşı mövqeyini müdafiə edəcəyini bildirirdi. Həsən padşahın elçisinin bu təklifinə Kazimir laqeyd yanaşaraq əhəmiyyət vermədi və bildirdi ki, öz elçisi vasitəsilə ona cavab veriləcəkdir³⁸.

Maraq doğuran odur ki, K.Zeno səfərnaməsində heç bir evlilik planlarından bəhs etmir. Polşa tarixçisi M.Dabrovskanın fikrincə, belə bir ehtimal irəli sürmək olar ki, bu planlar orijinal ola və ya olmaya da bilən ayrıca bir məktubda bildirilə bilərdi³⁹.

İnanmaq çətindir ki, görkəmli dövlət xadimi, təcrübəli diplomat olan Həsən padşah osmanlılara qarşı müttəfiqinə belə bir təkliflə çıxış etmiş olsun. Ola bilsin ki, o, qızı Yekaterinanın (Dəspinə Xatunun) anasının Trabzon imperatorunun qızı olduğunu bildirməklə iki mühüm məsələyə diqqəti cəlb etməyə çalışmışdı: birincisi, o, Şərqi hökmdarları arasında yüksək mövqeyə malik olduğunu və Trabzon imperatoru ilə qohum olmasını göstərmək istəmişdi, ikincisi, İstanbul osmanlılardan azad edildikdən sonra Bizans Komnenlərinin qohumu və Trabzon Komnenlərinin varisi kimi qızının və ya onun ərinin Bizans taxt-tacına yiyələnmək hüququnun olduğunu diqqətə çatdırmışdı.

³⁶ Zeno, *a.g.ə.*, s. 31.

³⁷ Joannis Dlugossii, *a.g.ə.*, s. 569.

³⁸ Joannis Dlugossii, *a.g.ə.*, s. 602.

³⁹ Dabrovska, *a.g.ə.*, s. 182.

Zenonun gizli missiyası ilə bağlı Y.Dluqoş aydın şəkildə yazır ki, o, həmin təkliflə kralı tanış etdi. Bu, bir daha göstərir ki, həmin təklif krala şifahi şəkildə çatdırılmış və Y.Dluqoşun eşitdiyi kimi, kral bu təklifə rədd cavabı vermişdi⁴⁰. Venesiya diplomati vətənə qayıtdıqdan sonra, özünün Ağqoyunlu sarayında səfirlik fəaliyyəti haqqında, habelə Polşa və Macarıstan kralları ilə apardığı danışıqlar barədə öz hökumətinə hesabat verdi.

Göründüyü kimi, Ağqoyunlu hökmdarının Osmanlı dövləti əleyhinə Polşa ilə ittifaq təklifi uğursuz oldu. Y.Dluqoşun fikrincə, bu məsələdə Moldova şübhəsiz ki, həlledici amil rolunu oynamışdı. Lakin o, Moldova ilə yaxınlığın uzunmüddətli perspektivdə osmanlılarla münafişədən yayınmağı mümkünsüz etdiyini diqqətə çatdırır. Moldova ilə həmsərhəd olan Ruteniya ərazisindəki litvalılar da kralı müharibəyə hazırlaşmağa təşviq edirdilər. Ancaq kral onların narahatlığını bölüşmədi. Şahzadə Böyük Stefan II Mehmedin işğalından qorunmaq üçün Polşa və Macarıstan krallarına müraciət etdi. Bu siyasət qaçılmaz olaraq IV Kazimiri təxirə salmaq istədiyi Osmanlı problemlərinə cəlb etdi. Kral osmanlılara hücum etmək niyyətində deyildi, buna görə Həsən padşahın elçilərini geri göndərdi⁴¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, Moldova Valaxiyanı fəth etməyə çalışırdı və IV Kazimiri bu prosesə cəlb etmək istəyirdi. Moldovalı Stefanın Valaxiyaya müdaxiləsi osmanlılar üçün dolayı bir çağırış idi. Çünki, Valaxiyaya hücumu hökmdar Radanın qaçaraq Osmanlı Sultanına sığınmasına və onun dərhal reaksiyasına səbəb oldu. Rada taxt-tacını özünə qaytardı və Moldova ilə Valaxiya arasında baş verən qarşıdurma, Moldova ilə Osmanlı dövləti arasında münafişəyə çevrildi. Belə bir vəziyyətdə Moldovalı Stefan himayəçisi IV Kazimirə müraciət etsə də, Polşa kralı heç bir addım atmadı. 1475-ci ilin əvvəlində Osmanlılar Moldovanı işğal etdilər⁴².

Osmanlı Sultanı Polşa kralının münafişəyə cəlb edilməsini istəmirdi, buna görə də krala barışdırıcı mesaj göndərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, osmanlılar Polşanı özlərinə rəqib hesab etmirdilər. Onlar başa düşdülər ki, Polşa kralının münafişəyə qoşulmasını istəyən Moldovadır. Görünür, IV Kazimir də osmanlılara qarşı çıxış etmək istəmirdi. Onun Həsən padşahın təklifini qəbul etməkdən imtina etməsi bu kontekstdə nəzərdən keçirilməlidir. Eyni zamanda, o, Venesiyanın təklifini də rədd etdi. IV Kazimir Moldovadakı mövqeyini qorumaq istəsə də, osmanlılarla münafişədən yayındı⁴³.

Moldova ərazisində nüfuzuna və iqtisadi maraqlarına zərbə vurulan Polşa kralı Həsən padşahın Osmanlı Sultanına qarşı hərbi ittifaqda birləşmək təkliflərini əvvəllər tərəddüdlə qarşılasa da, bir müddət sonra danışıqlarda iştirak etmək qərarına gəldi. Şübhəsiz ki, Krım tərəflərindəki hərəkətliliyin Polşa diplomatiyasındakı qərar dəyişikliyinə müəyyən payı var idi. Səbəb hər nə olursa olsun, Polşanın Osmanlıların şərq

⁴⁰ Бадирбейли, **a.g.m.**, s. 79.

⁴¹ Dabrovska, **a.g.m.**, s. 175.

⁴² Dabrovska, **a.g.m.**, s. 175.

⁴³ Dabrovska, **a.g.m.**, s. 175-176.

sərhədlərindəki məsələlərə diqqət yetirməsi nəticəsində Həsən padşah Polşa dövlət adamları arasında çox məşhur bir şəxsə çevrildi⁴⁴.

1475-ci ildə da osmanlılar Kəfəni ələ keçirdilər və Krım tatarları Osmanlı Sultanının dəstəyini qəbul etdilər. Həmin ilin əvvəlində Həsən padşah ikinci elçisini IV Kazimirin sarayına göndərdi, lakin heç bir nəticə əldə edilmədi. Yalnız Kəfənin ələ keçirilməsi onu təhlükədən xəbərdar etdi. 1476-cı ilin may ayında II Mehmed Polşa elçisini qəbul etdi və Polşa ilə sülh münasibətlərini davam etdirmək niyyətində olduğunu bildirdi⁴⁵.

Y.Dluqoş yazır ki, 6 fevral 1474-cü ildə iki Venesiya elçisi Polşa kralını ziyarət etdi. Paolo Onyibene və Antoni adlı elçilər kral Kazimirə hədiyyə olaraq qızıl sapla işlənmiş Dəməşq parçasını təqdim etdilər. Elçilərdən biri Kəfə yolu ilə Uzun Həsənin ölkəsinə yola düşdü⁴⁶.

Başqa bir Venesiya elçisi, A.Kontarini 1474-cü ilin aprelində Polşaya gəldi. O, pasxa bayramında Polşa kralı tərəfindən qəbul edildi. Kral ona qara Dəməşq palto hədiyyə etdi. Kontarini öz növbəsində, hədiyyəsini təqdim etdi və krala işi barədə danışdı. Onların nə haqda danışdıqları məlum deyil. Yalnız ehtimal etmək olar ki, Venesiyanın kralı ittifaqa cəlb etmək üçün təzyiqli davam edirdi. Ağqoyunlu sarayından vətənə qayıdan A.Kontarini 1477-ci ilin fevralında yenidən IV Kazimir tərəfindən qəbul edildi. A.Kontarini Həsən padşahın sarayına səfəri barədə, eləcə də Ağqoyunlu hökmdarının qüdrətindən və ölkəsindəki xalqın adət-ənənələri barədə krala məlumat verdi. Kralın bu məlumatları öyrənməyə olduqca istəкли olduğu görünürdü. A.Kontarini qeyd edir ki, kral bu mövzuları öyrənməyə o qədər istəкли idi ki, bütün diqqəti ilə yarım saat mənə qulaq asdı. “Kral Uzun Həsən və tatarlar (azərbaycanlılar – T.N.) haqqında böyük maraqla eşitdiyini və dediklərimin doğru olduğuna əmin olduğunu söylədi və əlavə etdi ki, indiyədək o, həqiqəti söyləyən kimsə ilə görüşməyib”⁴⁷. Bu, IV Kazimirin Həsən padşahın dediklərinə tamamilə biganə olmadığını, lakin mesajın çox sirli olduğunu və II Mehmedə qarşı ümumi hərəkətlərə aid olub-olmadığını və hələ də evlilik təklifini ehtiva edib-etmədiyini söyləmək çətindir⁴⁸.

1475-ci ilin fevralında kral Litvada olarkən, Həsən padşahın başqa bir elçisi on iki nəfərlik heyətlə birlikdə onun hüzuruna çıxdı. Bu, yunan mənşəli, lakin müsəlman dininə mənsub olan Trabzonlu İshaq idi. O, krala II Mehmedin gücünün artıq sarsıldığını vurğuladı və həmin ilin yazında müharibəyə başlamağı təklif etdi. O, digər katolik krallarının Osmanlı sultanına qarşı hərəkətə keçdiklərində onun 300 minlik əsgərlə II Mehmedə qarşı hərəkətə keçəcəyini, müttəfiqlik əlaqələrinin yaradılmasını, qəddar

⁴⁴ “Leh Kroniği Historiae Polonicae’de Uzun Hasan Beg’e dair bilgiler”, s. 372.

⁴⁵ Dabrovska, **a.g.m.**, s. 179-180.

⁴⁶ Joannis Dlugossii, **a.g.ə.**, s. 601.

⁴⁷ Uzun Hasan ve Fatih Mücadilesi Döneminde Doğuda Venedik Elçileri. **Cateno Zeno ve Ambrigio Contarininin Seyahatnameleri**, s. 131.

⁴⁸ Dabrovska, **a.g.ə.**, s. 183, 184.

düşməni öldürməyi və onun əsas qüvvələrini məhv etmək istədiyini bildirdi. Kral ona bəzi hədiyyələr təqdim edərək elçisini Krakova göndərdi, çünki İshaqın arzusu şəhəri görmək idi. Elçi bir aya yaxın orada qaldı, bundan sonra Macarıstana və Venesiyaya getdi⁴⁹.

Bu bir daha təsdiq edir ki, Otluqbeli döyüşündən sonra başda Venesiya və Papalıq olmaqla əksər Avropa dövlətləri Ağqoyunlu Həsən padşahı Osmanlı Sultanı II Mehmedə qarşı növbəti müharibəyə cəlb etməyə çalışmış, bu prosesdə Polşa kralı IV Kazimir də yaxından iştirak etmişdi.

Nəticə:

XV əsrin 50-70-ci illərində Osmanlı dövlətinin Avropa ilə Asiyanı əlaqələndirən çox mühüm strateji məntəqələri ələ keçirib qüvvətli imperiyaya çevrilməsi ilə Şərq və Qərb dövlətlərinin qarşılıqlı əlaqələri tarixində kəskin dönüş baş verdi, daha doğrusu, bu əlaqələr daha çox hərbi-siyasi xarakter almağa başladı. Osmanlı imperiyasına qarşı müharibə aparan Qərb dövlətlərinin də geniş hərbi-siyasi planları vardı. Qlobal qəsbkarlıq xarakteri daşıyan bu planlar, bir tərəfdən, qüvvətli Osmanlı imperiyasının Mərkəzi və Qərbi Avropa istiqamətində irəliləməsinin qarşısını almağa yönəlmişdisə, digər tərəfdən Osmanlı imperiyası və Ağqoyunlu dövləti kimi iki qüdrətli türk dövlətlərini bir-birinin əli ilə zəiflədib Şərqdə Avropa müstəmləkəçiliyi üçün əlverişli şərait yaratmaq məqsədi güdüdü.

Başda Roma papası olmaqla Qərb dövlətlərinin yaratmış olduğu antiosmanlı koalisiyasına qoşulan Ağqoyunlu Həsən Padşah Qərbi Avropanın əksər dövlətləri, o cümlədən Polşa ilə əlaqələr yaratmağa səy göstərdi. 1471-ci ildə iki dövlət arasında diplomatik əlaqələr yaradıldı. Həsən Padşahın Venesiyaya yola saldığı elçilər Polşa kralı IV Kazimirlə görüşərək onu antiosmanlı koalisiyasına qoşulmağı təklif etdilər. Dövrün ilkin qaynaqlarının verdiyi məlumatlar təsdiq edir ki, Polşa kralı qüdrətli qonşusu olan Osmanlı imperiyası ilə münasibətləri gərginləşdirməkdən çəkinərək Həsən Padşahın təklifini cavabsız qoymuşdur. Buna baxmayaraq tərəflər arasında elçi mübadiləsi davam etdirilmişdir.

Venesiyanın təhriki ilə Həsən Padşahın Osmanlı imperiyasına qarşı başladığı hərbi əməliyyatlar uğursuz olduqdan sonra Ağqoyunlu-Polşa siyasi əlaqələri daha intensiv xarakter almışdır. 1474-cü ildə Həsən Padşahın elçisi kral IV Kazimirlə görüşmüş, Ağqoyunlu hökmdarının təklifləri ona çatdırılmışdır. Polşa kralı Macarıstanla müharibə apardığını bəhanə gətirərək Həsən Padşahın Osmanlı dövlətinə qarşı yaradılacaq hərbi ittifaqa qoşulmaq təklifini cavabsız qoysa da, Sultan II Mehmedin Krım və Moldovada möhkəmlənməsi IV Kazimiri Ağqoyunlu hökmdarı ilə siyasi əlaqələri davam etdirməyə vadar etmiş, Polşa elçiləri Təbriz sarayına göndərilmişlər. Lakin Sultan II Mehmedin

⁴⁹ **Joannis Dlugossii, a.g.ə.,** s. 626; “Leh kroniği Historiae Polonicae’de Uzun Hasan Beğ’e dair bilgiler”, s. 371-378.

Krımda və Dunayboyu knyazlıqlarda öz mövqeyini möhkəmləndirməsi IV Kazimiri Osmanlı dövlətinə qarşı koalisiyaya qoşulmaqdan çəkəndirmiş, Həsən padşahın Polşa sarayı ilə hərbi-siyasi əlaqələr qurmaq cəhdləri cavabsız qalmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

Azərbaycan dilində

1. Yaqub Mahmudov, **Öyrənilməmiş səhifələr**. Bakı: “Gənclik”, 1972.
2. Yaqub Mahmudov, **Azərbaycan diplomatiyası**. Bakı, “Təhsil”, 2006.
3. Əbubəkr Tehrani. **Kitabi-Diyarbəkriyyə**. Fars dilindən tərcümə edən, ön söz, şərhlər və göstəricilər Rəhilə Şükürovanındır. Bakı, “Elm”, 1998.

Türk dilində

4. Karamanlı Nişançı Mehmed Paşa, **Osmanlı sultanları tarixi**. Çev. İ.Hakkı Konyalı. Osmanlı tarixləri. 1. İstanbul: 1949.
5. Kılıç Remzi, “Fateh devri (1451-1481) Osmanlı-Akkoyunlu ilişkileri” // **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sayı 14. Niğde, 2003, s. 95-117.
6. Kırzioğlu Fahrettin. **Osmanlıların Kafkaz ellerini fethi (1451-1590)**. TTK Basımevi, Ankara, 1999.
7. “Leh Kroniği Historiae Polonicae’de Uzun Hasan Beğ’e dair bilgiler”. Çeviren: Altay Tayfun Özcan. // **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XXV, Sayı 1, Temmuz 2010, s.371-378.
8. Sümer Faruk. “Ak-koyunlular” // **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı 40. İstanbul, 1986, s. 1-38.
9. Tansel Selahattin. **Osmanlı kaynaklarına göre Fatih sultan Mehmedin siyasi ve askeri faaliyeti**. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1953.
10. Uzun Hasan ve Fatih Mücadilesi Döneminde Doğuda Venedik Elçileri. **Cateno Zeno ve Ambrigo Contarininin Seyahatnameleri**. Çeviri ve Notlar: Tufan Gündüz. İstanbul: 2006.

İngilis dilində

11. Brown Horatio, **Venice. A historical sketch of the republic**. Percival and Co, London: 1893.
12. Setton Kenneth M. **Papacy and the Levant (1204-1571)**, Vol. 2. The Fifteenth Century, Philadelphia: The American Philosophical Society, 1978.
13. Tardy Layosh, **Beyond the Ottoman Empire (14th-16th century Hungarian Diplomacy in the East)**, transl. Boris Janos. Universitas Szegediensis de Attila Jozsef Nominata, Szeged, 1978.

14. Zeno Caterino, **Travels to Tana and Persia, by Caterino Zeno – A narrative of Italian travels in Persia, In the fifteenth and sixteenth centuries.** Printed for the Hakluyt society, London: 1873.
15. Woods J.E. **Akkoyunlular. Aşiret, Konfederasyon, İmperatorluk. 15. Yüzyıl Türk-İran siyaseti üzerine bir inceleme.** Türkçeye çeviren: Sibel Özbudun. Milliyet Yayınları, İstanbul: 1993.

Rus dilində

16. Наргиз Ахундова, **Азербайджанские государства в XV-XVI веках.** ИПО Турхан, Баку, 2015.
17. Рауф Бадирбейли. Три польских источника о внешней политике Узун-Гасана. //Azərbaycan Elmlər Akademiyasının məruzələri, cild XI, №10, 1984, s.77-81.
18. Бромлей Юлиан ид. **История Польши.** Т.1. Изд-во Академии наук СССР, Москва, 1956.

İtaliyan dilində

19. Berchet Guqlielmo. **La Republica di Venezia e la Persia.** Paravia, Torino: 1865.

Polyak dilində

20. Dlugossii Joannis, **Joannis Dlugossii seu Longini Canonici Cracoviensis Historiae Polonicae,** Tomus V, Cracoviae, 1878.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Nəcəfli Tofiq Hübət oğlu – tarix elmləri doktoru, dosent, şöbə müdiri, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.

Najafli Tofiq Humbat – Doctor of Historical Sciences, head of the department, A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS. Azerbaijan, Baku.

RESENZİYALAR – REVIEWS

AZƏRBAYCAN ALBANŞÜNASLIĞINA QIYMƏTLİ TÖHFƏ *Ellada Bəkirovanın “Albaniyanın qərb torpaqları (antik dövr)” monoqrafiyasına* R Ə Y

©2022

YAQUB MAHMUDOV*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ORCID: 0000-0001-9335-7452; e-mail: ymahmudov@mail.ru

Ellada Abubəkir qızı Bəkirovanın “Albaniyanın qərb torpaqları (antik dövr)” monoqrafiyası Azərbaycanın qədim tarixinin olduqca aktual problemlərindən birinə həsr olunmuşdur.

Azərbaycan Albaniya dövlətinin xalqımızın təşəkkülü və dövlətçilik ənənələrimizin inkişafı tarixində xüsusi yeri vardır. Bu dövlətin yarandığı və əhatə etdiyi qədim Azərbaycan ərazisində sonralar Albaniya dövlətinin davamı olaraq çoxsaylı orta əsr dövlətlərimiz, geniş ərazili imperiyalarımız, xanlıqlarımız, sultanlıqlarımız mövcud olmuş, nəhayət Azərbaycan xalqı bu ərazidə bütün şərqdə ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratmışdır. Bu gün qədim Azərbaycan Albaniyasının ərazisində Cənubi Qafqazın lider dövləti olan Azərbaycan Respublikası dövlətçilik ənənələrimizi uğurla davam etdirir.

Çar Rusiyası və sovet-bolşevik rejiminin hökmranlığı dövründə qədim Azərbaycan Albaniya dövlətinin əraziləri qonşularımız arasında bölüşdürülmüş, bu əraziyə Qacarlar İrani və Osmanlı imperiyasından yeni bir xristian etnos-ermənilər köçürülüb gətirilmiş və onlara dövlət yaradılmışdır. Cənubi Qafqazı bu diyarın aborigenləri olan Azərbaycan

türklərindən təmizləmək məqsədilə soyqırımları və etnik təmizləmələr siyasəti yeridən çarizm və bolşevik rejimi dövründə, eyni zamanda, Azərbaycan Albaniya dövlətinin tarixi amansızcasına saxtalaşdırılmışdır.

Qədim İberiyadan Xəzər dənizinə, Baş Qafqaz sıra dağlarından Araz çayına qədər geniş əraziləri əhatə edən Şimali Azərbaycan – Albaniya ərazilərindən Sovet dövründə Azərbaycanın payına ancaq “Azərbaycan SSR” adlanan kiçik bir müttəfiq respublikanın ərazisi düşdü. Bundan sonra Albaniya ancaq “Azərbaycan SSR” adlanan müttəfiq respublikanın ərazisinə şamil olundu. Beləliklə, tarixşünaslıqda qəsdən, həm də xüsusi məqsədlə ən ağır anti-Azərbaycan saxtakarlığına yol verildi: Qədim Azərbaycan Albaniya dövlətinin əraziləri kiçildilərək ancaq Azərbaycan SSR-in ərazisi ilə məhdudlaşdırıldı. Digər tərəfdən, Azərbaycan xalqını qədim yurd yerindən məhrum etmək, onun Altaylardan köçüb gəlmə “yırtıcı orda” olduğunu sübut etmək üçün heç bir ilk mənbədə olmadığı halda Albaniya termininin önünə bir “Qafqaz” sözü də əlavə olundu: “Qafqaz Albaniyası”. Başqa sözlə, guya Albaniya dövləti ancaq Qafqaz xalqlarına məxsusdur!

Bütün bunların nəticəsində Albaniya tarixi Azərbaycanın qədim dövrünün ən çox müzakirə olunan, həm də ən çox təhrifə və saxtalaşdırmalara məruz qalmış mövzularından birinə çevrildi. Albaniya tarixinin istər siyasi, istər ərazi, istərsə də etnik məsələlərinin tədqiqi uzun illər boyunca qəsdən yanlış istiqamətə yönəldildi. Soykökümüz baxımdan son dərəcə əhəmiyyətli olan bu mövzu gah erməni, gah gürcü, gah dağstanlı millətçilərin hədəfinə çevrildi. Qədim dövrlə məşğul olan yerli tarixçilərin bir çoxunun tədqiqatlarında da bu mövzu yuxarıdan diktə edilmiş “konsepsiya” üzərindən elmi ictimaiyyətə çatdırılmış, nəticədə Albaniya tarixinə dair bir çox məsələlərin anlaşılmasında azərbaycançılığa tamamilə zidd fikir formalaşdırılmışdır. Heç şübhəsiz bu problemlərdən ən mühümü Albaniyanın sərhədləri məsələsidir.

Albaniyanın sərhədləri probleminin qərəzli tədqiq olunmasının başlıca səbəblərindən arxasında mənfur qonşularımızın əsassız torpaq iddialarına tarixi istinad axtarıb tapmaq cəhdi durur. Albaniyanın sərhədləri barədə əsas çarlıq Rusiyası dövründən qoyulan konsepsiya Sovet dövründə də davam etdirildi və ilkin mənbələrə baxılmadan, bəzənsə baxılıb mənbənin təhrif edilməsi yolu ilə bu mövzu saxtalaşdırılaraq yuxarıdan diktə olunan şəkllə salındı. Əksər halda elmi deyil, siyasi-ideoloji mahiyyət daşıyan bu “tədqiqatlar” nəticəsində tariximizin çoxəsrlik Albaniya dövrü xalqımıza yanlış çatdırıldı, albanların tarixi mirasından zaman keçdikcə həm məhrum edildik, həm də bir sıra hallarda “özümüz” özümüzü bu tarixdən məhrum etdik. Bir çox hallarda Kürdən cənubdakı Azərbaycan torpaqları uydurma “Böyük Ermənistan”a peşkəş edildi, Mingəçevirə qədər olan ərazilərimiz isə, əslində Qara dəniz sahillərində yerləşən başqa bir dövlətə calaşdırılmağa çalışıldı. Belə olan halda antik müəlliflərin İberiya ilə Xəzər

dənizi arasında yerləşdirdiyi¹, alban tarixçisi Musa Kalankatlının “böyük Kür çayının əzəmətlə tam ortasından axıb getdiyi”ni qeyd etdiyi².

K.Ptolemeyin 29 yaşayış məntəqəsinin koordinatlarını verdiyi (İberiyada cəmi 10), ərazisində 26 iri alban tayfasının yaşadığı böyük Albaniya dövlətinin ərazisindən bu torpaqların əsl sahibi olan Azərbaycan xalqına və bugünkü Azərbaycan dövlətinə nə qaldı? Çox təəssüf ki, eyni problem bu gün də davam edir. Albaniyanın maddi-mədəni irsinə sahiblənmək haqqı ən çox bizdə olduğu halda nəyə görə isə Albaniya ifadəsi qıcıq yaradır. Lakin, “Qafqaz Albaniyası”, “Albaniya-Ləzgistan” ifadələri və adlar altında yazılan qalaq-qalaq əsərlər “elm” dünyasında normal görünür, qəbul edilir? Əgər bunun xarici səbəbləri sırasında ideoloji, siyasi amillər varsa, daxili səbəbləri arasında heç şübhəsiz öz irsimizə laqeydlik, tarixə sahiblənməmək və yabançı sifarişləri yerinə yetirmək kimi amillər dayanır. Biz tariximizin bu əhəmiyyətli səhifəsinə yetəncə diqqət və araşdırma sərf etmədikcə, sovet dövründə diktə edilmiş konsepsiyalar davam etdikcə Albaniya tarixinə də tam sahib çıxma bilməyəcəyik!

Bu gün qondarma “Dağlıq Qarabağ” probleminin, Zəngəzur, İrəvan və onun ətrafı ilə bağlı problemlərin, Keşikçidağ mübahisəsinin köklərini tariximizin məhz Albaniya dönəmində axtarmaq lazımdır. Çünki özlərini Yuxarı Qarabağın, İrəvan bölgəsinin aborigeni olaraq dünyaya sırımağa çalışan ermənilərin də, Azərbaycanın Mingəçevirə qədər olan qərb ərazilərinə iddia edən bəzi gürcü millətçilərinin də əsas tarixi istinadları Albaniya tarixinə dayanır. Ona görə də biz Albaniyanın qərb, şimal-qərb sərhədləri məsələsinə daha diqqətli yanaşmalı və həqiqi vəziyyəti elmi ictimaiyyətə çatdırmaq üçün tarixi mənbələri daha detallı araşdırıb analiz etməliyik.

Albaniyanın qərb sərhədləri məfhumu müasir Ermənistan və Gürcüstan respublikalarının şərq əraziləri də daxil olmaqla Azərbaycan Respublikasının qərb torpaqlarını bütövlükdə əhatə edən böyük bir ərazini ifadə edir. Bu torpaqların ən qədim tarixi Kür-Araz mədəniyyəti adı ilə məşhur olan Tunc dövrü mədəniyyəti ilə bağlıdır. Sonrakı dövrlərdə isə Erkən Alban mədəniyyəti olaraq adlandırma biləcəyimiz Yaloylutəpə, Küp qəbirləri mədəniyyəti bu əraziləri də əhatə etmiş, erməni müəllifləri açıq etiraflar etməsələr belə, gürcü müəllifləri bəhs etdiyimiz dövrdə bu bölgədə qeyri-gürcü mənşəli xalqın yaşadığını etiraf etmişlər. Lakin təəssüflər olsun ki, uzun illər bu məsələlər Azərbaycan tarixçiləri tərəfindən ciddi elmi araşdırmaya cəlb edilməmiş, nəticədə vətənimizin zəngin tarixinin bu hissəsinə qonşu ölkələrin tarixçiləri sahib çıxmışlar. Buna görə də Albaniya sərhədlərinin ilk mənbələrə istinadən yenidən araşdırılması tarixşünaslığımız üçün son dərəcə gərəkli məsələdir.

Bəs tarixi saxtalaşdıranlara qarşı dövrün ilk mənbələri Albaniyanın antik dövrdəki sərhədləri barədə nə deyir? Dövrün ilk mənbələri təsdiq edir ki, Albaniyanın şimal-qərb

¹ “Albanlar iberlərlə Kaspi dənizi arasında yaşayırdılar. Şərqdə onlar Xəzərə toxunur, qərbdə isə iberlərlə həmsərhəddirlər” (*Strabon. XI.4.1*).

² Шукторов К. *Азербайджан в системе международных отношений*. 1648-1991. Баку, 2020, с. 291-300.

sərhədləri antik dövrdə Tiflis və onun ətrafındakı ərazilərə qədər uzanırdı, hətta alban tayfalarının yayıldığı areal zaman-zaman Dəryal keçidinə çatmışdır. Antik müəlliflərdən Strabon qeyd edirdi ki, **“Kür Qafqazdan axıb gələn Araç (çayını) və başqa qolları qəbul edir, sonra isə dar vadidən keçərək Albaniyaya axır”** (*Strabo. XI. 3.2*). Günümüzdə də Kürün ən dar yatağı Tiflis şəhərindən keçən hissədə, qayaların arasından keçdiyi bölgədədir. Deməli Strabonun qeyd etdiyi zamanda vəziyyət gürcü müəlliflərinin iddia etdiyinə tam əksinə olmuşdur. Həmçinin, antik müəlliflərdən Böyük Plini yazırdı ki, **“Albaniya sərhədlərindən başlayaraq dağların bütün sinəsi boyu vəhşi silv tayfaları, onlardan aşağıda lupenlər, sonra isə, didurlar və sodlar yaşayırdı. Onların arxasında çoxlarının səhvən Kaspi qapıları adlandırdığı Qafqaz qapıları yerləşirdi”** (*Plini.VI.26*). Burada göstərilən tayfalar hamısı qədim alban tayfalarına daxil olan etnik qruplar idi, Qafqaz qapıları isə müəllifin sonrakı məlumatlarında daha geniş təsvir etdiyi Dəryal keçidi idi və bu keçidə nəzarət alban və iberlərin əlində olurdu. Antik müəlliflərdən İosif Flavi yazırdı: **“Tiberi (14-17-ci illər) Vitelliyyə məktub göndərərək Parfiya çarı Artabanla sülh bağlamağı tapşırırdı...Tiberi bunu Vitelliyyə yazdıqda, o böyük məbləğdə pulla iber və alban çarlarını Artabanla vuruşmaqdan vaz keçməməyə razı saldı. Lakin onlar vuruşmağa razı olmadılar, Kaspi qapılarını açmaq və öz ərazilərindən keçməyə icazə verməklə skifləri Artabana qarşı göndərdilər. Beləliklə, Ermənistan yenidən Artabandan alındı, Parfiya torpağı döyüş meydanına çevrildi”** (*İos.Flav. XVIII.4.96-100*) Beləliklə, Böyük Plininin də haqqında danışdığı dövrdə albanların sərhədləri daha da geniş arealları əhatə etmişdi və bu fakt indiyə qədər Albaniyanın şimal-qərb sərhədləri ilə bağlı təhrif olunmuş mülahizələrin tam əksini sübut edir.

Qərb sərhədləri ilə bağlı məsələyə gəldikdə isə antik müəlliflər birmənalı olaraq albanların qərb qonşusu kimi iberləri göstərirlər, ermənilər barədə Albaniyanın qərb qonşusu olaraq ümumiyyətlə söhbət açılmaz. Ermənilərin guya Albaniya ərazisi ilə bağlı ki işğalları, hansısa alban ərazilərinin Armeniyaya tabe edilməsi ilə bağlı heç bir antik müəllifin əsərində bir cümlə belə tapmaq mümkün deyil. Bu barədə uydurmalar fikirlər ermənilərin özlərinə vətən düzəltmək istəyinin fonunda yaranmış saxta tarixdən başqa bir şey deyildir. Albaniyanın ermənilərin iddia etdiyi Kürdən cənubda yerləşən qərb ərazilərinin istər arxeoloji, istər etnik, istərsə də coğrafi cəhətdən erməni etnosuna heç bir aidiyatı yoxdur. Bu ərazilərdə albanların Otena (Uti), Sakasena kimi əhəmiyyətli iri vilayətləri yerləşmiş, sakinləri isə etnik albanlardan əlavə, alban tayfaları içərisində özünəməxsus yeri olan utilər, sakasenlər olmuşlar. Təsədüfi deyil ki, bölgəyə hərbi yürüş edən Roma sərkərdəsi Pompeyin yürüş iştirakçıları ərazinin aborigenləri içərisində ermənilərin adını çəkməmişlər. Bütün bu sadalananlar Albaniyanın qərb əraziləri barədə köhnə və heç bir elmi əsası olmayan iddialara yenidən baxılmasını təbii olaraq zəruri edir və həmin monoqrafiyanın yazılıb elmi ictimaiyyətə təqdim olunması da bu baxımdan albanşünaslıq istiqamətində əhəmiyyətli bir yenilik hesab oluna bilər.

İstedadlı gənc tədqiqatçımız Ellada Bəkirovanın ilk mənbələr əsasında və gərgin əmək sayəsində ərsəyə gətirdiyi “Albaniyanın qərb torpaqları (antik dövr)” adlı monoqrafiyası Azərbaycan albanşünaslığına qiymətli töhfədir. Əsər tarixşünaslığımızda həm tarixi həqiqəti əks etdirən cəsarətli addım, həm də itirilmiş torpaqlarımızın tarixinin xalqımıza təqdim olunması baxımından mühüm elmi yenilikdir. Monoqrafiyanın geniş elmi dairədə və oxucular tərəfindən maraqla qarşılanacağına şübhə etmirəm.

Gələcəyinə böyük ümid bəslədiyim istedadlı yetirmələrimdən biri olan Ellada Bəkirovanın bu mühüm elmi uğuruna sevinir və ona yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzulayıram.

Рецензия на монографию: Назима Мустафы «Террор и резня армян в Иреванской губернии и Зангезурском уезде (1905-1906 гг.)» (“Ermənilərin İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında törətdikləri terror və qırğınlar (1905-1906)”. Bakı: “Elm və Təhsil”, 2022)

©2022

НИГЯР ГЕЗАЛОВА*

*Институт истории им.А.А.Бакиханова НАНА. Azərbaycan, Bakı
ORCID: 0000-0002-2749-9556; e-mail: nigar22@gmail.com

Назим Мустафа – известный азербайджанский историк автор нескольких монографий по истории Азербайджана, один из видных исследователей геноцида азербайджанского населения в 1918-1920 гг., массовых репрессий и депортаций азербайджанского населения из Армянской ССР в 1948-1953 гг. Своими исследованиями Назим Мустафа внес также существенный вклад в освещение фактов вандализма и уничтожения азербайджанского-тюркского культурного наследия на исторических землях западного Азербайджана. Кроме того, автор детально проработал вопрос о переименования исторических тюркских названий на территории современной республики Армения.

В этом году согласно решению ученого совета Института Истории НАНА в издательстве “Elm və Təhsil” была опубликована новая монография автора «Террор и резня совершенная армянами в Иреванской губернии и Зангезурском уезде (1905-1906 гг.)». События 1905 года стали началом армяно-азербайджанского конфликта, продолжающегося по сей день. Хроника этих событий полна трагическими событиями и военными преступлениями, целенаправленной этнической чисткой тюркского мирного населения и разрушением многовековых памятников их культурного наследия на Южном Кавказе. Резня на Южном Кавказе в 1905 и 1906 годах стала первым актом открытого, крупномасштабного и организованного нападения армян на азербайджанских тюрков. Резня мирного тюркского населения, распространившаяся в четырёх губерниях Южного Кавказа – Бакинской, Елизаветпольской, Тифлисской и Иреванской привела к большим потерям среди мусульманского-тюркского населения.

Во введении рецензируемого исследования автор подробно рассматривает историографию вопроса, а также дает сведения об основных источниках и архивных материалах. Важен вывод автора, основанный на анализе источниковой базы проблемы, о достаточности сохранившегося комплекса документов для

восстановления исторического контекста эпохи, характера изменений колониальной политики Российской империи, и ее влияния на исследуемые события в регионе. Монография состоит из трех глав. В первой главе освещается социально-демографическое и общественно-политическое положение в Иреванской и Елизаветпольской губерниях. Как видно из названия, автор четко обрисовывает географические рамки своего исследования и поэтому начинает свое исследование с исторического обзора истории этих регионов Азербайджана, а также представляет детальную (по уездам) информацию о демографическом положении в этих регионах после российского завоевания региона. Несомненный интерес представляет предлагаемый автором интересный исторический анализ превращения демографии в инструмент колониальной политики Российской империи.

Во второй главе исследуется массовая резня в Иреванской губернии и Зангезурском уезде совершенная армянскими бандами в 1905-1906 гг. До 1905 года история не знала кровавых столкновений на Кавказе между азербайджанскими тюрками и армянами. Однако как подчеркивает автор, армяне в составе Российской империи, вдохновляемые шовинистической идеологией партии «Дашнакцутюн» и другими армянскими террористическими организациями, долгое время готовились к вооруженной борьбе с тюркским населением Южного Кавказа. Автор, используя огромный массив документов – печати и архивных – приводит большое количество интересных и малоизвестных (даже совсем неизвестных, в том числе и на армянском языке) фактов. Используя ранее мало исследованные материалы, автор представляет вниманию читателя подробный и убедительный отчет об исторических предпосылках, о организации и осуществлении армянскими бандитскими формированиями первого массового убийства азербайджанского тюркского населения.

В третьей главе автор рассматривает вопрос о попытках царского правительства ослабить напряжение в регионе, вызванное этническими столкновениями, обсуждения в государственной думе по этому вопросу, а также роль партии «Дифаи» во временном прекращении кровопролития азербайджанского тюркского населения и террористических актов, совершаемых армянскими вооруженными формированиями против российских властей. Автор, анализируя события, происшедшие накануне и во время межнациональной резни, указывает на единственную силу, заинтересованную в дестабилизации обстановки в крае и провоцировании межэтнического конфликта. В качестве этой силы выступала по мнению автора, наиболее радикальная часть армянства в лице партий «Дашнакцутюн» и «Гнчак».

В заключение остается сказать, что рецензируемая монография представляет несомненную ценность, является важной для дальнейшего изучения вопроса о резне и геноциде азербайджанского тюркского населения в 1905-1906, 1918-1920, 1988-1994 гг. К несомненным достоинствам монографии относятся многочис-

ленные таблицы, карты, а также опубликованные в приложении к основному тексту монографии источники, которые значительно облегчают восприятие материала. В то же время хотим обратить внимание, учитывая значимость сотен упоминаемых в монографии имен, на наличие именного указателя.

За последнее время в отечественной историографии сделано немало для изучения проблем национальной истории начала XX века, в том числе и армяно-азербайджанской резни 1905-1906 гг. Без преувеличения можно сказать, что рецензируемый монография является весомым вкладом в развитие историографии данного вопроса и позволяет расширить исследовательскую проблематику.

YUBİLEYLƏR – JUBILEES

ƏLİÖVSƏT QULİYEV – 100

©2022

CƏBİ BƏHRAMOV*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ORCID: 0000-0002-4432-2744; e-mail: djabibaxramov@gmail.com

Qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik Azərbaycan xalqı dünya tarixinə, mədəniyyətinə və elminə elə şəxsiyyətlər bəxş etmişdir ki, onların həyatı və fəaliyyətləri indi də öyrənilir və tədqiq olunur. Azərbaycan xalqının XX əsr mədəniyyət və elm tarixində öz həyat fəaliyyətləri ilə seçilən və çalışdıqları sahəyə əvəzsiz töhfə verən şəxsiyyətlər vardır ki, onların qoyduqları zəngin mədəni və elmi irs akademik məktəb kimi qəbul olunur. Belə şəxsiyyətlərdən biri öz yorulmaz fəaliyyəti və yaratdığı elmi məktəblə seçilən böyük insan, böyük müəllim, böyük alim və müasir milli tarix elminin akademik əsaslarını yaradan AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., prof. Əliövsət Nəcəfzadə oğlu Quliyevdir. Bu böyük insan və alimin anadan olmasının 75 illiyi 1997, 80 illiyi 2002, 90 illiyi 2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı sərəncamlar və AMEA RH-nin qəbul etdiyi qərarlar əsasında qeyd olunmuşdur. Bu il isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı sərəncam və AMEA RH-nin qəbul etdiyi qərara əsasən xalqımız və elmi ictimaiyyət onun anadan olmasının 100 illiyi qeyd edir. Çünki, Azərbaycan milli tarix elminin fundamental əsaslarının yaradılması, akademik milli tarixşünaslıq məktəbinin formalaşaraq inkişaf etməsi böyük alim, böyük şəxsiyyət və istedadlı elm təşkilatçısı, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor Əliövsət Quliyevin adı və fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Onun yubileylərinin qeyd edilməsi bu böyük insanın qoyduğu elmi irsə, onun xatirəsinə Azərbaycan xalqının və dövlətinin göstərdiyi diqqətin və qayğının təzahürüdür. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının çox qədim və zəngin tarixi vardır. Bu qədim və zəngin tarixin ən aktual problemləri üzrə sahə və istiqamətlərini

müəyyən etmək, onun tədqiqini və yazılmasını təşkil edib, olduğu kimi xalqa təqdim etmək heç də asan məsələ deyil. Qədim, antik, ilk orta əsrlər, orta və son orta əsrlər, yeni və ən yeni dövr tarixinin bütün siyasi, sosial-iqtisadi, mədəniyyət, hərbi, tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq istiqamətlərini dövrlər üzrə doğru-düzgün müəyyən etmək böyük bilik, qeyri-adi istedad, bacarıq, özünə və həmkarlarına qarşı yüksək tələbkarlıq və obyektivlik tələb edir. Bütün bu xüsusiyyətlərin hamısı anadan olmasının 100 illiyi qeyd edilən böyük insan və alim Əliövsət Quliyevdə var idi. Elə bil o insan bu müqəddəs missiyanı yerinə yetirmək üçün doğulmuşdu. Məhz onun yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində XX əsirin 50-60-cı illərində Azərbaycan tarixinin tədqiq edilərək öyrənilməsinin akademik əsasları qoyulmuşdur. Əliövsət Nəcəfzadə oğlu Quliyev 1922-ci il avqust ayının 23-də Salyan rayonunun Qızılağac kəndində sadə, lakin öz qüruru, şəxsiyyəti və mənliliyi ilə seçilən Nəcəfzadə Quliyevin ailəsində dünyaya göz açıb. Tale ona cəmi 47 il ömür bəxş etsə də, o bu qısa ömrü şərəflə yaşamış, Azərbaycanın XX əsr 40-60-cı illər ictimai-siyasi və elm tarixində silinməz iz qoymuşdur. Məhz onun yorulmaz, gərgin təşkilatçılığı və əməyi nəticəsində Azərbaycan tarixi üzrə 1954-cü ildə rus dilində ikicildlik “Azərbaycan tarixi” (maket) və dörd kitabdan ibarət Azərbaycan və rus dillərində üçcildlik “Azərbaycan tarixi” 1958-1963-cü illərdə işıq üzünə görmüş, Azərbaycan milli tarix elminin gücü və şöhrəti xeyli artmışdı.

Əliövsət Quliyevin uşaqlıq və yeniyetməlik illəri Salyan rayonunda keçmişdir. O 13 yaşında ikən çox sevdiyi anası faciə nəticəsində həlak olur və bu ağır itki yeniyetmə Əliövsəti çox sarsıdır. Dayısı Müzəffər Əsədov onun fikrini yayındırmaq üçün ona daha çox diqqət göstərməyə başlayır. O, yeniyetmə Əliövsətin qeyri-adi istedad sahibi olduğunu bildiyi üçün ona bütün imkanları yaratmağa çalışır. Əliövsət Quliyev hələ məktəbdə oxuyarkən tarix elminə göstərdiyi maraq, iti zehni və möhkəm yaddaşı ilə hamının diqqətini cəlb etmişdi. Bunu bilən Müzəffər Əsədov 15 yaşlı Əliövsəti 1937-ci ildə özünün müəllim işlədiyi 4 saylı pedaqoji məktəbə dərs deməyə dəvət edir. Çox qısa zaman ərzində o, müəllim və şagirdlərin hörmətini qazanır. Məktəbdə şagirdlər artıq ona müəllim deyərək müraciət edirdilər və Əliövsət artıq müəllim kollektivinin bərabərhüquqlu üzvünə çevrilmişdi. Pedaqoji fəaliyyət nəticəsində əldə etdiyi təcrübə sonralar Əliövsət Quliyevin həyatında mühüm rol oynamışdı. Pedaqoji məktəbdə dərs deməsi, sonradan Azərbaycan milli tarix elminin təşkilatçılarından biri olan Əliövsət Quliyevin elmi-təşkilati fəaliyyətində mühüm rol oynamışdı. Öz fikrini aydın ifadə etmək və bu fikri dinləyiciyə olduğu kimi təqdim etmə bacarığı Əliövsət Quliyevi tələbəlik illəri və universiteti bitirdikdən sonrakı fəaliyyəti dövründə də onu hamıdan fərqləndirmişdi. Heç də təsadüfi deyil ki, məhz Əliövsət Quliyev XX əsrin 50-60-cı illərində AMEA İctimai Elmlər Bölməsinin Baş Elmi-Tədqiqat İnstitutu olan A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutuna iki dəfə rəhbərlik etmişdir. Bu faktın özü belə bir fikri söyləməyə əsas verir ki, Əliövsət Quliyev tarix elmi sahəsində yüksək biliklərə sahib olan və dəmir məntiqi ilə seçilən bir alim olmaqla bərabər, həm də çox bacarıqlı bir elm təşkilatçısı olmuşdur. Əliövsət Quliyev 1937-1939-cu illərdə məktəbdə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmaqla

yanaşı, həm də oxuduğu bu pedaqoji məktəbi uğurla bitirir və bundan sonra özünün tarixçi olmaq qərarını verir. O, 1939-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinə daxil olur. Bakı şəhəri Əliövsət Quliyevi heyran edir, lakin o bilirdi ki, atası Nəcəfqulu kişi təkdir və ailəsini dolandırmaqda çətinlik çəkir. Buna görə də Əliövsət Quliyev ailəsinə yük olmamaq üçün tələbə ikən Bakı şəhərinin 172 saylı orta məktəbində tarix müəllimi kimi dərslər deməyə başlayır. Çox qısa bir müddət ərzində Əliövsət Quliyev universitetin ən fəal tələbələrindən birinə çevrilir. Gələcəyin böyük alimi tarix elminin sirlərini öyrənmək üçün daima çalışır, kitabxanalardan çıxır, rus və digər dilləri mükəmməl öyrənməyə səy göstərir və buna nail olur. II kursda rus dilini bilməyən Əliövsət Quliyev artıq V kursda rus dilində yazılan mətnləri redaktə edirdi. Əliövsət Quliyevin yetirməsi tarix elmləri doktoru, professor, Ulu öndər, müasir Azərbaycan dövlətinin banisi Heydər Əliyevin köməkçisi olmuş Dilərə xanım Seyidzadə: Əliövsət müəllim AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun direktoru işləyərkən ilk növbədə özünə qarşı həddən-ziyadə tələbkar idi və tarixi problemlərin tədqiqində rus və başqa dillərin öyrənilməsinə çox böyük diqqət yetirirdi. O, keçmiş ittifaqın ən böyük elmi mərkəzlərində – Moskva, Leningrad və digər şəhərlərində rus dilində çıxış edərkən bu dili artıq mükəmməl bilsə də, öz həmkarları ilə həmişə məsləhətləşirdi.

Əliövsət Quliyevin hələ tələbə ikən yorulmadan çalışması, fenomenal biliyi və parlaq istedadı universitet rəhbərliyinin diqqətini cəlb edir. O, 1942-ci ildə hələ tələbə ikən universitetin filologiya fakültəsində tarix müəllimi kimi işə qəbul olunur. Yüksək savadı və biliyi ilə seçilən Əliövsət Quliyev həm də fəal ictimaiyyətçi kimi seçilirdi. Əliövsət Quliyev son dərəcə tarix elminə dair çoxsaylı əsərləri oxuyurdu və oxuduğu kitabların böyük əksəriyyəti tarix elminin müxtəlif problemlərinin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlər idi. O, bu əsərləri sadəcə oxumaqla kifayətlənmir, qoyulan problemin nədən ibarət olduğunu, onun mahiyyətini anlamağa, dərk etməyə çalışırdı. O, Azərbaycan, Rusiya və Ön Asiya ölkələri tarixinə dair problemlərə daha çox diqqət yetirir və əksər hallarda geniş diskussiyalara qatılırdı. Əliövsət Quliyev 1944-cü ildə indiki BDU-nun Tarix fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirir və ona Dövlət İmtahan Komissiyasının qərarı ilə **“Elmi işçi, orta və ali məktəb müəllimi” ixtisası** verilir, fakültənin “Azərbaycan tarixi” kafedrasının təqdimatı ilə həmin kafedrada müəllim kimi saxlanılır və aldığı ixtisas üzrə universitetin aspiranturasına daxil olur. Buna görə də Əliövsət Quliyev 1942-1950-ci illər ərzində universitetdə işləməklə bərabər, respublika ali məktəb və elmi idarə işçiləri Həmkarlar İttifaqının sədri vəzifəsində çalışmışdır. Lakin onun həyatının mənasını, göstərdiyi fəal ictimai və pedaqoji fəaliyyətindən daha çox **Azərbaycan tarix elminin əsas problemlərinin tədqiqi təşkil edirdi.**

Əliövsət Quliyev 1948-ci ildə iyirmi altı yaşında tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə almaq üçün dissertasiya işini müdafiə edir və elə həmin il universitetin tarix fakültəsinin dekanı təyin edilir. Onun dekan təyin edilməsi heç də təsadüfi deyildi və onun dekan kimi fəaliyyətinin əsasını tarix elminin bütün istiqamətləri üzrə yüksək səviyyəli tədris işini təşkil etməklə bərabər, həm də fakültədə çalışan professor müəllim

heyətini əsaslı elmi-tədqiqat işlərinə cəlb etmək idi. O, hesab edirdi ki, müəllim təkcə dərs deməklə kifayətlənməməli, həm də dərs dediyi ixtisas üzrə elmi-tədqiqat işi aparmalıdır. Gənc alimin bu işgüzarlığı və tələbkarlığı respublika rəhbərliyinin diqqətindən yayınmır. Respublika rəhbəri M.C.Bağirov onunla bağlı təqdim olunan müfəssəl məlumatla tanış olduqdan sonra Əliövsət Quliyevi Mərkəzi Komitəyə dəvət edir. Bu hadisə 1948-ci ilin payızında baş vermişdi. Dəvətin səbəbini bilməyən gənc Əliövsət Quliyev və yaxınları təşvişə düşürlər və əslində belə qəfil çağırışlar o dövr üçün adi bir hal idi. Əliövsət Quliyev həmin payız günü səhər saat 10-da MK-yə gəlir və M.C.Bağirovun kabinetinə dəvət olunur. M.C.Bağirov onun gənc, istedadlı, işgüzar və tələbkar olmasını bildiyini söyləyir və ona bir neçə sual verir. M.C.Bağirov ona nə üçün ermənilər və gürcülər yalan-doğru tarixlərini yazıblar, amma bizim bu qədər qədim və zəngin tariximiz olmasına baxmayaraq onu biz hələ yazmamışıq, səbəbi nədir? – deyər sual verir. O, “bilirəm çox istedadlı və bacarıqlı oğlansan, Azərbaycan tarixi yazılmalıdır. Əsərin redaksiya heyətini və strukturunu özün tərtib et, kimləri istəyirsən dəvət et və qollarınızı çırmayıb işə başlayın. Bu işin məsuliyyətini sənün üzərinə qoyuram, get işə başla”, – deyər onu yola salır.

1948-ci ilin payızında respublika rəhbərliyi tərəfindən öz siyasi və elmi əhəmiyyətinə görə nəhəng bir missiyanın – Azərbaycan tarixinin akademik nəşrinin yazılıb çap olunması vəzifəsi tapşırıldığını, ona verilən tapşırığın nə qədər ağır və məsuliyyətli olduğunu anlayan Əliövsət Quliyev 1948-ci ilin sonuna yaxın elmi bilik və güclərinə inandığı mütəxəssisləri dəvət edərək əsərin redaksiya heyətini yaradır. Əsərin redaksiya heyətinə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının akademikləri İ.A.Hüseynov, Ə.S.Sumbatzadə, M.A.Dadaşzadə, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Z.İ.İbrahimov, tarix elmləri namizədi Y.A.Tokarjevski və Ə.Quliyev özü daxil idi. Heyətin katibi isə İ.V.Striqunov idi. Onun rəhbərliyi ilə iki cildlik “Azərbaycan tarixi”nin rus dilində maketi hazırlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, Əliövsət Quliyevin rəhbərliyi altında maket şəklində hazırlanan bu əsər, Sovet totalitar rejiminin tüğyan etdiyi bir dövrdə öz strukturuna və buraya daxil edilən məsələlərin vacibliyinə görə seçilir. Belə ki, bu əsər Azərbaycan tarixinin ən qədim zamanlardan başlayaraq 1952-ci ilin sonuna qədər olan dövrü əhatə edir. 16 fəsildən ibarət olan I cild ən qədim zamanlardan başlayaraq 1917-ci ilə qədər olan dövrü, 31 fəsildən ibarət olan II cild isə 1952-ci ilin sonuna qədər olan dövrü əhatə edir.

Bu əsərin hər iki cildində Azərbaycan tarixinin bütün dövrlərinə aid elə məsələlər və faktlar daxil edilib ki, sonradan Azərbaycan tarixinə dair nəşr edilən əsərlərdə bu faktlara rast gəlinmir. Məsələn, I cildə Azərbaycan tarixinin XVIII əsrin I yarısına və II cildə 1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin I yarısına dair bir sıra mühüm faktlar yuxarıda qeyd etdiyim kimi, sonrakı çap olunan nəşrlərdə qeyd olunmayıb. Əliövsət Quliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanan bu əsərin bir başqa fərqi odur ki, bu əsərdə bütün Azərbaycan tarixi – həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri öz əksini tapıb. 1952-ci ildə Əliövsət Quliyev AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Fəlsəfə İnstitutunun

direktoru təyin edilir. Demək lazımdır ki, bu dövrdə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Prezidenti akademik Musa Mirzə oğlu Əliyev idi. O, Əliövsət Quliyevi çox gənc, istedadlı və bacarıqlı bir alim kimi tanıdığı üçün onu hər zaman diqqətlə dinləyir və bütün məsələlərdə köməklik edirdi. Universitetdə olduğu kimi Əliövsət Quliyev Tarix İnstitutunda da yeni iş rejimi tətbiq edir və qarşısına qoyduğu başlıca vəzifəni – Azərbaycan tarixinə dair əsaslı elmi əsərlərin yazılmasına nail olmaq üçün milli tarixçi kadrlar yetişdirmək, onların işini canlandırmaq, Azərbaycan alimlərinin uğurlarını bütün ölkə miqyasında tanıtdırmaq və sovet tarix elmində Azərbaycan tarixçi alimlərinin nüfuzunu artırmaqda görürdü. Bunun üçün o, institutda çox ciddi əmək intizamı yaratmışdı. O, insanları özü ilə ayaqlaşmağa vadar edir, öz enerjisini, iş görmək arzusunu onlara sirayət etdirirdi. Bu insanda qəribə cazibə qüvvəsi var idi. Onun fikirləri, etdikləri təklifləri hamı qəbul edir, onun istəkləri ilə razılaşırdılar. Əliövsət Quliyev tabeliyində olan insanlara təzyiq göstərmir, onlardan nəyi isə tələb etmirdi. Sadəcə onun bir alim kimi nüfuzu o qədər böyük idi ki, bu nüfuzla hesablaşmamaq mümkün deyildi. İnstitutun direktoru vəzifəsində Əliövsət Quliyevin ikinci mühüm addımı institutun bütün əməkdaşlarını tədricən “Azərbaycan tarixi” üçcildliyi üzərində işə cəlb etməsi olmuşdur. O, mütəxəssis hesab etdiyi hər bir sıravı əməkdaşın rəyini öyrənir, onlarla maraqlanırdı. Əliövsət Quliyev 1958-ci ilin yanvarınadək Tarix İnstitutunun direktoru, 1958-1965-ci illərdə “Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsində baş elmi işçi vəzifəsində çalışmış, 1961-ci ildə isə Moskvada doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmiş, 1965-ci ilin aprelindən 1967-ci ilin iyunun 4-dək həmin şöbəyə rəhbərlik edirdi. 1967-ci ildə Əliövsət Quliyev yenidən Tarix İnstitutuna direktor təyin edilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz XX əsrin 50-60-cı illəri Əliövsət Quliyevin elmi və təşkilatçılıq fəaliyyətinin əsas mərhələsini təşkil edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu işlər çoxcildlik “Azərbaycan tarixi”nin yazılaraq nəşr olunması və Azərbaycan xalqına çatdırılması Əliövsət Quliyevin həyatının mənasını təşkil edirdi. O, bu əsəri hazırlayarkən Azərbaycan xalqının tarixi ilə bağlı bir sıra vacib problemlərin aydınlaşdırılmasına misilsiz töhfələr vermiş, onun müəllifi olduğu fəsillərdə milli tariximizin az öyrənilmiş bir sıra mühüm məsələlərinə işıq salınmışdır. On beş il ərzində Əliövsət Quliyevin rəhbərliyi altında çox böyük səylər və əmək sərf edilən bu möhtəşəm əsər onun həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində 1958-1963-cü illərdə Azərbaycan və rus dillərində dörd kitabdan ibarət üçcildlik “Azərbaycan tarixi” əsəri hazırlanaraq nəşr olunmuşdu. Ə. Quliyevin rəhbərliyi ilə nəşr olunan bu əsər milli tarix elmində çox mühüm hadisə və gələcəkdə yazılaraq nəşr olunacaq “Azərbaycan tarixi”nə dair nəşrlər, o cümlədən 1998-2003-cü illərdə nəşr edilmiş yeddicildlik “Azərbaycan tarixi” üçün o dövrdə atılan böyük və uğurlu addım idi. Ona görə də ən qədim zamanlardan XX əsrin 60-cı illərinin əvvəlində olan dövrü əhatə edən üçcildlik “Azərbaycan tarixi” Sovet rejiminin mülayimləşdiyi bir dövrdə çap olunmasına və mövcud ideologiyanın müəyyən etdiyi prinsiplər əsasında yazılmasına baxmayaraq, milli tariximizin tədqiq olunması işində ən uğurlu elmi nəticə kimi qiymətləndirilməlidir. 1968-ci ildə Əliövsət Quliyev Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü

seçilmişdir. Bu zaman o artıq tarix elmi sahəsində təkcə SSRİ-də deyil, həm də bütün dünyada tanınmış məşhur bir alim idi. Əliövsət Quliyev tarixşünaslıq sahəsində ümumi həcmi 300 çap vərəqindən çox olan dərc edilmiş əsərlərin, o cümlədən monoqrafiyaların, dərsliklərin və digər elmi əsərlərin müəllifidir. 80-ə qədər elmi əsərin müəllifi olan tədqiqatçı əsasən Azərbaycan tarixinin aktual məsələlərini, xüsusən Azərbaycanın orta əsrlər dövrü məsələləri, Azərbaycan xalqının mənşəyini, Azərbaycanın XVI-XVIII əsrlər tarixini tədqiq etmişdir. Alim çoxcildlik “SSRİ tarixi” (I-VI cildlər, 1966-1968), “İnqilabdan əvvəlki Rusiyanın neft sənayesində inhisarçı kapitalı (1883-1914-cü illər)” (Bakı: 1967), “Yeni inqilab yüksəliş illərində Azərbaycanda fəhlə hərəkatı (1910-1914-cü illər)” adlı əsərlərin tərtibçilərindən biri və redaktoru olmuş, “Dünya xalqları seriyası”ndan “Qafqaz xalqları” adlı cildin hazırlanaraq çap edilməsində müəllif və redaktor kimi yaxından iştirak etmişdir. Ə.N.Quliyev Azərbaycan Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti yanında Toponimiya Komissiyasının ilk sədri olmuşdur. Alimin Azərbaycan xalqının tarixi ilə bağlı bir sıra məqalələri SSRİ ensiklopediyalarına daxil edilmiş, keçmiş Sovet İttifaqının müxtəlif respublikalarında, Hindistanda, Çexoslovakiyada və başqa xarici ölkələrdə dərc olunmuşdur. Ə.N.Quliyevin məqaləsi Moskvada çap olunaraq ikicildlik etnoqrafiya toplusuna daxil edilmiş ilk Azərbaycan tarixçisidir. Əliövsət Quliyev Azərbaycan tarixinin ən aktual məsələləri ilə bağlı həmişə öz prinsipial mövqeyini bildirmişdir. Onun həmmüəllifi olduğu “XIX əsrdə – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarix elminin təşəkkülü və inkişafı”, “Azərbaycan tarixşünaslığı” əsərləri ali və orta məktəblər üçün ilk “Azərbaycan tarixi” dərsliyi, müəllifi olduğu “Dünya xalqları” silsiləsindən “Qafqaz xalqları”, “Cənubi Azərbaycan milli azadlıq və demokratik hərəkatı tarixindən (1941-1946-cı illər)”, “Azərbaycan. Tarixi oçerək” əsərləri elmi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Əliövsət Quliyev bu dövrdə çapa hazırlanan “SSRİ tarixi” çoxcildliyinin redaksiya heyətinin üzvü idi və onun cildlərin mətnləri üzrə verdiyi bütün qeydlər mütləq şəkildə nəzərə alınır.

Əliövsət Quliyev öz zəhməti və istedadı sayəsində elmi fəaliyyət zirvələrini bir-birinin ardınca fəth etmişdir. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun respublikada tarix elminin əsas mərkəzinə çevrilməsi, keçmiş Sovet İttifaqının ən güclü elmi idarələrindən biri kimi tanınması, şübhəsiz ki, Əliövsət Quliyevin adı ilə bağlıdır. Zəngin elmi potensiala malik olan Əliövsət Quliyev gənc kadrların yetişdirilməsi üçün böyük əmək sərf etmişdir. Onun rəhbərliyi ilə təkcə Azərbaycanda deyil, həm də bir sıra xarici ölkələrdə tarix üzrə fəlsəfə doktoru və tarix elmləri doktoru elmi dərəcələrini almaq üçün dissertasiyalar müdafiə olunmuşdur. O, dissertasiya işini müdafiə etmək üçün iddiaçıya elə aktual və problem mövzular seçib təklif edirdi ki, tədqiq olunan mövzu tarix elmində bir yenilik kimi qəbul olunurdu. Belə mövzulardan biri Əliövsət Quliyev tərəfindən 1961-ci ildə Dilarə xanım Seyidzadəyə təklif edilir. Tarix elmləri doktoru, professor Əliövsət Quliyevin yetirməsi, müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu Ulu öndər Heydər Əliyevin köməkçisi olmuş Dilarə xanım Seyidzadə söyləyir ki: “mən 1961-ci ildə BDU-nu bitirib atamın məsləhəti ilə Tarix İnstitutuna Əliövsət müəllimin yanına gəldim işə qəbul

olundum. Əliövsət müəllimin mənə təklif etdiyi mövzu Azərbaycanlı deputatların – 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucularının 1906, 1907, 1907-1912 və 1912-1917-ci illərdə çar Rusiyası Dövlət Dumasındakı fəaliyyətlərin tarixinə aid idi. Təbii ki, o zaman mövzu Azərbaycan burjuva nümayəndələrinin fəaliyyəti kimi təsdiq olunmuşdu. Belə bir mövzunun verilməsi heç də təsadüfi deyildi. Dissertasiya işimin elmi rəhbəri olan Əliövsət Quliyev bu dahi şəxsiyyətlərin fəaliyyətlərindən xəbərdar idi və bilirdi ki, gün gələcək Azərbaycan xalqı onların əsl kimliyini biləcək. Bu Əliövsət Quliyevin uzaqgörənliyi idi və mən buna görə ona həmişə minnətdaram”. Əslində bu mövzunu işləməklə tarix elmləri doktoru, professor Dilarə xanım Seyidzadə ilk dəfə Azərbaycan milli tarixşünaslığına yenilik gətirmiş oldu və onun 1994-cü ildə rus dilində nəşr olunmuş “Azərbaycanlı deputatlar Rusiya Dövlət Dumasında” və 2004-cü ildə Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərində çap olunan “Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yol” monoqrafiyaları söylədiyimiz fikrin sübutudur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əliövsət Quliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan tarixçilərinin, arxeoloqlarının və etnoqraflarının bütöv bir nəsil yetişmişdir. O, Azərbaycan ziyalılığının ən gözəl xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirmişdi, son dərəcə təvazökar, prinsipial, elm sahəsində həm özünə, həm də tələbələrinə çox tələbkar bir şəxsiyyət idi. Həqiqətən də Əliövsət Quliyevin müəyyən etdiyi elmi istiqamətlər və yaratdığı elm məktəb müasir Azərbaycan milli tarix elmi üçün özül sayılır, onun formalaşdırdığı elmi-tədqiqat metodologiyası, tarixi faktların və həqiqətlərin elmi təhlil əsasında olduğu kimi təqdim edilməsi, bu gün tarix elmi sahəsində çalışan mütəxəssislər üçün əsl elm məktəbidir. O 1968-ci ilin aprelində AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun direktoru təyin edilir və Hindistana səfərə yollanır. O, bu vəzifəyə xəstələnməzdən bir az əvvəl təyin edilmişdi. Bu vəzifəyə Əliövsət Quliyev ikinci dəfə idi ki, təyin olunurdu. O, Hindistan səfərindən döndükdən sonra böyük həvəslə iş başladı. Onun təklifi ilə çapa hazırlanan “SSRİ-də tarix elminin tarixi öçerkləri” çoxcildliyinin VII cildi 1968-ci ilin aprelində Bakıda Tarix İnstitutunda müzakirə olunmalı idi. Əliövsət Quliyevin sədrliyi ilə institutda 1968-ci il martın 22-də bu əsərin əlyazmasının aprel ayında müzakirəsinin keçirilməsi ilə bağlı müşavirə keçirilmiş, hər kəsin görəcəyi iş müəyyən edilmiş və konkret tapşırıqlar verilmişdi. Lakin başlayan amansız xəstəlik ona ürəyində tutduğu işləri görməyə imkan vermədi. Böyük alimin xəstələnməsi respublika rəhbərliyini, onun və keçmiş SSRİ-nin elmi ictimaiyyətini çox narahat etmişdi. Əliövsət Quliyev Moskva şəhərinin Kuntsevo xəstəxanası və Hematologiya İnstitutunda müalicə olunurdu. 1968-ci ilin yayından 1969-cu ilin noyabrınadək Ə.N.Quliyev aparılan müalicələrə və göstərilən bütün səylərə baxmayaraq o, 1969-cu il noyabrın 6-da 47 yaşında kəskin leykoz xəstəliyindən vəfat etmişdi və noyabrın 10-da Fəxri Xiyabanda dəfn olunub. Əliövsət Quliyevin vəfatı Azərbaycan xalqı üçün, milli tarix elmimiz üçün əvəzolunmaz ağır bir itki idi. Əliövsət Quliyev Azərbaycan tarix elminin inkişafında göstərdiyi xidmətlərə görə dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və bir sıra mükafatlarla təltif olunmuşdur. O, 1967-ci ildə “Qırmızı Əmək Bayrağı” ordeni, “1941-1945-ci illərin Böyük Vətən müharibəsində

rəşadətli əməyə görə” medalı, 2 dəfə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Fəxri fərmanı və Çexoslovakiya-Sovet Dostluğu İttifaqı Mərkəzi Komitəsinin II dərəcəli “Şərəf nişanı” medalı ilə təltif olunmuşdur.

Demək lazımdır ki, vəfatından sonra Respublika Nazirlər Kabinetinin qərarına əsasən Əliövsət Nəcəfqulu oğlu Quliyevin yaşadığı Bülbül prospektindəki 39 nömrəli binaya xatirə lövhəsi vurulmuşdur. Bakı şəhərinin mərkəzi küçələrindən biri onun adını daşıyır. Eyni zamanda, alimin dünyaya göz açdığı Salyan rayonunda mədəniyyət evinə onun adı verilmişdir. Qədirbilən Azərbaycan xalqı onun tarixini öyrənməyi öz qısa ömrünün mənasına və məqsədinə çevirmiş, xalqın özünü dərk etməsi, şərəfli keçmişinə nəzər salması üçün nəhəng səylər göstərmiş böyük insan, böyük alim, böyük müəllim, Azərbaycan milli tarix elminin akademik əsaslarını yaradan Əliövsət Nəcəfqulu oğlu Quliyevin xatirəsini əziz tutur və onu heç vaxt unutmur. Onun adı milli tariximizə qızıl hərflərlə əbədi olaraq yazılmışdır.

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin icraçı direktoru, t.ü.f.d.,dos.
ORCID: 0000-0003-2575-3634; e-mail:farhadcabbarov@mail.ru

Müstəqillik dövrü Azərbaycan tarix elminin ən böyük nailiyyətlərindən biri keyfiyyətə yeni tədqiqatların aparılması, vaxtilə qadağan olunmuş mövzuların elmi dövriyyəyə gətirilməsi ilə yanaşı, həm də yeni nəsillə tarixçilərinin yetişməsidir. Sovet ideologiyasının sərt ideoloji buxovlarından azad olan tarixçi alimlər bu illər ərzində milli konsepsiyaya əsaslanaraq, yeni, bir-birindən maraqlı, bəzən fundamental xarakterli əsərlər yaratmışlar. Həmin alimlər arasında ən layiqli yerlərdən birini tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın sovet dövrü tarixi şöbəsi”nin müdiri İlqar Vahid oğlu Niftəliyev tutur.

Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinin məzunu olan İlqar Niftəliyev hələ tələbəlik dövründə kurs yoldaşlarından öz erudisiyası, geniş zəkası, təşkilatçılığı, tədqiqatçılıq bacarığı ilə fərqlənirdi. Məhz bu keyfiyyətlər onun gələcəkdə elm yolunu seçməsinə təkan verdi. Universiteti “Azərbaycanın yeni və müasir tarixi” ixtisası üzrə fərqlənmə diplomu ilə bitirən gənc alim 2002-ci ildən tələfini AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu ilə bağlayır. İnstitutun aspiranturasına daxil olur, kiçik elmi işçidən şöbə müdiri vəzifəsinə qədər yol keçir. Aspiranturada təhsil aldığı dövrdə İ.Niftəliyev tariximizin ən mürəkkəb və ziddiyyətli dövrlərindən bir olan XX əsrin 20-ci illərində Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları, müharibə, soyqırımı və deportasiyalar mövzusunun araşdırılması ilə məşğul olur. Fəlsəfə doktoru dissertasiyasını uğurla müdafiə etdikdən sonra, 2010-cu ildə İlqar Niftəliyevin bu mövzuda ilk monoqrafiyası işıq üzünə görünür. «Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века)» (“Azərbaycan SSR ermənilərin ekspansionist planlarında (XX əsrin 20-ci illəri)” adlı bu kitabda Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonrakı ilk onillikdə ermənilərin ərazi iddiaları, Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvanda hərbi-siyasi vəziyyət, bu bölgələrdə erməni təcavüzü məsələləri ilk dəfə kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Əsərin ən aktual və maraqlı bölmələrindən biri Qarabağın dağlıq hissəsinə muxtariyyətin verilməsi, bu məsələ ətrafında partiya və dövlət qurumları səviyyəsində aparılan müzakirələr, RK(b)P-nin Qafqaz bürosunun məşhur 1921-ci il 4 və 5 iyul tarixli iclaslarının təfsilatlı təhlilinə həsr olunub. İ.Niftəliyev tədqiqata cəlb etdiyi, bir hissəsi elmi ictimaiyyətə ilk dəfə təqdim olunduğu çoxsaylı arxiv mənbələri əsasında

Qarabağın dağlıq hissəsinə muxtariyyət statusunun verilməsi prosesini bütün detalları ilə, xronoloji ardıcılıqla göstərmişdir. O, Qarabağın azərbaycanlı əhalisinin muxtariyyət ideyasını dəstəkləmədiyi, Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-in tərkibində saxlanması haqqında qərara baxmayaraq, Ermənistan rəhbərliyinin bu məsələni yenidən gündəliyə çıxarmağa və Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmağa cəhd göstərdiyi, Azərbaycan SSR-in torpaq fondundan DQMV-yə əlavə torpaqların verilərək vilayətin ərazisinin genişləndirildiyi faktlarını üzə çıxarmışdır.

Monoqrafiyanın bu gün üçün olduqca böyük praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada 1920-ci illərdə Azərbaycanla Ermənistan arasında sərhəd dəyişiklikləri, Zəngəzur, Qazax, Cavanşir, Qubadlı, Cəbrayıl qəzalarının, Naxçıvan diyarının bir sıra torpaqlarının Ermənistana verilməsi faktları təqdim olunur. Azərbaycanla Ermənistan arasında müasir dövrdə sərhədlərin delimitasiyası və demarkasiyası probleminin aktuallığını nəzərə alaraq, 2010-cu ildə işıq üzü görmüş bu əsərin gərəkliliyi şübhəsizdir.

İlqar Niftəliyevin elmi fəaliyyətində Ermənistan-Azərbaycan münasibətləri, ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi soyqırımı və deportasiyalar mövzusu əsas yerlərdən birini tutur. O, bu gün mübalığəsiz olaraq “erməni məsələsi”, erməni terroru problemləri üzrə ən tanınmış mütəxəssislərdəndir. Alimin 2017-ci ildə rus dilində işıq üzü görən “İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı (1918-1920)” monoqrafiyası Tarix İnstitutunun soyqırımşünaslıq (genosidologiya) elmi istiqaməti üzrə çap olunmuş silsilə əsərlər arasında özünəməxsus yer tutur. Yenə də özünə xas olan dəqiqlik, obyektivlik, yalnız tarixi faktlara əsaslanmaqla, İlqar Niftəliyev İrəvan quberniyasında xalqımıza qarşı törədilən terroru bütün çılpalığı ilə çatdırma bilmişdi.

Tarixçi alim Azərbaycan həqiqətlərinin, ermənilərin XIX-XX əsrlərdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı törətdiyi terror, soyqırımı və deportasiyalar haqqında informasiyanın geniş auditoriyaya çatdırılması, erməni saxtakarlığının ifşa olunması istiqamətində xeyli işlər görür, mütəmadi olaraq mətbuatda, televiziya, internet resurslarında müsahibələrlə, məqalələrlə çıxış edir.

İlqar Niftəliyevin elmi axtarırlarının digər mühüm istiqamətini Vətən tarixinin sovet dövrünün araşdırılması təşkil edir. Qeyd edək ki, müstəqilliyin bərpasından sonra yazılan elmi əsərlər arasında sovet dövrü tarixinin bir sıra fundamental problemlərinə həsr olunmuş tədqiqatlara az rast gəlinir. Azərbaycan SSR-də yeni siyasi sistemin formalaşması, gündəlik həyatın tarixi, siyasi elitanın formalaşması, 1920-1930-cu illərdə iqtisadi inkişaf, repressiyalar və s. mövzular müasir tarixşünaslığımızda zəif tədqiq edilib. Bu baxımdan İlqar Niftəliyevin 2018-ci ildə rus dilində çapdan çıxmış “1920-1930-cu illərdə Azərbaycan SSR-də kadr siyasəti: məqsədləri, əsas istiqamətləri və həyata keçirilməsi formaları” monoqrafiyası tarixşünaslığımıza dəyərli töhfə sayılmalıdır.

Müəllifin seçdiyi xronoloji çərçivə sovet sisteminin təşəkkülü və möhkəmləndirilməsi, kadr siyasətinin əsas prioritetlərinin formalaşması ilə xarakterizə olunur. Bu illərdə təməli qoyulan kadr siyasəti sonrakı dövrlərdə də aktuallığını itirməmişdir. Monoqrafiyada Azərbaycan SSR-də partiya-dövlət nomenklaturasının tərkibi məsələsinə

aydınlıq gətirilmiş, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katiblərinin şəxsi tərkibi, onların rəhbərlik etdiyi dövr haqqında dəqiq məlumatlar verilmişdir. Əsərdə Bakı partiya təşkilatının fəaliyyətinin işıqlandırılması məsələsi böyük maraq doğurur. Məlum olduğu kimi, bu təşkilat Azərbaycanın partiya iyerarxiyasında xüsusi statusa malik idi və əsasən qeyri-millətlərin nümayəndələrindən təşkil edilmişdi. İlqar Niftəliyev öz tədqiqatında mərkəzin məhz Bakı təşkilatına arxalandığını, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin isə Bakıdan kənarında fəaliyyət göstərən rəhbər orqan kimi qəbul edilməsinin səbəblərini açıqlayır.

Tədqiqatlarında həmişə tarixi obyektivlik prinsipini əsas tutan İ.Niftəliyev bütün mənfi tərəfləri ilə yanaşı, sovet kadr siyasətində müsbət təcrübənin də olduğunu vurğulayır. Onun sözlərinə görə, kadrların məqsədyönlü seçilməsi və vəzifələrə təcrübəli kadrların irəli çəkilməsi, vakant yerləri doldurmaq üçün rəhbər kadrların ehtiyat siyahılarının tərtib edilməsi, kadrların təşkilatçılıq keyfiyyətlərinin nəzərə alınması müsbət hal idi.

Elmi yaradıcılığında yüksək göstəricilərlə yanaşı, İlqar Niftəliyevin şəxsi keyfiyyətləri, səmimiyyəti də ona öz həmkarları arasında rəğbət və nüfuz qazandırmışdır.

Məhsuldar işi, peşəkar tədqiqatçılığı, sanballı əsərləri ilə Azərbaycan tarix elmini zənginləşdirən İlqar Niftəliyevin bu il əlamətdar yubileyi – 50 yaşı tamam olur. Ölkəmizin tarixçilər cəmiyyətində öz layiqli yerini tutmuş alim dostumu ürəkdən təbrik edir, ona möhkəm cansağlığı, gələcək elmi araşdırmalarında yeni uğurlar, maraqlı əsərlər arzulayıram.

©2022

İRADƏ BAĞIROVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ORCID: 0000-0001-9071-5568; e-mail:bagirovais@gmail.com

Bu il Şamil Rəhmanzadənin 50 yaşı tamam olur. Buna inanmaq çətindir, çünki biz onu tarix elmində gələcək tapıntılar, kəşflər üçün böyük vədlər verən gənc alim kimi qəbul etməyə alışıbmışıq. Böyük ölçüdə o, bu ümidləri doğrultdu. Mən Şamili ADU-nun (BDU) Tarix fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə və habelə aspiranturanı bitirib Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun “Yeni tarix” şöbəsində 1998-ci ildə işləməyə başlayandan bəri 20 ildən artıqdır ki, tanıyıram. Şöbənin əməkdaşları ilə (onların arasında həm gənc alimlər, həm də zəngin təcrübəsi olan tanınmış tarixçilər var idi) nəyisə olduqca qızğın mükəllimə edən gənc elə ilk tanışlıqdan diqqətimi cəlb etmişdi. Mübahisə elmi mövzuda idi, bu da öz nöqtəyi-nəzərini israrla müdafiə edən yeni işçiyə maraq doğurmaya bilməzdi. Qeyd edək ki, Şamil bu xarakterik xüsusiyyətini indiyədək qoruyub saxlamışdır; yeganə fərq ondadır ki, indi bu cür diskussiyalar elmi-tədqiqat işlərinin təcrübəsi nəzərə alınmaqla artıq birbaşa şöbə müdiri ilə aparılır.

Tezliklə Şamil Rəhmanzadə mənim rəhbərliyim altında 2003-cü ildə yaradılmış “Qafqaz tarixi” şöbəsində işini davam etdirərək, Rusiya imperiyasının dağılmasından və Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsindən sonra Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri ilə bağlı yeni mövzu üzərində işləməyə başladı. 2012-ci ildə Ş.Rəhmanzadə “Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri (Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin materialları əsasında, 1917-1930-cu illərin əvvəlləri)” mövzusunda tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya müdafiə edib. Sözügedən tədqiqatda müəllif indiyədək tarixşünaslığımız üçün Azərbaycan-Gürcüstan qarşılıqlı münasibətlərinin naməlum və az bəlli hadisələrini hərtərəfli və dolğun işıqlandırmış, habelə Zaqatala mahalı və digər vilayətlərlə bağlı ərazi-sərhəd mübahisələrini təfəssilatı ilə araşdırmışdır. Ş.Rəhmanzadə elmi dövriyyəyə ilk dəfə daxil edilmiş arxiv sənədləri əsasında inandırıcı şəkildə sübut etmişdir ki, Zaqatala mahalının Azərbaycana mənsub olması idarəetmə orqanlarının iradi qərarı olmayıb, orada yaşayan əhəlinin Azərbaycan Cümhuriyyətinə birləşməklə bağlı iradəsinin ifadəsi idi.

“Qafqaz tarixi” şöbəsində Ş.Rəhmanzadə özünü səriştəli tədqiqatçı, yüksək erudisiyaya və ensiklopedik biliyə malik alim kimi göstərmişdir. 2008-ci ildə onun sonralar dissertasiya müdafiəsində irəli sürdüyü müddəalarının, eləcə də Azərbaycan və

Gürcüstan arxivlərində topladığı əlavə materialların yer aldığı monoqrafiyası işıq üzü görmüşdür. Direktorluğun tapşırığı ilə Ş.Rəhmanzadə hər il Gürcüstan və Rusiya Federasiyasının arxivlərində çalışmış, orada Azərbaycanın və bütün Qafqazın tarixinə dair nəhəng materiallar toplamışdır. Bu sənədlər kolleksiyası hazırda İnstitutun arxivində saxlanılır.

2010-2012-ci illərdə Şamil Rəhmanzadə mənimlə birlikdə UNESCO-nun Beynəlxalq Mərkəzi Asiya Araşdırmaları İnstitutunun (İCASI) XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrində mədəni islahatlara həsr olunmuş layihəsində iştirak etmişdir. O, XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın görkəmli maarifçilərinin fəaliyyətini əhatə edən və “Azərbaycan Moderni” adlandırdığı mövzunu araşdırmışdır. 2012-ci ildə bu layihənin nəticəsi olaraq rus dilində “Qafqazda və Mərkəzi Asiyada ictimai-mədəni islahatçılığın tarixi” nəşr olundu. Bu tədqiqatda Ş.Rəhmanzadə mənimlə həmmüəlliflikdə XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda sosio-mədəni transformasiya və mədəni islahatçılıq proseslərinin təsvir və təhlil olunduğu fəslil yazmışdır. 2013-cü ildə bu kitab bəzi əlavələrlə ingilis dilində işıq üzü görmüşdür.

2017-2020-ci illərdə Ş.Rəhmanzadə və mən Avropa İttifaqının Mari Sklodovska-Küri Fondunun “Horizon 2020” proqramı tərəfindən maliyyələşdirilən “Humanitar elmlərdə bilik mübadiləsi və akademik mədəniyyətlər: “XVIII əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində Avropa və Qara dəniz regionu” layihəsinin iştirakçısı olmuşuq. Layihə çərçivəsində Ş.Rəhmanzadə Bolqarıstanda, Gürcüstanda uzunmüddətli ezamiyyətlərdə olmuş, həmçinin Saloniki (Yunanıstan), Blaqoyevqrad (Bolqarıstan) və Odessa (Ukrayna) şəhərlərində keçirilən beynəlxalq elmi konfranslarda iştirak etmişdir. Bu konfransların materialları müxtəlif beynəlxalq jurnallarda dərc olunmuşdur. “Epistemoloji qərbəşmə kontekstində Azərbaycanda gender tədqiqatları” (“Gender Studies in Azerbaijan in Context of Epistemological Westernization”) adlı məqalə isə Web of Science, SCOPUS, ERIH PLUS, PИИЦ elmi bazalarına daxil “Balkanistic Forum” jurnalının 2020-ci il 2-ci sayında nəşr olunmuşdur. Layihə çərçivəsində Şamil beynəlxalq forumlarda ölkəmizi layiqincə təmsil edən mükəmməl alim kimi özünü göstərmişdir.

Şamil Rəhmanzadə 2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının Prezident Administrasiyası yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyələşdirdiyi İkinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan-Belarus əməkdaşlığına həsr olunmuş layihədə də iştirak etmişdir. Layihənin icrası zamanı o, “Azərbaycanın sovet dövrü tarixi” şöbəsinin müdiri İlqar Niftəliyevlə birlikdə Minsk və Moskvaya ezam olunmuş, orada çoxlu arxiv materialları toplamış və bu problem ilə bağlı beynəlxalq konfransda iştirak etmişdir.

Şamil Rəhmanzadə mütəmadi olaraq respublika və beynəlxalq konfransların işində iştirak etməklə, bu elmi forumlarda maraqlı məruzələrlə çıxış edir və elmi müzakirələrə fəal qatılır.

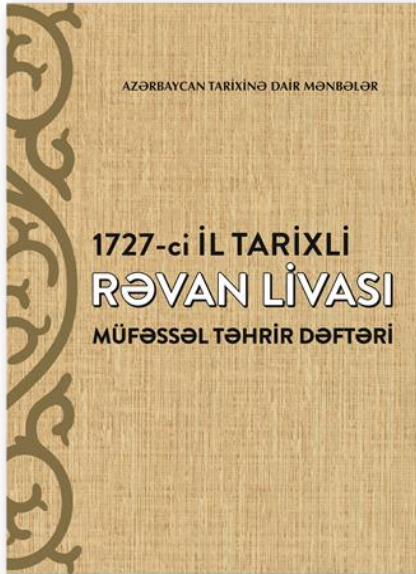
Şamil Rəhmanzadənin hazırda çalışdığı “Ümumi tarix” şöbəsinin nəşr etdiyi “Qafqaz respublikaları (1917-1921-ci illər)” adlı kollektiv monoqrafiyanın müəlliflərindən biridir. Həmin monoqrafiyada Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921)

haqqında böyük bir fəslin müəllifi Ş.Rəhmanzadədir. Bu il onun “Gürcüstan Demokratik Respublikasının siyasi tarixi”, habelə rusca “Azərbaycan Moderninin qaynaqları haqqında düşüncələr: Azərbaycanda sosial-mədəni transformasiyalar və maarifçilik (XIX-XX əsrin əvvəlləri)” («Размышляя об истоках Азербайджанского Модерна: социо-культурные трансформации и просветительство в Азербайджане (XIX – начало XX века)») adlı monoqrafiyaları da nəşrə təqdim olunacaqdır. Ş.Rəhmanzadə həmçinin təfəsilatlı mətnlə təchiz edilmiş “Azərbaycan-Gürcüstan arasında ərazi məsələləri tarixindən (XIX əsr – 1930-cu illərin əvvəlləri)” adlanan və Azərbaycan və Gürcüstan arxivlərində tapılmış unikal materialları ehtiva edən sənədlər külliyyatını da çapa hazırlamaqdadır.

Şamil yaxşı, vicdanlı alim, yaxşı həmkar və iki övlad böyüdən gözəl ailə başçısıdır; onun böyük qızı ailə ənənəsini davam etdirərək, Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsində təhsil alır.

Mən bütün “Ümumi tarix” şöbəsinin adından Şamil Rəhmanzadəni yubileyi münasibətilə təbrik edir, ona ilk növbədə cansağlığı və gələcək elmi işlərində uğurlar arzulayıram.

TARİX İNSTİTUTUNUN YENİ NƏŞRLƏRİ

1727-ci il tarixli Rəvan livası müfəssəl təhrir dəftəri. Bakı: 2021, – 796 s. (**Transliterasiya, tərcümə, qeydlər, giriş, terminoloji lüğət, göstəricilər Fərəh Hüseyindir**).

Kitabda İrəvan əyalətinin 1727-ci il tarixli müfəssəl təhrir dəftərinin qismən tərcümə və transliterasiyası təqdim olunur. Bu tarixi sənəd XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin Azərbaycanın şimal-qərb vilayətlərini öz hakimiyyəti altına aldığı dövəmdə tərtib olunmuşdur. İrəvan əyalətinin sosial-iqtisadi, demoqrafik və toponimik mənzərəsini əks etdirən bu Osmanlı qaynağının nəşrindən mütəxəssislər və Azərbaycan tarixi ilə maraqlanan oxucular faydalana bilərlər.

ISBN – 978-9952-8440-5-4

Məmmədova İradə. XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əhalinin etnik tərkibi. Bakı: 2021, – 328 s.

Monoqrafiyada XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əhalinin etnik tərkibi problemi ilk dəfə kompleks şəkildə araşdırılır, çoxsaylı mənbə və arxiv sənədləri əsasında mövzu üzrə müqayisəli təhlillər aparılır. Kitaba Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinə dair müəllif tərəfindən tərtib olunmuş müxtəlif cədvəllər daxil edilmişdir.

Kitabdan Azərbaycan tarixi və əhali tarixi üzrə mütəxəssislər, ali məktəb tələbələri və geniş oxucu auditoriyası istifadə edə bilər.

ISBN – 978-9952-8440-3-0

Buduqlu-Piriyev V. Qafqaz və Monqol imperiyası. Bakı, 2021, 136 s.

Kitabda Monqol imperiyasının Qafqaza yürüşləri dövründə regionun siyasi-iqtisadi, sosial-mədəni vəziyyəti araşdırılır, hərbi-siyasi münasibətlər, monqol təcavüzünə qarşı mübarizə tarixi təhlil olunur.

ISBN – 978-9952-8434-4-6

Məhərrəmov Elmar. Azərbaycan tarixinin bir əsrlik salnaməsi. Bakı, 2021. – 84 s. + illüstrasiya.

Monoqrafiyada “Xalq qəzeti”nin keçmiş “Kommunist” qəzetinin davamçısı kimi yaranması və fəaliyyəti araşdırılır, redaksiyanın strukturu, müxbir kadr hazırlığı, qəzetdə yaradıcılıq məsələləri işıqlandırılır. Qəzetin ərəb əlifbası ilə nəşr edildiyi 1919-1928-ci illər ətrafı şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Kitabdan Azərbaycan mətbuat tarixi ilə maraqlananlar istifadə edə bilərlər.

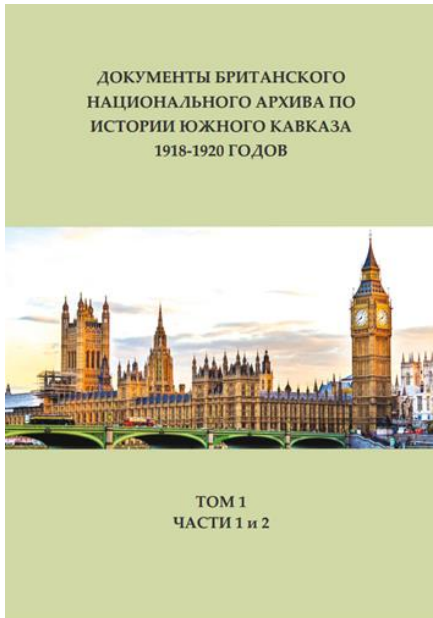
ISBN – 978-9952-8440-4-7

Qafqazda ilk respublikalar (1917-1921). Bakı, 2021. – 420 s

Monoqrafiyada Rusiya imperiyası dağılıandan sonra Qafqazda ilk müstəqil dövlətlərin yaranması, onların fəaliyyəti və süqutu problemləri tədqiq olunur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Dağlılar və Qars respublikaları arasındakı əlaqələr tarixi araşdırılır. Ermənistan (Ararat) Respublikasının və Gürcüstan Demokratik Respublikasının tarixi tarixşünaslığımızda ilk dəfə olaraq araşdırılır. Həmçinin Azərbaycan tarixşünaslığında az öyrənilən Don və Kuban respublikalarının yaranma səbəbləri və fəaliyyəti təhlil edilir. Kitabdan mütəxəssislər, tələbələr, tarixlə maraqlanan geniş oxucu auditoriyası istifadə edə bilərlər.

ISBN – 978-9952-8440-1-6

Документы Британского национального архива по истории Южного Кавказа 1918-1920 годов. Том 1 (части 1 и 2). (Перевод на русский язык с английского А.Мир-Гашимова) Баку, 2021. – 608 с.

Сборник включает в себя перевод архивных документов из British National Archives, отражающие события 1918-1920 годов на Южном Кавказе. Представленные документы изъяты из фондов: FO (Foreign Office), CAB (Cabinet of Ministers), IOR (India Office Records, Political and Secret Department Records), WO (War Office), AIR (Air Ministry, Royal Air Force). Первый том сборника содержит 421 документ.

ISBN – 978-9952-8434-0-8

Format: 70*100 ¹/₁₆. Tiraj: 100.
Buraxılışa məsul: **Ramilə Şixəliyeva**
Kompüter dizaynı: **Orxan Zeynalov**
Bədii tərtibat: **Rəvanə Mirzəliyeva**

“İdeal-Print” MMC-də çap olunmuşdur.
AZ 1130, Azərbaycan, Bakı, Binəqədi rayonu,
Sumqayıt şosesi, 2-ci km.